



UDK:378.147

**Nursuliv BABANIYAZOVA,**

*Basic doctoral student of NSPI named after Ajiniyaz Associate Professor of the Karakalpak Language*

*Department Candidate of Philological Sciences, Associate Professor*

*E-mail:nursuli@gmail.com*

*Based on a review by D. Seydullaeva*

### TURKIY TILSHUNOSLIK TIZIMIDA EVFEMIZMLARNING O'RGANILGANLIK DARAJASI

Аннотация

Ushbu maqolada turkiy xalqlar tillarida evfemizmlarning shakllanishi va ularning tarixiy ildizlari tahlil qilinadi. Unda evfemizmlarga qadimgi e'tiqodlar, tabular va madaniy an'analarning ta'siri ko'rsatilgan. Shuningdek, evfemizmlarning XIX-XX asrlardan boshlab umumiy tilshunoslikda alohida lingvistik hodisa sifatida o'rganilishi, uning funksional, semantik va nutq madaniyati doirasida tadqiq etilishi qisqacha izohlangan.

**Kalit so'zlar:** Evfemizm, tab-u va evfemizm hodisasi, evfemizmlarning lug'aviy ma'nosi, nutq madaniyati, xushmuomalalik ifodasi, nutq etiketi.

### УРОВЕНЬ ИЗУЧЕНИЯ ЭВФЕМИЗМОВ В СИСТЕМЕ ТЮРКСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Аннотация

В данной статье анализируется формирование эвфемизмов в языках тюркских народов и их исторические корни. Она демонстрирует влияние древних верований, табу и культурных традиций на эвфемизмы. Кроме того, кратко объясняется изучение эвфемизма как отдельного языкового явления в общем языкознании, начиная с XIX-XX веков, и его исследование в рамках функциональной, семантической и речевой культуры.

**Ключевые слова:** Эвфемизм, табу и явление эвфемизма, лексическое значение эвфемизма, культура речи, выражение вежливости, этикет речи.

### THE LEVEL OF STUDY OF EUPHEMISMS IN THE SYSTEM OF TURKIC LINGUISTICS

Annotation

This article analyzes the formation of euphemisms in the languages of Turkic peoples and their historical roots. It demonstrates the influence of ancient beliefs, taboos, and cultural traditions on euphemisms. Furthermore, the study of euphemism as a distinct linguistic phenomenon in general linguistics, starting from the 19th and 20th centuries, and its research within the framework of functional, semantic, and speech culture are briefly explained.

**Key words:** Euphemism, taboo and the phenomenon of euphemism, the lexical meaning of euphemism, speech culture, the expression of politeness, the etiquette of speech.

**Introduction.** Language is the most important indicator of human thought and social culture. Therefore, every language has linguistic tools that express speech culture, etiquette, and social interaction. One of them is euphemism, which serves to express unpleasant, rude, or indecent meanings in speech. Euphemisms serve to preserve the culture of communication in the language, to preserve the norms of social morality, and to address the listener with respect. As linguist G.N. Pospelova stated, "Euphemism is not just a modified form of a word, but a reflection of human thought in harmony with cultural values in society". As a significant phenomenon regulating aesthetic, moral, and social relations in language, euphemisms have become a separate object of study in linguistics.

**Literature review.** It is advisable to begin the study of euphemisms in Karakalpak linguistics, as well as their history, from a period when the term "euphemism" had not yet formed as a science in linguistics.

In the 5th century BC, texts and pamphlets began to appear in the schools of rhetoric of the ancient period, and in them, euphemisms were spoken as words that could evade evil and remain silent. Ideas about words and phrases that soften and decorate speech are also found in the work "Rhetoric" by the ancient Greek philosopher Aristotle, written around 300 BC. Two centuries later, in the treatises of the great Roman Marcus Tullius Cicero on the art of rhetoric, advice on the selection of

effective words, including euphemisms that eliminate rudeness and inappropriateness, is given as follows: "Selecting the most artistic words from among the words of primary meaning, we would use moderation in the selection of metaphors; it is necessary to skillfully use expressions derived from similarities. If a word contains meaningless or inappropriate, foolish, or somewhat amusing elements, it is condemnable; it is also said: "If it is not refined or inappropriate, unpleasant, rude, or difficult to understand, it is also condemnable". [25] We have determined that even before our era, to avoid the crude names of objects, phenomena, and certain things, the practice of excluding and selecting substitute words was established. This is done to avoid the listener's negative assessment, indictment, and accusations. In ancient times, the concept of euphemism was considered from an extralinguistic perspective and studied from a linguistic perspective. The term "euphemism" comes from the Greek word "euph" meaning "good", and "phemi" meaning "I speak". In linguistics, it is usually considered as a substitution for words that sound uncomfortable, negative, or unpleasant.

Regarding the first dictionary entry of the term "euphemism", it is believed that this event occurred in the mid-17th century. In 1656, Thomas Blaunt published a dictionary titled "Glossographia: Or A Dictionary Interpreting All Such Hard Words Of Whatsoever Language, Now Used In Our

Refined English Tongue”, in which the concept of euphemism was given as follows: “euphemism (euphemismus) a good or favourable interpretation of a bad word”[30:677]. In his dissertation research “L'économiquement correct: analyse du discours euphémique sur la crise dans la presse française et italienne,” one can find more interesting information about the history of studying, understanding, and re-evaluating euphemisms in the Middle Ages and the modern era. This research was conducted by Loredana Rousselli, a professor at the University of Nanterre-la-Défense in Paris and the University of Turin[3].

**Discussion.** From an ethnographic perspective, euphemism began to be studied in connection with various reasons starting from the second half of the 19th century, and there are several sources in general linguistics, as well as in Turkology, including Uzbek linguistics, regarding the reasons for the emergence of the euphemism phenomenon and the purposes for which they are used: scientific works, articles, and opinions expressed by linguists. J. Vandriyes says: “Euphemism is only a softer and more cultured form of prohibited vocabulary.” [10]. L.A. Bulakhovskiy writes: “Euphemisms are the formula for “preventing danger” by changing the real name of something or event that evokes negative thoughts and speaking about them without creating a “danger” to invoke evil forces through words...” [9]. N.A. Samoylovich provides a dictionary of 42 words that Altai women cannot pronounce. For example, Kazakh and Kyrgyz women, avoiding the words “wolf”, “sheep”, “lamb”, “river” and “reed” which are added to the names of their husbands and their siblings, recorded the following sentences from their words: “A reader (on the other side of the river) is eating the lamb of a howling wolf (sheep) at the bottom of a growing reed”[21]. N.A. Baskakov wrote that an Altai woman, unable to utter the words “water” (river), “camel” (tree), “wolf” and “sheep” (because it was the name of her husband and his relatives), reported with the phrase . “The one living on the other side of the flowing (river) is eating the howling (wolf) bleating (sheep) under the camel”[5]. E.A. Agayan writes that in Armenian villages, the words “rope” and “wing” were used instead of “snake”. [1]. A.N. Turbachev writes that European hunters, fishermen, and farmers try not to mention the names of frightening and harmful animals during hunting season, and the author notes that it has become a tradition in Sweden, Finland, Estonia, and other countries to pamper their forest animals (like bears and wolves) and give them affectionate nicknames.[23].

A.A. Reformatsky understood the phenomena of taboo and euphemism on a broader scale and defined them as follows:

1) at the request of military diplomacy, replace the names of states, cities, enterprises, military enthusiasm, and certain famous individuals with any conventional symbols: n (en), nn (en-en), x, y, z (iks, igrek, zed); 2) To avoid explicitly naming dangerous diseases from a polite perspective, use Latin terms and abbreviated designations (to call cancer cancer, tuberculosis TB, an operation a surgical disease, etc.); 3) Secretly used words and phrases in thieves' speech (e.g., stitching to kill, buying to steal) are also considered euphemisms[20].

K.K. Shaxjuriy, along with describing many euphemisms in the Georgian language, considers “Иди ты...” used in the Russian language, to be a euphemism when a coward is called “Гепой”, “Hero”[27]. S. Atayev calls names like Tursun and Iytalmas, given as a ritual for Turkmen children, euphemisms[3]. G.G. Musabayev noted the euphemisms used in the Kazakh language before the revolution, and that after the revolution, the scope of this phenomenon expanded with the requirements of morality (for example, “don't add instead of don't lie”, “yellow child instead of

devil”).[15:27]. According to S.S. Shirokov, some euphemisms appear as synonyms for obscene, unpleasant words and serve the spoken language of the nobility. [28:249]. B. P. Darbakova wrote that the ancient Mongols did not create mountains and caves high above the ground for nothing; they were considered sacred as pillars holding the ground, that is, as great places, and therefore believed that cutting down its forests and killing its animals would bring evil. She even wrote that the names of the mountains were not given (if they were visible, they spoke in a whisper). Depending on their location, they were called: Northern Mountain, Eastern Mountain, Western Mountain, Southern Mountain; based on the characteristics of a particular feature, they were called: Koktau, Alatau, Altyntau, Kumishtau, Syrlytau, Balenttau, Karlytau, Yetimtau, and later by personal names[11]. V. Arnold also noted that the dictionary meaning and definition of euphemisms in English have attracted scholars' attention since ancient times, and later, for moral purposes, for example, the name of God was euphemized.[2]. Sh.Ch. Sati taboos were actively used in the activities of the Tuvalis, in particular, in their living language, folklore, poems, proverbs, riddles, as well as in the speech of shepherds, hunters, and women; the names of the most predatory animals, poisonous insects, and euphemistic means used in the tabulation of death-related processes provided more material[22]. I.S. Baschayeva writes that “under the term euphemism, we understand the softened depiction of objects or events with negative meanings”[8].

Kazakh linguist, Turkologist, euphemist, Professor Adil Akhmetov's candidate dissertation “Taboos and Euphemisms in the Kazakh Language” (Almaty, 1973), his doctoral dissertation “Taboos and Euphemisms in Turkic Languages” (Almaty, “G'ilim,” 1995), and a number of other scientific articles detail the ethnolinguistic foundations of taboos in Turkic languages, the classification of euphemisms accordingly, their formation methods, and their role in enriching the lexical layer of language and speech culture. The scholar, in particular, as an ethnographer-linguist, has collected material related to the history, folklore, mythology, and culture of many peoples, including Turkic peoples, as well as their established beliefs, customs, and traditions. Based on these facts, he extensively studied and analyzed taboos and euphemisms, concluding that they have theoretical and practical significance not only for linguistics but also for disciplines such as ethnolinguistics and speech culture.[4:176]

The study of euphemisms and phenomena close to them in Uzbek linguistics was introduced by Nemat Ismatullayev through his dissertation defended in 1964 for the degree of Candidate of Sciences on the topic “Euphemisms in the Modern Uzbek Literary Language”. In this research, the author was the first to collect extensive information about taboos and euphemisms, expressing their opinions on them, and arriving at a general scientific and practical conclusion. N. Ismatullayev, after discussing the reasons for the emergence of euphemisms in the Uzbek language, categorizes them into groups, for example, euphemisms used in place of the name of poisonous insects, euphemisms used in place of the name of predatory animals, and euphemisms used in the language of women. He analyzed the role of euphemisms used in the speech of each social stratum in communication and their role in enriching vocabulary [12].

In 1977, A. Omonturdiyev extensively studied euphemisms, researching the euphemistic foundations of Uzbek words. He believed that euphemisms should be studied in terms of etymology and socio-cultural aspects, and studied them by dividing them into general speech and 12 separate speech euphemisms based on their level of usage. This classificatory study provides more practical information about

euphemistic units in the Uzbek language, and its research is devoted to the study of euphemisms in pastoral speech, mainly encompassing euphemisms denoting animal bones. Later, he published his monographs "Euphemism of Professional Speech" and "Fundamentals of Uzbek Euphemistic Speech". In the textbook "Uzbek Language Stylistics", first compiled and published in 1983 for higher education, the importance of euphemisms as a means of speech, contextual and individual euphemisms was discussed[18]. A. Hojiyev's "Explanatory Dictionary of Linguistic Terms", republished in 1985, provides an explanation of euphemisms. In his "Explanatory Dictionary of Linguistic Terms", republished in 2002, he defines euphemisms as follows: "Euphemism is the soft expression of a thing or phenomenon, the use of uncouth, indelicate words instead of rude words, inappropriate phrases, and taboo words". As can be seen from this, the term euphemism has also been extensively studied in Uzbek linguistics, and to this day, its main speech features have been studied by the above-mentioned scholars[24]. In linguist M. Mirtojyev's monograph "Semiology of the Uzbek Language", special attention is paid to the relationship between the phenomena of taboo and euphemism, as well as the history of their study. He emphasizes that euphemistic meaning is a derived meaning, that these derived meanings are formed by metaphorical and metonymic means, and that euphemistic meaning does not arise on the basis of synecdoche and functionality. It is incorrect to limit euphemisms to taboos. On this matter, M. Mirtojyev expresses the following thoughts about euphemism: "Indeed, it is not taboo that some words are not used inappropriately for cultural communication. However, when it becomes necessary to refrain from rude, vulgar, or inappropriate words that are inappropriate for cultural interaction, it is appropriate to choose a softer, more pleasant, and more cultured phrase instead. Choosing this word or phrase is one of the forms of euphemism"[14].

During their research on euphemisms, linguists have expressed their opinions about this term and offered various definitions. For example, H. Shamsiddinov expressed his thoughts on euphemistic functional-semantic synonyms of words[26]. A.E. Mamatov, in his doctoral work, paid special attention to the euphemistic and dysphemetic formation of phraseological units[13].

In Karakalpak linguistics, the first scholarly views on euphemisms were briefly discussed in the works of D. Nasirov, E. Berdimuratov, A. Navrizova, A. Bekbergenov, and A. Orazimbetov. Matjanova Ayjamal, in her research work titled "The Expression of the Category of Politeness in Karakalpak Linguistics", provided information on the means of expressing politeness in the Karakalpak language, its grammatical expression, its theoretical study in linguistics, and its foundations. E. Berdimuratov, in his book "The Development of Functional Styles of the Literary Language and the Development of Karakalpak Lexicon", provides considerable information about euphemisms. In his opinion, the emergence of euphemisms is directly linked to the people's historical life, ethnography, customs, traditions, and the state of their understanding of the world. He pointed out that taboo words, due to prohibition, were not called by their proper names but rather by different names, manifested as an active phenomenon in the Karakalpak way of life during the pre-revolutionary period, and as a result, taboo words like *ene*, *qaynağa*, *ortanshi*, *mırzağa*, *kishkene*, *biykesh*, *xa qız*, *bóke*, *biziń úydegi*, *jaman kesel*, *anaday awırıw* began to appear in the Karakalpak lexicon. Although many of these were taboo words resulting

from restrictions related to family members, closeness, and relationships, they also used the meanings of respect and reverence. As a result, it proves that the semantic method of euphemisms has reached a certain productive level in conjunction with the development of people's lives and language culture. For example: in folk language, instead of saying "qızba, kóterilme" it's said "áste ástelik penen", or instead of saying "oramaldı basına tartaqoy" it's said "basınıdı qızartaqoy" [7].

Professor D. Nasirov, in his work "The Category of Plural in the Karakalpak Language", discusses the expression of politeness through plural forms[16]. Scholar A. Bekbergenov, in his work "Stylistics of the Karakalpak Language", expressed valuable insights into the expression of politeness through pronouns, plural forms like "-lar" and "-ler" possessive suffixes, and subjective evaluative forms[6].

A. Orazimbetov, in his research, states that there is no uniformity in the semantic use of plural affixes in the Karakalpak language and expresses the following opinion about the expression of plural meaning in pronouns: "In the personal pronoun 'siz' (you), which is the plural form of the second person, the plural form -z completely loses its plural meaning and turns into a form expressing only politeness and respect. Therefore, to give plurality to the personal pronouns "you" and "you" the plural form "-lar" is added[19]. A. Nawrizova writes, "The etiquette of speech is deeply rooted in the moral, ethical, and philosophical concepts of politeness". Indeed, in the simplest sense, word etiquette is the polite communication of communicants to one another. He emphasizes the connection between word etiquette and polite speech, focusing on the expression of etiquette words, their lexico-semantic characteristics, and areas of application and usage [17].

**Results.** Research has shown that euphemisms have long been an important part of human speech culture, and their formation is closely linked to socio-psychological, cultural, religious, and ethical factors. Although the term "euphemism" entered scientific discourse in linguistics starting in the 19th century, its practical application existed much earlier. During the research, the stages of studying euphemisms in the linguistics of European countries and Turkic peoples were analyzed. In 20th-century linguistics, euphemisms were interpreted as a lexico-semantic process, an element of speech etiquette, and a communicative strategy. In the 21st century, they are being studied even more deeply within the framework of gender linguistics, political correctness, media linguistics, and psycholinguistics. The obtained data indicate that euphemisms have had their own specific functional significance in each period.

**Conclusion.** In conclusion, the history of the study of euphemisms is analyzed as a reflection of social changes in the development of language, cultural values, and human psychology. Euphemisms have served to strengthen communication between people by softening uncomfortable, shameful, rude, frightening, or politically sensitive topics and continue to play a significant role in maintaining communicative balance today. Modern linguistics interprets euphemism not only as a process of word exchange but also as a multifaceted phenomenon reflecting the dynamic change in society's thinking and speech culture. The significance of the research lies in the fact that, through the study of the formation and stages of development of euphemisms, the understanding of the social functions of language, moral norms, and speech etiquette has been further enriched.

## REFERENCES

1. Агаян А.Э. Введение в языкознание.-Ереван,1960. С.269.

2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. -М., 1957. С.147
3. Атаев С. Эвфемизми в туркменском язмке: Автореф. дис... канд. филол. наук. -Ашхабад, 1955. С.21.
4. Ахметов Э.К. Туркі тілдеріндеп табу мен эвфемизмдер: Автореф. дисс...д-ра филол. наук. Алматыг Ғўлўм, 1995. 62-6. Ахметов Э.К. Туркі Тілдеріндеп габу мен эвфемизм- дер. Алматн: Ғўлўм, 1995. 176-6.
5. Баскаков Н.А. Иережитки табу и тотензма в языках народов Алтая // Советская тюркология. Баку, 1975, №2. С.17
6. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы Н: «Қарақалпақстан» 1990 41-б
7. Бердимуратов.Е .Әдебий тилдиң функционаллық рауажланыуы менен қарақалпақ лексикасының рауажланыуы. Қарақалпақстан баспасы: Нөкис қаласы Нөкис-1973.-Б.170-171
8. Босчаева Н.Ц. Эвфемистичность в диалогической речи.-Л.: ЛГУ, 1989.79-81.
9. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. Ч. II. -М., 1953. С.51
10. Вандриес Ж. Язынс. -М., 1937. С.206
11. Дарбакова В.П. Оронимия. МНР // Ономастика. -М., 1969. С. 199-200.
12. Исмагуллаев Н. Қарақалпақ ұзбек тилнда эвфемизмлар. ТошДПИ нинг «Илмий асарлар»и, 42-т., 1-китоб, 1963. 3-59-б. Исмагуллаев Н. Эвфемизмларнинг лугат составини ва сўз маъноларини бойитишдаги аҳамияти. Тош ДШ'нинг «Илмий асарлар»и, 2-китоб, 1964. 3-12-б.
13. Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари: Филол..
14. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. - Тошкент: "Мумтоз соз," 2010. - Б. 119-127. Фан доктори дисс. - Тошкент, 1999
15. Мусабоев Г.Г. Ҳозирги замон қозоқ тили.Лексика. Алмати: 1959. 27-6.
16. Насыров Д. Қарақалпақ тилинде көплик категориясы. – Нөкис: “Қарақалпақстан” Мәмлекет баспасы, 1961
17. Наўрызова А. Қарақалпақ тилиндеги этикет сөзлер // филология илимлари бойынша философия докторы (PhD), илимий дәрежесин алыў ушын усынылған диссертация. – Нөкис, 2020. – Б. 21
18. Омонтурдиев А. Ўзбек нутқининг эвфемик асосларн. -Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси, 2000. 128-6..
19. Оразымбетов Ә. Қарақалпақ тилинде сан мәнисиниң аңлатылыўы // филология илим. канд дәрежесин алыў ушын усынылған диссертация. – Нөкис, 1996. – Б. 73.
20. Реформатский А.А. Введение в языковедение.- М., 1967. С.100-102..
21. Самойлович А.Н. Женские слова у алтайских тур ков // Языж и литература. -Л., 1929. -Т.Ш. С.124-125.
22. Саг Ш.Ч. Табу и эвфемизми в тувинском язмке // Советская тюркология. -Баку, 1981, №5. С.45.
23. Турбачев О.Н. Из истории табуистических названий // Вопросм славянского языпознания. Выш.3. -М., 1958. С.12
24. Ҳожиев А. Лингвистик терминларининг изоҳли лугати. – Т, 1985. – Б. 109
25. Цицерон М.Т. О переводчиках (о наилучшем роде ораторов). URL: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1285148370>
26. Шамсидинов Х. Сўзларнинг эвфемик функционал-семантик синонимлари // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент, 1997. -Но 6. - Б. 22.
27. Шахжури К.К. Эвфемизм и их роль в изменении значений слов: Автореф. хшс...канд. филол. наук.-Тбилиси,1956.С.20.
28. Широков О.С. Введение в язмокзнание. -М.: МГУ, 1985. С.248-249.
29. Шомаксудов А., РасуловИ., ҚўнғуровР., РустамовХ. Ўзбек тили стилистикаси. -Т.: Ўқитувчи, 1983. 248 Б
30. Blount T. Glossographia: Or, A Dictionary Interpreting All Such Hard Words Of Whatsoever Language, Now Used In Our Refined English Tongue. London: Tbo, Newcomb, 1656. 677 p.
31. Ruccella L. L'économiquement correct: analyse du discours euphémique sur la crise dans la presse française et italienne. Paris, Torino, 2014. 17p.



UDK: 82.09:82.0-28

**Dildora BAHRIDINOVA,**  
*O'zbekiston Milliy universiteti doktoranti, PhD*  
*E-mail:dildora6581042@gmail.com*

*O'zRFA doktoranti, PhD A.Eshniyozova taqrizi asosida*

## THE GENRE OF LITERARY CONVERSATION: TYPOLOGY, HISTORICAL EVOLUTION, AND THE ROLE IN THE SYSTEM OF LITERARY CRITICISM

Annotation

This scholarly article is dedicated to the theoretical and historical analysis of the genre of literary conversation. The research aims to define the complex typology, historical evolution, and functional role of the literary conversation genre within the contemporary system of literary criticism. Using comparative-historical, typological, and functional analysis methods, four main types of literary conversation were identified: didactic, polemical, biographical, and theoretical. The results indicate that the genre has undergone three main evolutionary stages, progressing from ancient philosophical dialectics to modern journalism and literary critique. Furthermore, scholarly views on the classification of genres based on literary dialogue, the functional tasks of critical conversation, and their exemplary manifestations have been synthesized within literary studies.

**Key words:** literary conversation, literary criticism, dialogue, interview, speech genres, dialogism, round table discussion, genre typology, historical poetics.

## ЖАНР ЛИТЕРАТУРНОЙ БЕСЕДЫ: ТИПОЛОГИЯ, ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ И РОЛЬ В СИСТЕМЕ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ

Аннотация

Данная научная статья посвящена теоретико-историческому анализу жанра литературной беседы. Целью исследования является определение сложной типологии, исторической эволюции и функциональной роли жанра литературной беседы в современной системе литературной критики. С помощью сравнительно-исторического, типологического и функционального методов анализа были выявлены четыре основных типа литературной беседы: дидактический, полемический, биографический и теоретический. Результаты показывают, что жанр прошел три основных эволюционных этапа, развиваясь от античной философской диалектики до современной публицистики и литературной критики. В рамках литературоведения обобщены научные взгляды на классификацию жанров, основанных на литературном диалоге, функциональные задачи критической беседы и их образцовые проявления.

**Ключевые слова:** литературная беседа, литературная критика, диалог, интервью, речевые жанры, диалогизм, круглый стол, типология жанра, историческая поэтика.

## ADABIY SUHBAT JANRI: TIPOLOGIYASI, TARIXIY EVOLYUTSIYASI VA ADABIY TANQID TIZIMIDAGI O'RNI

Аннотасија

Ushbu ilmiy maqola adabiy suhbat janrining nazariy-tarixiy tahliliga bag'ishlangan. Tadqiqot adabiy suhbat janrining murakkab tipologiyasi, tarixiy evolyutsiyasi va zamonaviy adabiy tanqid tizimidagi funksional o'rni belgilashni maqsad qilgan. Qiyosiy-tarixiy, tipologik va funksional tahlil metodlari yordamida adabiy suhbatning to'rtta asosiy tipi (didaktik, polemik, tarjimai holi, nazariy) aniqlandi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, janr antik falsafiy dialektikadan zamonaviy publitsistika, adabiy tanqidgacha bo'lgan uchta asosiy evolyutsion bosqichni bosib o'tgan. Adabiyotshunoslikda adabiy muloqotga asoslangan janrlar tasnifi, adabiy-tanqidiy suhbatning funksional vazifalari va namunaviy ko'rinishlari xususida ilmiy qarashlar umumlashtirildi.

**Kalit so'zlar:** adabiy suhbat, adabiy tanqid, dialog, intervyu, nutq janrlari, dialogizm, davra suhbat, janr tipologiyasi, tarixiy poetika.

**Kirish.** Adabiyotshunoslikning markaziy muammolaridan biri adabiy jarayonni baholash va tizimlashtirish bilan bog'liqdir. Ushbu jarayon nafaqat badiiy matnlarni yaratishni, balki ular atrofida kechadigan munozara, tahlil va baholash diskursini ham o'z ichiga oladi. Adabiy suhbat janri (dialog) mana shu diskursning eng qadimgi va eng faol shakllaridan biri bo'lib, u yozuvchilar, adabiy tanqidchilar, nazariyotchilar va mutafakkirlar o'rtasidagi fikr almashinuvining munosib maydonidir. Adabiy tanqid taraqqiyoti jarayonida baholash va talqin qilishning monologik shakllari (taqriz, maqola, ocherk) bilan bir qatorda dialogik shakllar ham doimiy ravishda rivojlanib kelgan. Shular ichida adabiy suhbat janri alohida e'tiborga loyiq. U ikki yoki undan ortiq nutq

egalarining muloqoti orqali adabiy hodisalarni sharhlaydi, bahs uyg'otadi, estetik mezonlarni aniqlashtiradi va o'quvchilar auditoriyasini tanqidiy fikrlashga o'rgatadi. Bu janr faqatgina ikki kishi o'rtasidagi oddiy muloqot emas. U adabiyot nazariyasi, estetika va tanqidiy metodologiyaning shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Qadimgi Yunonistonning falsafiy dialoglaridan tortib, XX asrning adabiy polemikalari va zamonaviy mediadagi intervyularigacha, adabiy suhbatlar doimiy ravishda badiiy mezonlarni belgilab, o'quvchilar dunyoqarashini shakllantirib kelgan. Suhbat (dialog) dialektikaga ko'ra ikkiyoqlama bilish demakdir. "Bilish fikrlarning uchrashuv, birikuv jarayoni, bilim shu jarayon natijasidir. Demak, bilish jarayonida eng kamida ikki kishining

fikri bir-birini inkor yoki tasdiq etadi, yoki bo'lmasam, bir-birini to'ldiradi – xullas, rivojlanishga turtki beradi" [1]. Biroq, janrning o'zi, uning aniq tipologik chegaralari, tarixiy evolyutsiyasi va adabiy tanqid tizimidagi funksional o'rni hali yetarlicha tizimli va kompleks tarzda o'rganilmagan. Ayniqsa, global axborotlashuv sharoitida uning yangi shakllari vujudga kelayotgani bu mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi. Adabiy suhbatning dolzarbligi quyidagi uch omil bilan izohlash mumkin:

Dialogik tafakkurning adabiy jarayonni tushuntirishdagi metodologik ahamiyati yuori ekani (fikrlar to'qnashuvi, savol-javob, aniqlashtirish);

Tanqidning ommaviy kommunikatsiya (matbuot, radio, TV, internet) bilan integratsiyalashuvi va suhbat/intervyuning shu maydonda eng tezkor shaklga aylanishi;

Bugungi raqamli muhitda (podkast, onlayn-intervyu, jonli efir, chat-intervyu) adabiy suhbatning gibridd janr sifatida kengayib borayotganligi.

Shu bois adabiy suhbat janrining tarixiy shakllanish bosqichlarini antik davrdan hozirga qadar tizimlashtirish, uning tipologik ko'rinishlarini ajratish, rus va o'zbek adabiyot-shunosligidagi nazariy yondashuvlarni muqoyasa qilish hamda adabiy tanqid janrlari ichida tutgan o'rni ilmiy asosda yoritish dolzarbdir.

**Adabiyotlar tahlili va metodologiya.** Adabiy suhbatning ildizlari qadimgi falsafiy dialoglarga borib taqaladi. Platonning dialoglari haqiqatga erishishning asosiy usuli sifatida dialektikada muhim o'rin tutgan. Ushbu an'ana suhbatni gnoseologik funktsiya (bilish funktsiyasi) ni kuchaytirdi. Demak, adabiy suhbatning eng qadimiy madaniy modeli antik davr dialoglari deyish mumkin. Platonning dialoglari (Ion, Respublika) adabiyot – poeziya va ritorika haqidagi bahslarni aynan suhbat shaklida uyushtiradi. Bu shakl fikrni tayyor xulosa emas, bahs ichida tug'iladigan natija sifatida beradi [2]. Adabiy suhbatning janr tabiati haqidagi eng

muhim nazariy qarashlar M. M. Baxtin tomonidan ilgari surilgan. Uning polifoniya (ko'p ovozlilik) konsepsiyasi suhbatning strukturaviy-kommunikativ mohiyatini ochib beradi. Baxtinga ko'ra, adabiy suhbatda ishtirokchilarning har biri mustaqil, teng huquqli ovozga ega bo'lib, bu janrning demokratik va dinamik xarakterini belgilaydi [3]. Bu nazariya, ayniqsa, polemik suhbatlarni tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, janr nazariyotchilari adabiy dialogning gibridd xususiyatini, ya'ni uning falsafiy risolalar, adabiy tanqidiy maqolalar va publitsistik intervylar bilan kesishish nuqtalarini ta'kidlaydilar. Adabiy suhbatning tanqid tizimidagi o'rni XX asrning o'rtalarida, ayniqsa, germenevt olimlar tomonidan muhokama qilingan. Gadamer tushunishni (interpretatsiya) suhbat shakli deb hisoblaydi. Adabiy tanqidiy suhbatlar esa (yozuvchi-tanqidchi, tanqidchi-o'quvchi) baholash, kanonlashtirish va g'oyalarni ommalashtirish vositasi sifatida ko'rib chiqiladi.

Adabiy tanqid boshqa janrlarda bo'lganidek, adabiy suhbatning ham o'z talablari mavjud. Dialogda kamida ikki suhbatdoshning qatnashishini nazarda tutiladi. "Dialog shunday muloqotki, unda turli qarashlar namoyon bo'ladi, lekin shu bilan birga ishtirokchilarda o'zaro tushunish qobiliyati ham bo'lishi zarur. Bunday ommaviy suhbat keskin, ammo hurmat bilan munosabatda bo'lishi kerak. Dialog janjalga aylanib ketmasligi lozim" [4].

O'zbek adabiy tanqidchiligida adabiy suhbat "Adabiy muloqotga asoslangan janrlar" tarkibida ko'rsatilishi, ya'ni tanqidiy maktub va adabiy-tanqidiy suhbat bir guruh sifatida ajratilishi kuzatiladi. Adabiy-tanqidiy suhbatning adabiy jarayon, asar va dolzarb muammolarga bag'ishlanishi hamda alohida janr sifatida o'z tabiatiga egaligi haqida ilmiy fikrlar bayon qilingan [5]. Adabiy suhbat janri o'zining asosiy kommunikativ maqsadi va tarkibiy xususiyatlariga ko'ra to'rtta asosiy tipga bo'linadi:

Turi	Asosiy Maqsadi	Namunalari	Asosiy Xususiyati
1. Didaktik/Falsafiy Suhbat	Bilim berish, haqiqatni kashf etish, axloqiy/estetik me'yorlarni o'rgatish.	Platon dialoglari, Sitseronning risolalari.	Savol-javob, dialektik metodologiya, o'qituvchi (ustoz) va shogird (o'rganuvchi) rollarining aniqligi.
2. Polemik/Tanqidiy Suhbat	Raqibning pozitsiyasini inkor etish, nazariy yo'nalishni himoya qilish, adabiy kurash.	XIX-XX asrlar adabiy manifestlari va munozaralari, Formalistlar va Sotsrealistlar o'rtasidagi bahslar.	Kuchli argumentatsiya, ritorik vositalarning faolligi, ikki tomonlama qarama-qarshi pozitsiya (tezis va antitezis).
3. Tarjimai Holy/Xotira Suhbat	Ijodkorning hayotiy tafsilotlari, asarlarning yuzaga kelish tarixi, shaxsiy fikrlarini ochish.	Adiblar bilan ommaviy intervylar, Gyote va Ekermannning suhbatlari	Nostandart, erkin savollar, xotiralarga tayanish, shaxsiyatga qaratilganlik.
4. Estetik/Nazariy Suhbat	Adabiy hodisalar (janr, uslub, oqim) haqida umumiy nazariy asoslarni ishlab chiqish, tushunchalarni aniqlash.	Badiiy ijod xususiyatlari haqidagi yozuvchi-yozuvchi suhbatlari, seminarlar.	Abstrakt tushunchalar bilan ishlash, ilmiy-tanqidiy tilning ustunligi, umumiy xulosalarga intilish.

Ko'rinib turibdiki, suhbat ko'p vazifaviy xususiyatga ega bo'lib, u bir vaqtning o'zida falsafiy (bilish), publitsistik (tarqatish) va tanqidiy (baholash) vazifalarni bajaradi.

Adabiy suhbat janri adabiy tanqidning ajralmas tarkibiy qismi sifatida adabiy jarayonda kamida uch yo'nalishda barqaror funksiyalarni bajaradi.

Birinchidan, aksiologik (baholash) funktsiyasi orqali adabiy suhbatlar badiiy asarning estetik va ma'naviy qadriyatini aniqlashga xizmat qiladi. Suhbat jarayonida asar haqida dastlabki qarashlar shakllanadi. Asarning yangiligi, til va uslubidagi yutuqlari, mavzu va g'oyaning ijtimoiy-axloqiy ahamiyati qay darajada ekani, adabiy an'analar bilan munosabati qandayligi kabi. Natijada asarning adabiy

maydondagi o'rni belgilanadi. Ayrim asarlar suhbatlarda qo'llab-quvvatlanib, kengroq e'tirofqa sazovor bo'ladi. Boshqalari esa tanqidiy e'tirozlar sabab bo'lishi ham mumkin.

Ikkinchidan, diskursiv (tarqatish) funktsiyasi adabiy suhbatning eng amaliy va tezkor jihatini ko'rsatadi. Adabiy suhbatlar yangi g'oya va talqinlarni tor mutaxassislar doirasidan chiqarib, keng jamoatchilikka olib chiqadi: murakkab nazariy fikrlar muloqot shaklida soddaroq, tushunarliroq ko'rinishga kiradi, muammoli savollar ommaga tushuntiriladi. Ayniqsa, davra suhbatlari, intervylar, muhokamalar adabiy jarayonni jonlantirib, o'quvchini faqat iste'molchi emas, balki munosabat bildiruvchi subyektaga aylantiradi. Shuning uchun ham adabiy suhbat adabiy

tanqidning ommaga yetib boradigan, ta'siri tez seziladigan kommunikativ vositasi sifatida qadrlanadi.

Uchinchidan, metanazariy funksiyasi adabiy suhbatning ilmiy qiymatini belgilaydi. Chunki suhbat faqat asarni baholash yoki targ'ib qilish bilangina cheklanmaydi. U tanqidning o'zini ham muhokama maydoniga olib chiqadi. Suhbatlarda "qaysi mezon bilan baholaymiz?", "qaysi metod ishonchli?", "tanqidchining mas'uliyati nimada?", "adabiyotning vazifasi qanday?" kabi savollar ko'tariladi. Bu esa adabiyot haqidagi adabiyot ya'ni metadiskursni kengaytiradi. Adabiyotshunoslik o'z usullarini qayta ko'rib chiqadi, o'zini-o'zi tekshiradi va yangilaydi. Demak, adabiy suhbat nazariyaning tayyor xulosalarini takrorlash emas, balki nazariy fikrning tirik muhokama orqali harakatlanishi va rivojlanishiga turtki beradigan muhim mexanizmdir.

**Muhokama.** Yuqoridagi qarashlar adabiy suhbat janrining tipologik ko'rinishlari va tarixiy evolyutsiyasini kengroq nazariy kontekstda talqin qilishni talab etadi. Chunki adabiy suhbat faqat muloqot shakli emas, u adabiy jarayonning ichida ishlaydigan murakkab kommunikativ mexanizm bo'lib, estetik qadriyatlar, talqinlar va mezonlarning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun ham natijalarni adabiyotshunoslikdagi yirik nazariy qoliqlar bilan taqqoslash adabiy suhbatning haqiqiy ilmiy maqomini aniqroq belgilashga yordam beradi. Polifoniya nuqtai nazaridan suhbat bitta ovoznig hukmi emas, balki bir nechta mustaqil ovozlarning teng huquqli to'qnashuvi va hamkorligi orqali ma'no hosil bo'ladigan maydondir. Bu yerda muhim jihat shundaki, adabiy suhbat axborot uzatish yoki tayyor xulosani e'lon qilish bilan cheklanmaydi: u ko'pincha haqiqatning subyektlararo yaratilishiga asos bo'ladi. Har bir ishtirokchi o'z estetik qarashlarini ilgari surgani uchun suhbat bilish jarayoni sifatida ko'rinadi. Inkor-tasdiq-to'ldirish prinsipi orqali umumiy tasavvurlar kengayadi, mezonlar aniqlanadi, talqin uflari ochiladi. Ikkinchi muhim natija adabiy suhbatning tarixiy evolyutsiyasi uning kommunikativ tabiatini keskin o'zgartirganidir. Antik davrda dialog ko'proq falsafiy-dialektik bilishning asosiy shakli sifatida ko'ringan bo'lsa, keyingi bosqichlarda (matbuot, jurnal, radio, televideniye va nihoyat internet davrida) suhbatning vazifalari kengaydi va ko'p qirrali bo'lib bordi. Bu jarayonni kommunikativ o'zgaruvchanlik deb atash mumkin. Adabiy suhbatning formati va auditoriyasi

kengaygan sari, u faqat bilish va talqin qilish vositasi bo'lishdan tashqari, ommaviy (publitsistik) instrumentga ham aylanadi. Suhbat endi nafaqat fikr beradi, balki uni tezkor tarzda muomalaga kiritadi. Adabiy hodisa haqida o'quvchi va jamiyatning adabiy tasavvurini tezroq shakllantiradi. Bunday o'zgarish kommunikatsiya texnologiyalarining rivoji bilan bevosita bog'liq.

Uchinchi talqin yo'nalishi adabiy suhbatning funksional integratsiyasidir. Tadqiqotda ko'rsatilgan aksiologik va diskursiv funksiyalar (baholash + tarqatish) aslida janrning adabiy tanqid tizimidagi markaziy o'rnini belgilaydi. Adabiy suhbat nafaqat estetik hodisa, balki ijtimoiy-amaliy institut sifatida ham ahamiyat kasb etadi.

**Xulosa.** Ushbu maqola adabiy suhbat janrining tipologik murakkabligini, tarixiy evolyutsiyasini va adabiy tanqid tizimidagi o'rnini yaxlit tarzda asoslab berdi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, adabiy suhbat oddiy hodisa emas. U mazmuni va kommunikativ vazifasiga ko'ra didaktik/falsafiy, polemik/tanqidiy, memuar hamda estetik/nazariy kabi asosiy tiplarda namoyon bo'ladi va bu tiplarda suhbatning maqsadi, ishtirokchilar pozitsiyasi hamda muloqotning ichki dinamizmi turlicha namoyon bo'ladi. Eng muhim jihati bu adabiy suhbatning polifunksionalligidir. U bir vaqtning o'zida bilish (gnoseologik), baholash (aksiologik) va g'oyalarni ommaga yoyish (diskursiv) vazifalarini bajarib, adabiy jarayonning tirik muhokama mexanizmini ta'minlaydi. Tarixiy tahlil esa janrning antik dialektik-dialogik an'anadan boshlab yangi davrda matbuot va jamoatchilik maydonida institutsionallashgani, XIX–XX asrlardan e'tiboran esa ommaviy axborot vositalari bilan integratsiyalashgan intervyu hamda publitsistik dialog formatlari orqali ommaviylik va tezkor tarqatish yo'nalishida kengayganini ko'rsatdi. Bu jarayon og'zaki munozaraning jonli oqimi tahrir, nashr va auditoriya omili ta'sirida yozma-medial matn sifatida qayta tashkil topishini anglatadi. Shu ma'noda, adabiy suhbat adabiy tanqid tizimida yordamchi vosita emas, balki kanonlashtirish, mezon va metodlarni muhokama qilish, estetik pozitsiyalarni legitimlashtirish hamda adabiy maydondagi kuchlar nisbatiga ta'sir ko'rsatishda faol harakatlanadigan muhim mexanizmga aylanganini ko'rsatadi. Bu qarashlar adabiy suhbatga publitsistik shakl sifatida emas, balki adabiy-nazariy kategoriya sifatida yondashishni talab etadi.

#### ADABIYOTLAR

1. Файзуллаев О. Дialektik тафаккур маҳсули . Тафаккур, 1998, №2, 31-бет.
2. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/platorhetoric/?utm>
3. Bakhtin M.M. Speech Genres and Other Late Essays. – Copyright© 1986 by the University of Texas Press All rights reserved. – P.8-45.
4. Ahmedova Sh. Abdulla Oripovning adabiy o'ylari va suhbatlari haqida – "Shaxs ma'naviyatining shakllanishida til va adabiyotning roli" nomli Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari – B.25-32.
5. G'afurov I. U.Normatov Biobibliografiya. –T.: Mumtoz so'z, 2021. –B.44.



UDK: 821.221.31.09

**Shaxnoza BEGIMKULOVA,**  
*Iqtisodiyot va pedagogika universiteti katta o'qituvchisi*  
E-mail: cool.begimkulova@inbox.ru  
**Aziza QURBONOVA,**  
*Qarshi xalqaro universiteti I magistrati*

*IPU PhD v.b dotsenti S. Sherkulov taqrizi asosida*

## MULTIKULTURALIZM ADABIYOTI ADIBALARI IJODIDA AYOL SADOQATI

Аннотация

Mazkur ishda xitoy-amerika, afg'on-amerika adabiyotining yirik namoyondalaridan Emi Tan "The Joy Luck Club", Faruka Gavhariy "Serarching for Saleem: An Afghan Woman's Odyssey" (Salimni izlab: Afg'on ayoli Odisseyasi) va Nilufar Paziraning "A Bed of Red Flowers: in Search of My Afghanistan" ("Qizil gullar oshyoni: Afg'onistonimni izlab") mashhur asarlarining badiiy reallik asoslari asosida ayol sadoqati turli rakursda ochib berilgan. Undagi real hayotiy voqealar yozuvchilarning mahorati bilan boyitilganiga guvoh bo'lamiz.

**Kalit so'zlar:** Multikulturalizm, Afg'oniston, xitoy-amerika badiy haqiqat, diaspora, kuptarkiblilik, multi-irq, multi-diniy

## ЛОЯЛЬНОСТЬ ЖЕНЬШЕН В ТВОРЧЕСТВЕ ПИСАТЕЛЕЙ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

В данной работе раскрываются основные художественные реальности знаменитых произведений "The Joy Luck Club" (Клуб радости и удачи) Эми Тан, "Serarching for Saleem: An Afghan Woman's Odyssey" («Поиски Салима: Одиссея афганской женщины») Фаруки Гавхари и Нилюфар Пазира и её "A Bed of Red Flowers: in Search of My Afghanistan" (Клубба красных цветов: в поисках моего Афганистана) одних из великих писательниц мультикультурной литературы. В нем мы становимся свидетелями о лояльности женщин на фоне реальных событий, обогащенных писательским мастерством.

**Ключевые слова:** Мультикультурализм, Афганистан, художественная реальность, diaspora, мультиэтничность, мультирасовая принадлежность, мультирелигиозность.

## FEMALE LOYALTY IN THE WORK OF AUTHORS OF MULTICULTURAL LITERATURE

Annotation

This work reveals the basic artistic reality of the famous works "The Joy Luck Club" Emi Tan, "The Joy Luck Club" "The Searching for Saleem: Afghan Woman's Odyssey" by Farooka Gauhari and Nelofer Pazira's "A Bed of Red Flowers: in Search of My Afghanistan" great writers of multicultural literature. In these works, we become witnesses of real events, enriched with writing skills.

**Key words:** Multiculturalism, Afghanistan, artistic reality, diaspora, multiethnicity, multiraciality, multireligiousness.

**Kirish.** O'tgan asrning so'nggi o'n yilliklari tabiiy ravishda, global tarzda qayta ko'rib chiqish, xulosa qilish, ko'p qirrali, qarama-qarshi haqiqatni va undagi shaxsni aniqlashga qaratilgan ko'plab urinishlar, intensiv madaniy o'z-o'zini aks ettirishi, hamon yangi ma'noga ega bo'lmagan va o'z obro'sini yuqotgan dunyoga reaksiyasi sifatida namoyon bo'ldi. AQShning madniyati migratsiya tufayli burilish davri, o'tish davri, turli madaniyatlar nazariyasi va amaliyotning jadal rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, asosan o'zaro mutanosib va nomutanosibliklar, ko'p tarkibli madaniyat va adabiyot bilan bog'liq boshqa muammolarni qayta ko'rib chiqish davri boshlandi. AQShda yana bir "madaniy urushlar" avj oldi, ularning markazida milliy "kanon" va urf-odatlar Amerika madaniyatidagi birdamlik, rang-baranglik, tafovut muammosi, "o'ziga xos inqilob", nihoyat, multikulturalizm yoki madaniy xilma-xillik kabi tushunchalar yotibdi: ijtimoiy-madaniy majmua. Amerika so'nggi yillarda o'zini namoyon qilmoqda yan'i milliy madaniyat rivojidadagi markazdan qochish va turli xil tendensiyalarni yana bir bor qiladigan model. Siyosiy vaziyat va ommaviy ko'chish shuni taqozo qilgan sari ya'ni global darajada "ko'ptarkiblilik" "multikulturalizm", "multikulturjamiyat", "multikulturali" kabi bir qator tushunchalar paydo bo'ldi. Bugungi multikulturali jamiyat,

ilgari "multi-millat", "multi-etnik", "multi-diniy", "multi-irk" deb atalib kelingan. "Multikulturalizm" termini XX asrning 60 yillarida Kanadada ilk bor muomalaga kiritilgan bo'lsada, tushuncha mohiyatini amaliyotda keng qo'llovchi AQShda o'tgan asrning 70 yillaridan boshlab keng jamoatchilik tomonidan qo'llanila boshlandi.

**Adabiyotlar tahlili.** AQSH adabiyotida "multikulturalizm" tushunchasi ko'p bahs va munozaralarga adabiy tanqidchilar tomonidan duch kelib, adabiyotshunos olimlar doim uning qanday ko'rinishga hamda mezonlarini aniqlab olishga harakat qilib kelishmoqda va ekanligini yozuvchining asari orqali tahlil qilib kelishmoqda. Misol uchun I.V.Kozlik "Multikulturalizm i metodologicheskije problemi literaturovedeniya" ilmiy risolasida

1) insoniyatning zamonavaiy rivojlanish iyerarxiyasida multikulturalizm muammolarining dolzarbligi;

2) multikulturalizm –adabiyotshunoslik tushunchasi emas;

3) multikulturalizm kompleks muammo va u yagona bir fan tizimiga taaluqli deb hisoblash noo'rin .[1]

I.V.Kozlikning fikricha, bu oqim yozuvchilari xalqaro postkolonial adabiyotni ko'rsatishi sabab ularning ijodini biror fan aniq milliy adabiyotga yunaltirib bo'lmaydi.

O.B. Karasik "K voprosu o multikulturalizme v sovremennoy literature SSHA" [2] nomli ilmiy izlanishida adabiyotda multikulturalizm tushunchasining qirralarini to'laqonli ochib berishda asoschilaridan biri M.V. Tolstanovaning multikulturalizmga bergan izohiga ijobiy yondoshadi: "u aksincha fanlararo hodisa, mafkurani, falsafani, badiiy aspektlarni o'z ichiga oladigan va antropologiya, sotsiologiya, siyosatshunoslik, iqtisodiyot, pedagogika va nihoyat adabiyotshunoslik sohalarida faoliyat ko'rsatadi". Multikulturalizm bugungi kunda faqatgina AQShga tegishli tushuncha emas. U hamma rivojlangan mamlakatlarda jadallik bilan o'sib bormoqda va hattoki bir-biriga qarama-qarshi madaniyat bo'lsa xam. Ammo tarixan bu tushunchaning AQShda salmoqli rivojlanganlini tan olish kerak.

XX asrning boshlarida yagona Amerika millati paydo bo'lib, unga "erituvchi qozon" ("melting pot") deb metaforik nom berildi. Uning ma'nosi turli xil irq vakillarini bir qozonda erib yagona amerika madaniyatini barpo qilish demakdir. Ammo XX asr 50-60 yillarida ko'proq Amerika madaniyatiga to'g'ri keladigan-multikulturalizm konsepsiyasi paydo bo'ladi. Uning asosiy vazifasi yagona milliy Amerika madaniyati ostida mazkur tendensiya vakillari tegishli madaniyat va unga xos hususiyatlarni saqlab qolish edi. Multikulturalizm yozuvchilari o'z ijod namunalari bilan umummilliy AQSH adabiyoti rivojiga hissa qo'shdilar va birvaqtning o'zida badiiy adabiyot namunalari o'z etnik koloritini qo'shimcha qilishdi. AQSH multikultura adabiyotining muhim unsurlari bu etnik va irqiy munosabatlardir.

**Tahlillar va natijalar.** S.P.Tolkachev Angliya adabiyotida "kross-madaniyat"ning muhojir yozuvchilar ijodida namoyon bo'layotganini o'zining "Multikulturalizm v postkolonialnom prostranstve i kross-kulturnaya angliyskaya literatura"[3] asarida yoritib bergan. Adabiyotshunos olimning ta'kidlashicha: "muhojir yozuvchilarhar ikki madaniyatga tegishli ekanliklarini anglayotgan bir vaqtning o'zida har ikkalasiga ham tegishli bo'la olmasliklarni his qiladilar. Bunda muhojir yozuvchilar oldidagi asosiy vazifa ularni o'rab olgan ijtimoiy muhitni qabul qilish va inkor etishdan iboratdir. Amerika adabiyotida afg'on-amerika diasporasining vakillariga tegishli ziyoli yozuvchilarning ham o'rni beqiyosdir. Ular orasida ayol yozuvchilarning muvafaqqiyatlari esa adabiyot naqadar chegara bilmas, millat bilmas mo'jiza ekanligini yana bir bor ta'kidlash joizdir. Afg'on ayol yozuvchilaridan Faruka Gavhariy va uning "Serarching for Saleem: An Afghan Woman's Odyssey" [4] ("Salimni izlab: Afg'on ayoli Odisseyasi") 1996 yilda yozilgan. Afg'onistonda ayol qismati nechog'li og'ir va yukli bo'lishini asarda reallik asosida ko'rsatilgan. Asar orqali Faruka Gavhariy. Asarda yozuvchi Afg'onistondagi 1978 qonli inqilobdan avvalgi davrdagi oilasining tinch-totuv damlarini esga olib, ichki urushdan oldingi farovon onlarini esga oladi va real voqealar bilan asarida gavdalanitiradi. Asarning bosh qahramonlaridan Salim, uning turmush urtog'i, siyosiy inqilobdan so'ng bir kechada g'oyib bo'ladi. Kitobning aksar qismi ayolning g'oyib bo'lgan turmush o'rtogini qidirishga big'ishlangan.

Yozuvchi hayot haqiqatiga o'xshash narsa (badiiy haqiqat)ni yaratish uchun, hayotiy fakt va hodisalarni o'zining ruhiy laboratoriyasida "qaynatishi", ishlashi, sentizlashtirishi, ya'ni tasavvuri, hayoli, tajribasi, qalbi, dungyoqarashi, tabiati bilan boyitgan va muayyan mavzuga, g'oyaga xizmat qiluvchi eng zarur detallarni, xarakterli va kerakli fakt va hodisalarni tanlagan holda tugallik kasb etgan hayotni yaratishi lozim. Ana shu jumlamizga Faruka Gavhariyning kitobini misol qila olamiz.

Abdulla Qahhor aytganidek, badiiy haqiqat "hayot haqiqatini ko'ngil prizmasidan o'tkazish, uni his qilish, unga o'ylab yurgan gaplarini singdirish, tilak va ideallarini

qo'shib ifodalash bilan yuzaga keladi. Badiiy haqiqatni tug'diradigan, mahalla komissiyasining "bunga ishoninglar" degan mazmundagi spravkasiga hojat qolmaydigan fakt va uydirma meyorini topishning mushkulligiga ham xuddi ana shundaydir" [5]. Osiyo-amerika adabiyotining eng yorqin va mashhur namoyondalaridan biri Emi Tan ko'plab tanqidchilar va o'quvchilar yuragidan joy olishga allaqachon ulgurgan. Emi Tan hali ham ijoddan to'xtamagan va o'quvchilarni, adabiy tanqidchilarni 2017-yilda chop qilingan memuari "O'tmish boshlangan joyda: Yozuvchining memuari" (Where The Past Begins: A Writer's Memoir)[9] bilan hursand qildi.

Xatboshida AQSH etnik adabiyotining xarakterli xususiyatlari tavsiflanadi, "chegara" yozuvchilari adabiy asarlarining asosiy muammolari va mavzulari aniqlandi. Emi Tanning "The Hundred Secret Senses" ("Yuz sirli tuyg'u") romanida XX asrning oxirgi uchdan birida oilaviy munosabatlarning yangi modellarini yaratishda ijtimoiy-madaniy kontekstning ta'siri alohida ta'kidlangan. Etnik adabiyotning xilma-xilligiga qaramasdan, uning asosida umumiy tarixiy, sotsiologik va estetik omillar ham mavjud. Faruka Gavhariy o'zining asari haqida oddiygina tilda oddiy isonlar qalbiga yetib boradigan tasvirda yozadi. "My life story is not a heroic one. It is merely one of the many similar stories that happen every day around us in this hard world. Given the same circumstances and situations, most people would have acted similarly to me, making me far from unique" [4]. Ko'rinadiki, badiiy haqiqatning hayotiy tajriba, real faktlar, real kechinmalar yotadi. Yozuvchining vazifasi hayotning aynan nusxasini berish emas, balki bo'lishi mumkin bo'lgan hayotni tasvirlash ekan, yozuvchi o'z boshidan kechirgan va ko'rgan, eshitgan voqealarni ong va qalb prizmasidan o'tkazadi. O'sha davrda yolg'iz ayol bo'lib qolishi va boshiga tushgan sinovlar uni nechog'li sinashi o'quvchiga mohirona yoritib beriladi. "My story is that of Saleem, the man I married. He came into my life on a spring day and was taken away from me on another spring day. I used to love springtime for giving new life to the world. Now spring makes me melancholy, because it has taken life to the world." [4]. Afg'on-amerika adabiyotiga salmoqli hissa qo'shib kelayotgan yana bir ayol yozuvchilaridan Nilufar Pazira va uning "A Bed of Red Flowers: in Search of My Afghanistan" ("Qizil gullar oshyoni: Afg'onistonimni izlab") [6]. Asar yosh qizaloq Nilufar va oilasining taqdirida sodir bo'lgan real voqealar asosida yozilgan. Uning yoshlikdagi dugonasi Dayana hamda uning ayanchli taqdiri parallel ravishda kuzatiladi. Dugonalarining munosabati Nilufarning oilasi Afg'onistonni tark etishi bilan aloqalari uziladi. Mamlakatdagi ayanchli muhit ayollarning taqdirida uchmas iz qoldirishi, Dayana hayotiga ham fojiali ta'sir qoldirdi ya'ni o'lim bilan yakun topadi. Yozuvchi voqealarni shaxsiy prizmadan utqazib o'quvchi e'tiboriga havola etadi, xulasini esa o'quvchiga qoldiradi. Pokistonda yashagan muddat davomida Nilufar va u kabi qiz ayollar hali hamon tolibonlar rejimidan aziyat chekadi, ya'ni ayollarni ishlashiga ruxsat yuq, ostona xatlab ko'chaga chiqilmaydi va maktabga o'g'il bolalar qatori ilm olish huquqidan mahrum edilar. Bunday vaziyatdan charchagn Nilufarning otasi Xabibullo oilasining kelajagi hamda bolalarining ta'limi uchun qiyin bo'lsada vatanini tark etib Kanadaga butunlay ko'chib ketishga majbur bo'ladi.

**Xulosa.** Yuqorida keltirilgan multikulturalizm adabiyotiga tegishli nazariyalardan ma'lum bo'ldiki, Amerika adabiyoti yaxlit multikulturalizm adabiyoti an'analari bilan uyg'unlashib ketgan. Shunday qilib, haqiqiy "san'at asarlari" ni yaratadigan yozuvchilar uchun multikulturalizm yuqori chegara sifatida qabul qilinmoqda. Uning maqsadi- madaniy xilma-xillik, etnik tenglik va huquqlarni qaysidir ma'noda adabiy asarlar orqali himoya qilishni keng jamoatchilikka

targ'ib qilishdir. Migrant yozuvchilar asalarida aynan o'z mamlakatining obyektiv ko'rinishi aks ettirilib, o'sha mamlakatning ijtimoiy va siyosiy muammolari badiiy chizgilar yordamida tasvirlanadiki, mualliflarning har bir romani barkamol badiiy asar sifatida davrning o'ziga xos ko'zgusi vazifasini bajaradi. Avval aytib o'tganimizdek osiyo-amerika

multikulturalizmi AQSH adabiyotida hamda kitobxonlar nazarida mashhur asarlari bilan salmoqli joy egallab kelmoqda. Bu oqimda ijod qiluvchi adiblar asosan o'zlikni anglash, umuminsoniy qadriyatlar va milliylik tushunchalarini o'z asarlarida saqlab qolishni maqsad qilishgan va qaysidir ma'noda buning uddasidan chiqmoqdalar.

#### ADABIYOTLAR

1. И.В.Козлик. Мультикультурализм и методологические проблемы литературоведения //Вестник Томского Государственного Университета.2009. №2.
2. Карасик О.Б..К вопросу о мультикультурализме в современной литературе США. Казань. с2
3. Толкачев С.П..Мультикультурализм в постколониальном пространстве и кросс-культурная английская литература. УДК 821.111
4. FarookaGauhari.SearchingSaleem: An Afghan Womans Odyssey. University of Nebraska Press, Lincoln and London, 1996.- 267p
5. A.Qahhor. Hayot hodisasidan badiiy to'qimaga: Adabiyotimiz avtobiografi.,T.,1973. 196 b
6. Begimkulova, S. (2024). Gumanizm konsepsiyasi saima vahobning ijodida. in new renaissance conference (Vol. 1, No. 1).
7. Dilnoza, R., & Begimkulova, S. (2023). Afg'on-Amerika diaspora adabiyotida diniy va dunyoviy ta'lim: ayol, oila va jamiyat. Farg'ona davlat universiteti, (6), 210-210.
8. Axmedovna, B. S. (2024). Adabiyotni o'qitishda innovatsion yondashuvning ahamiyati. Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali, 2(59), 418-421.
9. Emy Tan. Where The Past Begins: A Writer's Memoir. – Great Britain: 4th Estate, 2017. –368 p.



UDK: 821.512.133.09-31

**Gulbahor BEKTASHEVA,**  
KUAF katta o'qituvchisi, PhD

APDI professori, filologiya fanlari doktori M.Tojiboyeva taqrizi asosida

### BEGALI QOSIMOV TADQIQOTLARIDA BIOGRAFIK VA SOTSIOLOGIK METOD TALQINI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Jadidshunos olim Begali Qosimovni tadqiqotlaridagi muhim masalalardan biri, jadidlar ijodini o'rganishda biografik va sotsiologik metodlardan unumli foydalanganligi masalasi ochib berilgan. Olimning jadidshunoslik maktabini yaratgan yirik adabiyotshunos sifatidagi qirralariga alohida e'tibor qaratilgan.

**Kalit so'zlar:** Jadidchilik, biografik metod, kontekst, muallif biografiyasi, badiiy asar, psixogenetik unsur, ilmiy konsepsiya, adabiy va ijtimoiy biografiya, sotsiologik metod, ijtimoiylik.

### ОБЪЯСНЕНИЕ БИОГРАФИЧЕСКИХ И СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ МЕТОДОВ В ИССЛЕДОВАНИИ БЕГАЛИ КАСИМОВА

Аннотация

В данной статье рассматривается один из важных вопросов в исследовании творчества джадида Бегали Касимова — вопрос эффективного использования биографических и социологических методов при изучении его творчества. Особое внимание уделяется аспектам ученого как крупного литературоведа, создавшего джадидскую школу.

**Ключевые слова:** Джадидизм, биографический метод, контекст, биография автора, произведение искусства, психогенетический элемент, научная концепция, литературно-социальная биография, социологический метод, социальность.

### EXPLANATION OF BIOGRAPHICAL AND SOCIOLOGICAL METHODS IN THE RESEARCH OF BEGALI QASIMOV

Annotation

This article reveals one of the important issues in the research of the Jadid scholar Begali Qasimov, the issue of the effective use of biographical and sociological methods in the study of the Jadids' work. Special attention is paid to the aspects of the scientist as a major literary scholar who created the Jadid school.

**Key words:** Jadidism, biographical method, context, author's biography, work of art, psychogenetic element, scientific concept, literary and social biography, sociological method, sociality.

**Kirish.** Munaqqidning jadid adabiyoti namunalarini tekshirish jarayonida biografik metodga murojaat qilgan o'rinlar ham talaygina. Birgina, Siddiqiy Ajziy hayoti va adabiy faoliyatini tahlil etishda mazkur metodga o'ndan ortiq marta murojaat etganini ko'rish mumkin. Biografik metodda, odatda, ijodkorning hayot yo'li, shaxsiyati ochib beriladi. Shu orqali yozuvchi ijod qilgan badiiy asarini idrok qilish, tahlillash va baholash usuliga erishiladi. Biografik metod "badiiy asarni muallifning hayot yo'li kontekstida o'rganishni nazarda tutadi. Badiiy asarda ijodkor shaxsiyati akslanadi, shunday ekan, uning ko'p qirralari muallif biografiyasi kontekstida anglashiladi"[1]. Ijodkor qaysi mavzuda qalam tebratmasin (hatto u tarixiy asar bo'lsa ham) beixtiyor, o'zi sezib-sezmagan holda o'z hayotida yuz bergan, o'z boshidan o'tkazgan voqealarni obrazlar tasviriga singdirib yuboradi. J.Sviftning "Gulliverning sayohatlari", V.Gyugoning "O'n besh yoshli kapitan" kabi fantastik asarlarda ham raqamlar bilan bog'liq o'rinlar mualliflar hayoti bilan bevosita bog'liq ekani jahon adabiyotshunoslari tomonidan aniqlangan. B.Qosimovning jadidlar faoliyatiga bag'ishlangan deyarli barcha tadqiqotlarida aynan biografik metoddan o'rinli foydalangan.

**Adabiyotlar tahlili.** A.Rasulov "Tanqid, talqin va baholash" kitobida: "Badiiy asar – xoh u lirik, xoh nasr, xoh drama bo'lsin – yozuvchining ijodi mahsuli. Farzand ota-onaga o'xshamasligi mumkin emas. Badiiy asar talqin, tahlil qilinganda, tabiiyki, yozuvchining ruhiy holati, kayfiyati

hisobga olinadi. Adabiyotshunoslikda badiiy asarni talqin etishda yozuvchi ruhiyati, kayfiyati – holatini o'rganuvchi soha bor. Uni biografik metod yoxud badiiy asarga yozuvchi holati nuqtai nazaridan yondashish deyiladi"[2],-deya haqli fikrlarni o'rtaga tashlagan edi. B.Qosimov ham qaysi jadid ijodkor shaxsi va ijodiga yondashmasin shoironing tarjimai holi, adabiy-ijtimoiy muhit, iste'dod qirralari, individualligi, uslubi kabi faktorlarga yetakchi omil sifatida qaraydi.

B.Qosimov har bir ijodkor yashagan davrning shart-sharoiti, adabiy qonuniyatlarini chuqur o'rgangan olim sifatida adibning ichki sezimlari, asarlarining bag'riga singgan, tag zamiriga yashiringan hayot haqiqatini angelaydi va uni o'quvchiga yetkaza oladi. V.Jirmunskiy "Adabiyotshunoslikka kirish" kitobida: "...yozuvchining shaxsiy, ijtimoiy, adabiy biografiyasi va adabiy estetik qarashlarini bir butunlikda tadqiq etish" kerakligini qayd etadi. B.Qosimov ham aynan shu yo'lni ma'qul topadi, ya'ni ijodkorning hayoti va ijodini "bir butunlikda" o'rgandi[3], ularning tarjimai holini tiklashda xotiralar, yozishma-maktublar, va albatta, ijodiy merosidan birlamchi manba sifatida foydalanadi. Lekin shuni ham ta'kidlash o'rinliki, olim huda-behudaga adiblarning asarlaridan biografik usurni qidirmaydi, assosiz bo'rtirilgan ma'lumotlardan saqlanadi.

Olim birgina "Karvonboshi" maqolasining tahlili orqali Mahmudxo'ja Behbudiyning "Turkiston jadidlarining otasi" degan nomga nechog'lik loyiq ekanini, zamonasining sog'lom

fikrli ziyolisi bo'lganini, ham diniy, ham dunyoviy jihatdan puxta bilimga ega ekani, mol-dunyo va boylik orttirish yoki amal orqasidan quvmaganini, aksincha, Turkiston hurriyati va millat ma'rifati uchun barcha imkoniyatlarni sarf etganini ko'rsatib beradi.

Siddiqiy Ajziy haqida olim keltirgan biografik materiallar, uning asarlari yaratilishiga turki bo'lgan omillar shoir asarlarida ifodalangan g'oyalar mohiyatini anglashga yordam beradi. Masalan, Siddiqiyning biografiyasi bilan tanishgan o'quvchi uchun uning "Anjumani arvo" ("Ruhlar yig'ini"), "Mir'oti ibrat" ("Ibrat oynasi") asarlarida ilgari surilgan g'oyalar oson tushuniladi. Shoimning jadid sifatida Halvoyida maktab ochishi, bu maktabning ovozi atrofga yoyilishi, darslarning asosiy qismi rus tilida o'tkazilishi, mustamlaka millatning ma'rifatli bo'lishga intilishi hukumat vakillariga ma'qul kelmasligi, hatto, asarlarning Turkistonda chop etilishiga qarshiliklar qilinishi haqidagi ma'lumotlar uning bitiklarini teranroq anglashga yordam beradi. Olimning tadqiqotlarida bayon qilinishicha, Ajziy "Mir'oti ibrat"ni do'stlari ko'magida Tiflisda bostiradi. Unda shoir xayolan o'z orzusidagi Samarqandni ozod, obod, farovon, ilm-fan samaralaridan muzayyan holatda tasvirlab beradi, davr yangiliklari bo'lgan televideniye, telefon, tramvay, avtomobillar, tosh imoratlar, elektr bilan yoritadigan qandillar haqida jo'shib yozadi. Asar xotimasida "Ilm-fan, davlat, til, qonun – bularsiz hech bir millatning istiqboli yo'q. Bu to'rt narsani qo'lga kiritmagan millat halokatga mahkumdir" deya o'zining el-yurt ravnaqi yo'lida ijod qiluvchi shoir ekanligini ta'kidlaydi.

**Muhokama.** B.Qosimov tadqiq obyekti ilmiy yondashuvda ijodkorning adabiy va ijtimoiy biografiyasini mushtarak tarzda o'rganadi. Chunki adabiyotshunosning tahlillaridan anglashiladiki, adiblarning shaxs sifatidagi xususiyatlari ijtimoiy konsepsiyalarida namoyon bo'ladi va bu esa, albatta, asarlari bag'riga singdiriladi.

Biografik metodning ijtimoiy muhitdagi muayyan o'zgarishlar ta'sirida yuzaga kelishi tadqiqotchining ijtimoiy-falsafiy tafakkuri teran bo'lishini taqozo etar ekan, Begali Qosimovning olim sifatidagi pozitsiyasini belgilashda uning faylasuf, tarixchi, sotsiolog tadqiqotchi ham ekani namoyon bo'ladi. Asl adabiyotshunos sifatida B.Qosimov ham mustaqillikkacha bo'lgan davr va keyingi yillarda yaratgan tadqiqotlarida jadidlar hayoti va ijodini yoritishda ijtimoiy hayot haqiqatlarini ro'yi rost ochib berishga harakat qildi. Sovet davrida jadid adabiyoti namunalariga "inqilobiy adabiyot" deya yondashgan bo'lsa ham, jadidlarning asl tilagi, ifoda etmoqchi bo'lgan hurlik g'oyalarini teran mushohada etdi.

Adabiyotshunoslikda biografik metodning asoschisi deb e'tirof etilgan Sharl Ogyusten Sent-Buyov tomonidan o'z davri ilmiy doirasi uchun yangilik sifatida taqdim etilgan biografik tadqiq yo'nalishi uch yirik omilga tayanadi[4]. Bulardan kelib chiqib, B.Qosimovning biografik tadqiq yo'nalishi ham quyidagi omillardan iboratligini ko'rsatish mumkin:

1) jadid adabiyotini o'rganishda, avvalo, mumtoz adabiyot an'analari va ma'rifatchilik adabiyoti vakillari bo'lgan Muqimiy, Zavqiy, Furqat, Anbar Otin, Avaz O'tar kabi ijodkorlar boshlab bergan milliy uyg'onish davrining ijtimoiy-madaniy qiyofasidan kelib chiqadigan shaxs konsepsiyasi;

2) olim yashagan davr jamiyatidagi (sotsializm, kommunizm, shaxsga sig'inish kabi) ijtimoiy-siyosiy, madaniy-tarixiy, falsafiy, psixologik, ilmiy-adabiy qarashlar;

3) B. Qosimov shaxsiyati, ijodiy, ilmiy, ijtimoiy faoliyatidagi o'ziga xoslik.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, B.Qosimov uslubini belgilashda biografik talqin anchayin samarali kechgan degan xulosaga kelishimiz mumkin. Ma'lumki, biografik

yondashuvda shoir va yozuvchilarning ruhiy olami, shaxsiyatiga xos jihatlar uning bitiklarida qanday aks etgani hisobga olinadi. Begali Qosimovning "Mirmuhsin Shermuhammedov", "Izlay-izlay topganim", "Salom, kelajak", "Abdulla Avloniy", "Isyonkor qalb", "Maslakdoshlar", "Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik, "Ismoilbek Gaspriali" singari tadqiqotlarida biografik metodning ilmiy-nazariy prinsiplariga amal qilingan va biografik yondashuv imkoniyatlari to'raligicha namoyon etilgan. Jadid adabiyotini o'rganishda materiallarning yangiligi, ilmiy jamoatchilikka noma'lum bo'lib kelayotgan bir qancha adiblarning tarjimai hollari va ularning asarlari haqidagi ilmiy dalillarni olimning tadqiqotlarida ko'plab topish mumkin. Sent-Buyov yozadi: "Adabiy tanqid sohasida va adabiyot tarixida buyuk odamlar biografiyasi kabi yurakka yaqin, go'zalroq, ibratliroq narsa kamdan-kam uchraydi"[5]. Demak, biograik ma'lumotlardan foydalanish muallif hayot yo'lining shunchaki bayoni emas, uning shaxsiyatini yaxshiroq bilish va bu orqali uning yozganlarini teranroq tushunish uchun zarurdir. Tadqiqotchi ijodkor "ruhiyatiga kirishi", "uni turli qirralarini ko'rsata bilishi" uchun adib ruhiyatidagi qirralarni yuzaga keltirgan omillardan xabardor bo'lishi kerak. B.Qosimov jadid namoyandalarning biografiyasini o'rganishda ana shuni ko'zda tutadi. Adabiyotshunos olim "Maslakdoshlar" kitobida Behbudiy, Ajziy hamda Fitrat tarjimai holini yoritir ekan, har bir ijodkorning hayot yo'lidagi turli holatlarni sinchkovlik bilan tadqiq qiladi. Hayotiy faktlarni asosli dalillar bilan keltiradi. Jadid adiblari ijodiga biografik yondashish orqali ularning shaxsiy hayot yo'li, ruhiy kechinmalari, ichki olamidagi o'ziga xoslik orqali ijodidagi o'zgachalik sababi ko'rsatib beriladi.

Biografik metoddan foydalanishning yana bir o'ziga xosligi unda falsafiy-badiiy talqinning universal mohiyat kasb etishidir. Har qanday umuminsoniy voqelikdan falsafiy xulosalar yasashga moyillik jadid adabiyoti vakillariga ham xos bo'lib, ayniqsa, Fitrat, Behbudiy, Avloniy haqidagi tadqiqotlarida olimning falsafiy mushohadalari hayot haqiqati ijodkor dunyoqarashi va hayot yo'li bilan bog'liq holda namoyon etilgan. Jumladan, Fitratning "Shaytonning tangriga isyon" dramatik dostonini tahlil qilishda ayrim tadqiqotchilarning fikrlariga qarshi chiqadi. Olim mazkur dramaning ateistik yo'nalishda emas, aksincha, dinsizlik, imsonsizlik, e'tiqodsizlikka qarshi bitilgan asar ekanini adibning hayoti ham, faoliyatidagi muhim o'rinlar yordamida isbotlaydi.

Olim biografik talqin asnosida Fitrat shaxsiyatiga ko'proq e'tibor qaratib, tadqiq obyektining shaxsiyati orqali uning ijod psixologiyasini yorqin ifodalab beradi. B.Qosimov Fitrat shaxsiyatidagi xalqqa, millatga bo'lgan kuyunchak munosabati, milliy qadriyatlar, diniy e'tiqod kuchi hamda insoniy jasorati singari nuqtalarga urg'u berib, dramadagi yetakchi g'oyani kashf etadi. Asar voqeasiga Shaytonning Tangri farmoniga itoat etmasdan, uning dargohidan quvilishi haqidagi mashhur rivoyat asos qilib olinganiga tayanib, olim asosiy fikr inqilobga qaratilganini urg'ulaydi. Asardagi bosh g'oya tarix va taqdir ekani, islom va falsafaning bog'liqligi Fitrat asarlaridagi timsollarning mazmun-mohiyati sirdan ko'ringaniga nisbatan ancha keng ekanini ta'kidlaydi. Olimning fikricha: "birligi bo'lmagan tufayli ichdan bir-birini yeb bitirgan xalqning yo'lsiz-boshsiz qolishi, jaholatning shiddatga minishi, el-yurtning istilochilar oyog'i ostida toptalishi, nihoyat, yana bir yangi e'tiqod-dinsizlik e'tiqodining kirib kelishi, tenglik niqobi ostida muayyan guruhlar tekinox'rligining qonunlashtirilishi – hammasi tarix, taqdir"[6]. Bunday falsafiy qarashlar Fitratning "Arslon" dramasi tahlilida ham uchraydi. Olim ijodkor mahoratiga baho berar ekan, bir qarashda oddiygina qishloqi bir yigit – haqsizlikka uchragan Arslon qiyofasida, ya'ni Buxoro xonligida yashagan sodda

dehqonlar hayoti misolida jamiyatdagi adolatsizlik uchun kurashgan qahramon qiyofasini yaratganligini ko'rsatib beradi.

Olim Abdurauf Fitratning badiiy-estetik konsepsiyasini kuzatish davomida uni katta-kichik har bir masalaga imon-e'tiqod nuqtai nazaridan yondashgan adib sifatida baholaydi. "Maslakdosh" asarida jadid adiblari ijodxonasiga chuqur kirib borgan hamda ularning biografiyasiga oid kamyob ma'lumotlardan foydalanib, har biriga xos qator xususiyatlarni tahlillar bilan asoslab beradiki, undagi qarashlarni inkor qilib bo'lmaydi.

Biografik metod tadqiqotchining ijtimoiy-falsafiy tafakkuri teran, faylasuf bo'lishini taqozo etadi. Begali Qosimovning jadidshunoslik borasidagi bitiklari uning ulkan adabiyotshunos ekanligi bilan bir qatorda yetuk faylasuf, bilimdon tarixchi ekanini namoyon qiladi.

B.Qosimov jadidlar ijodini talqin etishda mustaqillik-kacha yaratgan tadqiqotlarida ham hayot haqiqatiga tayanishga harakat qilib keldi. Ularning asarlariga "inqilobiy adabiyot" sifatida yondashgan bo'lsa ham, jadidlarning asl tilagi, ifoda etmoqchi bo'lgan hurlik g'oyalari teran mushohada etdi. Olimning ilmiy faoliyatining istiqloqligacha bo'lgan davrida yaratilgan tadqiqotlarida davr mafkurasining ta'siri seziladi, albatta. B.Qosimov ilmiy tadqiqotlarida tizimli metodologik asos va tadqiqotchi fenomenini jadid adabiyoti taraqqiyoti tadrijini ko'rsatish borasida to'liq uyg'unlashadi. Biografik talqin nuqtai nazaridan Qosimovning tadqiqotlarini quyidagi ikki guruhga bo'lish mumkin, deb hisoblaymiz:

1. Ijodkor shaxsiyatini ochish bosh omil bo'lgan tadqiqotlar: "Inqilobiy she'riyat sahifalari", "Ma'rifat darg'alari", "Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik", "Salom, kelajak" va b.

2. Adabiy portret janridagi kabi dalillarga tayanish, hujjatlilik yetakchi bo'lgan tadqiqotlar: "Mirmuhsin Shermuhammedov", "Abdulla Avloniy", "Ismoilbek Gaspriali" "Isyonkor qalb", "Maslakdoshlar" va b.

"Sotsiologik metodda ijtimoiylik, biografik metodda avtor shaxsiyati ustunlik qilsa, struktural metodda asosiy e'tibor asarning nisbatan mustaqilligi va ichki analizga qaratiladi. Shu bois adabiyotshunosligida "immanent analiz", "mikroanaliz", "matn talqini", "semiotik tahlil" singari tushunchalar bevosita badiiy asarning ichki imkoniyatlarini namoyon qilish jarayonida qo'llanadi.

Ma'lumki, olim ilmiy-ijodiy umrining ancha katta qismi sovet davriga to'g'ri kelganligi boisidan ham ko'plab tahlillarda "shaklan milliy, mazmunan sotsialistik" mafkura bilan hisoblashgan holda ijtimoiylikka alohida e'tibor qaratishga majbur bo'lgan. Natijada ayrim hollarda mafkura talablarining ustuvor bo'lib qolishiga olib kelgan.

"Sotsiologik metod adabiyotshunoslikda juda keng qo'llanadigan ilmiy tadqiqot usullaridan biridir. Bu metod negizida badiiy adabiyotga ijtimoiy hodisa sifatida qarash yetakchilik qiladi. Adabiyotni bu metod vositasida tadqiq etishda, asosan, jamiyatdagi ijtimoiy hodisalarni, madaniy muhit, adabiy-tarixiy shart-sharoitni inobatga olish hollari muhim sanaladi"[7],- deb yozadi adabiyotshunos B. Karimov.

Ijtimoiy sotsiologik talqin munaqqid B.Qosimovning ko'plab ilmiy ishlarida, xususan, "Izlay-izlay topganim" asarida yetakchilik qiladi. "Izlay-izlay topganim" asarida poeziya jadid adabiyotining yetakchi janri ekani va bunga ijtimoiy sabablar borligini alohida e'tirof etadi. Olim Avloniy, Hamza, Mirmuhsin kabi ijodkorlarning asarlarida millatning ozodligi, hurriyat g'oyalari aks ettirilib milliy adabiyotga yangicha mazmun kirganligi hamda bularning bosh omili ijtimoiy-tarixiy sharoit ekanligini qayd etadi. Munaqqid adabiyotni jamiyatdan ayro tasavvur qilmaydi va uning ijtimoiy tabiatiga alohida e'tibor qaratadi. B.Qosimov mazkur adabiy hodisa zamiridagi mazmuni, tarixiy haqiqatni idrok etadi,

shuning uchun ham Dukchi eshon turkumidagi she'rlarni qayta ko'rib chiqish kerakligi haqidagi taklifni ilgari suradi.

Adabiyotshunos olim Begali Qosimovning ilmiy faoliyati jadidshunoslik taraqqiyotini yangi bosqichga olib chiqadigan ilmiy-nazariy yangiliklar kiritganligi bilan ahamiyatlidir. Xususan, Gasprinskiy, Mirmuhsin, Siddiqiy Ajziy, Avloniy, Behbudiy, Fitrat kabilar tarjimayi holidayi noaniqliklarga javob berishda ijodkorlar yashagan davr va hayot yo'li, adabiy muhit, ijtimoiy vaziyatlarni obyektiv o'rganish orqali ularning ma'naviy dunyosiga kirib borish kabi masalalarga jiddiy e'tibor qaratadi. Chunki XX asr boshlarida ijod qilgan adiblarning hayot va ijod yo'li talqini murakkab hamda ziddiyatlarga boy edi. O'sha davrga tegishli tarixiy hujjatlar tadqiq va talqinida chalkashliklar, voqelikni mafkurabop yo'sinda yoritish va izohlash kabi holatlarga yo'l qo'yilgan edi. B.Qosimov tadqiqotlari esa hamisha ana shunday "vaziyatga moslashish" unsuridan holi edi deb bo'lmaydi. Ba'zan olimning istiqloldan ilgari yozilgan tadqiqotlarida ham davr kayfiyatiga monand mulohazalar ko'zga tashlanadi. Jumladan, munaqqid "Abdulla Avloniy" kitobida Avloniy she'rlari haqida yozar ekan, bu she'rlardagi bosh g'oya ijtimoiy-siyosiy mazmundagi she'riyat sifatida baholanib, "Ko'klam keldi", "Tovush" kabi she'rlari sotsialistik mehnat mavzusiga bag'ishlangani, "bu katta hodisaning ahamiyati zo'r badiiy mahorat bilan ifoda qilingani, she'rda sotsializmning tantanali odimi, oktyabrning hayotbaxsh ruhi sezilib turadi...Avloniy iste'dodi va kush-quvvati imkon bergan darajada revolyutsiya ishi uchun xizmat qildi,[8]" - deya qayd etadi. Badiiy adabiyotni ijtimoiy-siyosiy omillarga bog'lash sotsiologik metodning asosiy xususiyatlaridan biri bo'lib, B.Qosimov ham Avloniyning ayrim she'rlarini aynan inqilob yillarida yozilganlarida o'sha davr faoliyatining yorqin aks etgani, "mehnatkash Turkistonni hur bo'lib yashash"ga, "bir bo'lib yashashga" undovchi she'rlarini tahlil qilar ekan, "hurriyat Turkistonni bo'lgani, endi kishilarni farovon Turkiston uchun mehat qilishga" chaqiriq ruhidagi she'r sifatida talqin qiladi.

Begali Qosimov "Haqiqat g'alaba qildi. Proletariat g'olib chiqdi, o'z diktaturasini o'rnatdi. Hayot adabiyot oldiga yangi vazifalarni - sotsializm qurish, xotin-qizlarning amalda tengligiga erishish, savodsizlikni tugatish, ya'ni madaniy revolyutsiyani amalga oshirish uchun kurash olib borish vazifasini qo'ydi" - deya Avloniy buni anglaganligini uning ijodida xotin-qizlar ozodligi mavzusi ko'rinda boshlaganligini ta'kidlaydi[9]. Demak, har bir davrda bo'lganidek, mafkuraviy baho berishlar olim ijodini ham chetlab o'tmagan.

Istiqlol yillarida yozilgan tadqiqotlarida esa B.Qosimov Avloniy she'riyatiga ham milliy istiqlol mafkurasi nuqtayi nazaridan yondashib tahlil qiladiki, bu o'rinda shoirni biz chin millatparvar, elparvar jadid qiyofasida ko'ramiz. Jumladan, uning "Milliy uyg'onish..." to'plamiga kirgan she'rlari tahlilida "shoir, garchi odamlar munosabatida yovvoyi tabiatning shafqatsiz qonunlariga xos xususiyatlar ko'rsa-da, ularning bir kunmasbir kun mehr-umuhabbatga aylanishiga, Turkistonning esa ozod va obod bo'lishiga aстойdil ishonadi.

Garchi man ma'yusu purg'am millatim ahvolidan, Qat' ummid aylamam ta'mai istiqbolidan, - deb boshlanar edi shoirning«Istiqboldan orzularim» she'ri..[10]

Xulosa qilib aytganda, Begali Qosimovning tadqiqotlari XX asr adabiyotini o'rganish borasidagi ko'plab izlanishlarga yo'l ochadi va yangi-yangi tadqiqotlar uchun ilmiy mamba bo'lib xizmat qiladi.

Olim har bir obyektini fundamental nazariy qarashlar negizida nuqtadonlik bilan tekshiradi. Begali Qosimov tadqiqotlarida qiyosiy-tarixiy, sotsiologik tahlil metodlari qatorida germenektivik, psixologik, biografik yondashuv ham

faol ekanligi kuzatiladi. Olim tadqiqotlaridagi biografik metoddan foydalanar ekan, ijodkor biografiyasiga shunchaki ma'lumotlar yig'masi sifatida qaramaydi, balki asarlari mohiyatini ochishga xizmat qiladigan bir butun tizim tarzida yondashadi.

Olim har jihatdan fundamental asar hisoblangan "Izlay-izlay topganim" monografiyasida hali ilm ahliga tanish bo'lmagan Xurshid, Fikriy, Siddiqiy Hondayliqiy, Kamiy, Xislat, Miskin, Tavallo, Kotib, Zarifqori Toshkandiy, Ahqar,

Shoiq, Mirmulla, Abdulla Badriy kabi 82 nafar ijodkor nomini keltirib, adabiyot ahliga tanishtiradi va ularning adabiy faoliyatini talqin etish kerakligini ta'kidlaydi.

**Takliflar.** B.Qosimov tadqiqotlari qarashlarning originalligi, ma'lumotlarning ishonchligi, tahlilning teranligi bilan jahon jadidshunosligi taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Olim tadqiqotlarining ko'lamdorligi va ilmiy salmog'iga ko'ra o'ziga xos jadidshunoslik maktabini yaratgan yirik adabiyotshunos sifatida baholash lozim.

#### ADABIYOTLAR

1. <https://proza.ru/2011/05/07/1415>
2. Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. – Тошкент: Фан, 2006. – Б.
3. <http://elibrary.ru/item.as>
4. Қосимов Б. Маслақдошлар.– Тошкент: Шарқ, 1994. – Б. 52.
5. Hasanov Sh. Adabiyotshunoslik metodologiyasi. – SamDU, Samarqand – 2021.
6. Сент-Бёв Ш.Пьер Корнель/ В кн.: Литературные портреты. – М.: 1970, - С.47.
7. Қосимов Б. Маслақдошлар.– Тошкент: Шарқ, 1994, Б-130.
8. Karimov B. Adabiyotshunoslik metodologiyasi. – Toshkent: MUMTOZ-SO'Z, 2008. – B. 27, 53.
9. Қосимов Б. Абдулла Авлоний. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 1979. – Б. 53, 54.
10. Қосимов Б. ва бошқалар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б. 190.



UDK:811

*Orif BOZOROV,*

*Qarshi Axborot texnologiyalari va menejment universiteti dotsenti, PhD*

*E-mail: orifbozorov8@gmail.com*

*Shahlo DUSANOVA,*

*Qarshi Axborot texnologiyalari va menejment universiteti talabasi*

*Qarshi davlat universiteti professori, f.f.d D.Turayev taqrizi asosida*

## BADIIY MATN VA TARJIMA TUSHUNCHASI

Аннотация

Maqolada badiiy matn va tarjima tushunchasi, tarjima atamasining ma'nolari, tarjima qilingan matn, jarayon, tarjimoni tayyorlash harakati, tarjima nazariyasida bir nechta tur va yo'nalishlar mavjudligi, badiiy asarlarni tarjima qilish jarayonida til va madaniyat hal qilinishi kerak bo'lgan asosiy masalalar haqida fikr yuritilgan.

**Kalit so'zlar:** Badiiy matn, tarjima tushunchasi, tarjima atamasining ma'nolari, tarjima qilingan matn, jarayon, tarjimoni tayyorlash harakati, tarjima nazariyasi.

## ПОНЯТИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА И ПЕРЕВОДА

Аннотация

В статье рассматриваются понятие художественного текста и перевода, значения термина перевод, переводимый текст, процесс, акт подготовки перевода, наличие нескольких видов и направлений в теории перевода, основные вопросы, которые язык и культура должны решаться в процессе перевода художественных произведений.

**Ключевые слова:** Художественный текст, понятие перевода, значения термина перевод, переведенный текст, процесс, акт подготовки перевода, теория перевода.

## THE NOTION OF LITERARY TEXT AND TRANSLATION

Annotation

The article reflects on the concept of artistic text and translation, the meanings of the term translation, the translated text, the process, the act of preparing translation, the presence of several types and directions in translation theory, the main issues that language and culture should be solved in the process of translating works of art.

**Key words:** Artistic text, the concept of translation, the meanings of the term translation, translated text, process, Act of preparing translation, theory of translation.

**Kirish.** Tarjima atamasining o'zi bir nechta ma'nolarga ega: u umumiy mavzu sohasiga murojaat qilishi mumkin bo'lgan mahsulot (tarjima qilingan matn) yoki jarayon (tarjimoni tayyorlash harakati, aks holda tarjima) deb ham ataladi. Bundan tashqari, tarjima nazariyasida bir nechta tur va yo'nalishlar mavjud. Badiiy asarlarni tarjima qilish jarayonida til va madaniyat hal qilinishi kerak bo'lgan asosiy masalalardir. Ba'zi tarjimonlar asl matnning madaniy xabari va til birliklarini asl nusxada saqlashni afzal ko'rishadi, boshqalari esa tarjimada maqsadli madaniyatga moslashish bilan ma'noni uzatish muhim deb hisoblashadi. Badiiy asarni tarjima qilish uni boshqa madaniy muhit o'quvchilari uchun qayta yozishni anglatadi. Bu jarayonda yetarlilik muammosi g'oyani asl holda saqlab qolish va shu bilan birga uni tushunarli qilish uchun muhimdir. Ushbu paragrafda biz bir nechta janrdagi adabiy asarlarni to'g'ri tarjima qilish usullarini o'rganamiz. Bundan tashqari, quyidagi satrlar o'quvchilarga badiiy matn turlari va madaniy xabarni uzatish jarayonida yuzaga keladigan tarjima jarayonining xususiyatlari haqida ma'lumot berishi mumkin.

**Tadqiqot metodologiyasi.** Adabiyot ma'lum bir millat madaniyatini aks ettirish yoki tushunishning asosiy tushunchalaridan biridir. Yozuvchi va shoirlarning adabiy asarlari ular yashagan o'ziga xos davrning zamoni, makon va turmush tarzi bilan bog'liq o'ziga xos xususiyatlarni namoyish etishga xizmat qiladi. Yozuvchi foydalangan tavsiflarni o'qish orqali aniq geografik joylarning siyosiy, ijtimoiy, madaniy va

tabiyy sharoitlarini aniqlashi mumkin. Bundan tashqari, adabiy asarlar, agar ular badiiy hikoyalar bilan bog'liq bo'lsa, real bo'lmagan, ammo kerakli vaziyatlarni tasvirlash uchun yaratilishi mumkin. Utopik va antiutopik romanlar kabi xayoliy asarlar yozuvchiga o'zlari hayratga soladigan narsalarga mos keladigan holatlarni aks ettirishga yordam beradi. Boshqa tomondan, adabiyot nafaqat ma'lum bir davrning ma'lum xususiyatlarini tasvirlashga, balki xayoliy variantlarni berish orqali muammolarga mumkin bo'lgan yechimlarni yaratishga ham yordam beradi. Adabiy asarlar o'quvchilarning ular yashaydigan hayot va ijtimoiy muhitga bo'lgan qarashlarini kengaytirish uchun ishlatiladi. Yozuvchilar adabiy asarni ma'lum bir millat vakillari uchun tushunarli qilish uchun milliy-madaniy bog'liq iboralar, mafkuraviy elementlardan foydalanadilar. Ushbu badiiy asarlarni tarjima qilish jarayonida tarjimonlar ushbu g'oyalarni maqsadli madaniyatga moslashtirishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Yetarlilik muammosi bosqichma-bosqich yuzaga keladi. Ushbu paragrafning maqsadi ko'plab tilshunoslarning nazariy asarlarini ko'rib chiqish, badiiy tarjimaning manba tilidan maqsadli tilga o'tish muammolarini muhokama qilish va mumkin bo'lgan yechimlarni taqdim etishdir.

“Ikki xil yozma til o'rtasidagi tarjima jarayoni tarjimonning asl og'zaki tildagi (manba tili) asl yozma matni (manba matni) boshqa og'zaki tildagi (maqsad tili) yozma matnga (maqsad matni) o'zgartirishini o'z ichiga oladi.”

Ketfordning fikricha, tarjima - bu bir tildagi matn materialini boshqa tildagi ekvivalent matn materiali bilan almashtirishdir.

Syuzan Bassnetning ta'kidlashicha, tarjima lug'at va grammatikadan mohirona foydalanish orqali bir til belgilari to'plamidagi "ma'no"ni boshqa til belgilari to'plamiga o'tkazishni o'z ichiga oladi; bu jarayon shuningdek, tildan tashqari mezonlarning butun to'plamini ham o'z ichiga oladi.

XX asrning ikkinchi yarmi tarjimashunoslik uchun tarjima nazariyasi, tarjima fani, tarjima lingvistikasi yoki tarjimashunoslik deb ataladigan hal qiluvchi davr bo'ldi. Zoya Proshinaning fikriga ko'ra, tarjimashunoslikning bir nechta jihatlarini mavjud:

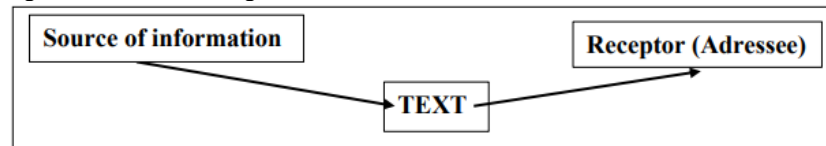
- Har qanday tildan tarjimaning odatiy tushunchalarini o'rganadigan umumiy tarjima nazariyasi.

- Muayyan tanlangan tillardan tarjima qoidalarini o'rganadigan maxsus tarjima nazariyasi.

- Turli registrlar va janrlardagi matnlar bilan shug'ullanadigan maxsus tarjima nazariyasi.

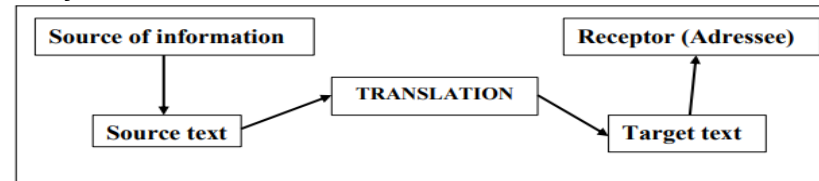
**Muhokama.** Tarjimani unga bir nechta yondashuvlar yordamida aniqlash mumkin. Agar til belgilar tizimi sifatida qaralsa, tarjimani to'g'ri ta'riflash uchun semiotik yondashuvdan foydalanish mumkin. Agar manba tilining barcha elementlari belgilar sifatida tavsiflangan bo'lsa, ular

tarjima paytida maqsadli tilda kodni almashtirish uchun muqobil elementlar sifatida ishlatilishi mumkin. Roman Yakobson o'zining "Tarjimaning lingvistik jihatlarini" maqolasida semiotik yondashuvga asoslanib, tarjimaning uch turini ajratib ko'rsatadi. Birinchi tur "til ichidagi tarjima" deb nomlangan. Bu og'zaki belgilarni xuddi shu tildagi boshqa belgilar yordamida talqin qilishni anglatadi. Bu turni qayta so'zlash deb atash mumkin. Ikkinchidan, u "tillararo tarjima" yoki "asl tarjima"ni ajratib ko'rsatadi. Bu turdagi og'zaki belgilar boshqa til yordamida talqin qilinadi. Uchinchi "intersemiotik tarjima" yoki "transmutatsiya". Ushbu turdagi tarjimada og'zaki belgilar og'zaki bo'lmagan ishora tizimlarining belgilari orqali talqin qilinadi. Tarjimani uning kommunikativ xususiyatlariga qarab ham o'rganish mumkin. Muloqot jarayonida ma'ruzachilar o'z nutqlarini ongida va til vositasida muloqotda yaratadilar. Bu vaziyatda bir xil tilda va ikki xil til o'rtasidagi muloqot elementlari ham farq qiladi. Quyida Z. Proshinaning tasvirlari yordamida ularning farqlarini tushunish mumkin. Ikkala suhbatdosh ham bir xil tilda gaplashgani uchun, ma'ruzachi tinglovchiga mazmunli nutq so'zlaydi va murojaat qiladi. Shunday qilib, muloqot jarayonining ikkala ishtirokchisi uchun ham tushunarli bo'lgan matn mavjud.



1-rasm. Aloqa elementlari

Agar bu holda aloqa manzili va qabul qiluvchisi turli til sohalariidan bo'lsa, bu jarayonning elementlari, jumladan, manba matni, maqsadli matn va tarjima har xil bo'ladi.



2-rasm. Tarjima bilan aloqa jarayoni

Har qanday matnni tarjima qilishda tarjimon katta mas'uliyatni his qilishi kerak, chunki tarix tarjimonlar matnlarni noto'g'ri tarjima qilganliklari uchun qat'iy jazolanganlik holatlarini tasdiqlaydi. Syuzan Bassnett o'zining "Tarjimashunoslik" kitobida Platonning dialoglaridan birini o'lmaslikka ishonmaslikni anglatuvchi tarzda "noto'g'ri tarjima qilgani" uchun bid'atda ayblanib, qatl etilgan fransuz gumanisti Etyen Dolet haqida yozadi. 1540-yilda Dolet tarjima tamoyillarining qisqacha mazmunini "La manière de bien traduire d'une langue en alutre" (Bir tildan boshqa tilga qanday qilib yaxshi tarjima qilish mumkin) deb nomlagan kitobini nashr etdi va tarjimon asl muallifning ma'nosi va ma'nosini to'liq tushunishi, garchi u noaniqliklarni aniqlashtirish huquqiga ega bo'lsa ham, manba tili va maqsad tillarini mukammal bilishi, so'zma-so'z tarjima qilishdan qochishi, umumiy ishlatiladigan nutq shakllaridan foydalanishi va to'g'ri ohangni hosil qilish uchun so'zlarni mos ravishda tanlashi va tartiblashi kerak bo'lgan beshta tamoyilni belgilab berdi.

Tarjimaning yetariligi va sifati ham tarjima jarayonining eng muhim xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Yaxshi tarjimaning ushbu xususiyatlarini saqlab qolish uchun M. Massud o'zining "Tarjimonlar uchun qo'llanma" kitobida quyidagi manbalarni keltiradi:

"Yaxshi tarjima oson tushunarli, ravon va silliq, idiomatik bo'ladi, asl nusxaning adabiy nozikliklarini ma'lum darajada yetkazadi, metaforik va so'zma-so'z o'rtasidagi farqni

ajratadi, asl nusxaning madaniy/tarixiy kontekstini qayta tiklaydi, qisqartirishlarda, maqollar, qo'shiqlar va bolalar qofiyalariga ishoralarda yashirin ma'noni aniq ko'rsatadi va oxirgisi asl matnning ma'nosini iloji boricha yetkazadi."

Jiri Levi tarjimon ishining uchta asosiy bosqichini ajratib ko'rsatadi.

1. Manbani anglash;
2. Manbani talqin qilish;
3. Manbani qayta uslublash.

"Manbani anglash" nafaqat matnni tushunishni, balki uning barcha xususiyatlarini ongli ravishda tushunishni ham anglatadi. Tarjimon, avvalo, yaxshi o'quvchi bo'lishi kerak. Manba tilidagi matnni o'qiyotganda, u undagi lingvistik va adabiy atamalarni tushuna olishi kutilmoqda. Bu jarayonda tarjimon maxsus tayyorgarlik va tajribaga ega bo'lishi kerak. Ba'zi xatolar yuzaga kelishi mumkin, chunki so'zlar manba til xususiyatlariga ko'ra bir nechta ma'noga yoki birlashmalarga ega bo'lishi mumkin. Tarjimon ularning ma'nosini nafaqat lug'at ta'rifida, balki kontekstda ham tushunishi kerak. Bu qobiliyat manba matnni anglashning asosiy qismlaridan biri hisoblanadi.

Tarjimon maqsadli matnda tushunchani tarjima qilish uchun muqobil tushunchani topishda qiyinchiliklarga duch kelganda, "manbani talqin qilish" bosqichi boshlanadi. Bu muammo turli shakllarda bo'lishi mumkin. Ba'zan manba va maqsadli tillarda bir xil tushuncha yo'q yoki tushunchalar

gradatsiya darajasiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Bunday hollarda tarjimada ushbu iboraning talqiniga tayanish kerak. Tarjimon ularni manba va maqsadli tillarda tenglashtirish uchun iborani ko'rsatishi kerak.

Manba matnining tili va tarjima tili har doim ham bir-biriga mos kelavermaydi. Ular ifodalarning stilistik sifati jihatidan bir-biriga mos kelmaydi. Bu manba va maqsadli matn uslubi bilan bog'liq. Tillarning og'zaki vositalari bir-biriga teng bo'lmagani uchun, ularni mexanik ravishda tarjima qilish qiyin. Ma'nolar va ularning estetik qadriyatlarini bir-biriga to'liq mos kelmaydi; natijada, matnning badiiy tuzilishida tilning roli qanchalik katta bo'lsa, tarjima shunchalik qiyinlashadi. Shuning uchun she'riyat tarjimasi ko'proq moslashuvchanlikni va umuman olganda ko'proq erkinlikni talab qiladi. Bu shuni anglatadiki, tarjimon tarjima uslubini qayta yaratishi mumkin. Tarjimonning bu bosqichini "manbaning qayta uslublanishi" deb atash mumkin.

Tarjima jarayoni tarjima qilinayotgan material turiga qarab farq qilishi mumkin. Z. Proshinaning ta'kidlashicha, manba matnning dominant funksiyasiga ko'ra, tarjimalar ikki turga bo'linadi. Birinchi tur badiiy tarjima deb ataladi, unda matnning poetik vazifasi ustunlik qiladi. Bu turdagi tarjima badiiy nasr, drama va she'riyat asarlari bir tildan boshqa tilga tarjima qilinganda bosqichma-bosqich namoyon bo'ladi. Tarjimon odatda bunday asarlarni tarjima qilish uchun muallifdan ruxsat so'rashi kerak. Ikkinchi turdagi tarjima axborotga asoslangan bo'lib, u fan, texnologiya, rasmiy yozuvlar, biznes xabarlari, gazeta va jurnal maqolalari va boshqalarga oid matnlarni tarjima qilishdan iborat. Yuqorida aytib o'tilgan matnlar ifodali yoki hissiy funksiyaga ham ega bo'lishi mumkin, ammo u matndagi asosiy funksiyada emas. Ushbu matnlardagi dominant funksiya axborot beruvchi xususiyatga ega.

Ashurova D.U.ning ta'kidlashicha, funksional uslublariga ko'ra ma'lumotnoma matnlari quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- gazeta maqolalari (qisqacha yangiliklar, matbuot xabarlari, tahririyat maqolalari va boshqalar);
- rasmiy hujjatlar (ish xatlar, sud majlislar yozuvlari, arizalar va boshqalar);
- publitsistik (xronika, eskizlar, esse);
- badiiy (hikoya, roman, pyesa va boshqalar);
- ilmiy (sharh, maqola, monografiya).

Ushbu tasnifga kelsak, badiiy tarjimonning asosiy materiali badiiy matnlardir. D. Ashurova va M. Galiyeva o'zlarining "Adabiy matnlar stilistikasi" kitobida badiiy matn, avvalo, muloqot qiluvchilarning amaliy faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan xayoliy dunyoni aks ettirishini va shuning uchun u, albatta, faktik mantiqiy aniqlikdan mahrum ekanligini ta'kidlaydilar. Shu nuqtai nazardan, badiiy matnlarni adabiy Yetarli va ekvivalent badiiy tarjimoni ta'minlash uchun badiiy matnlarning o'ziga xos xususiyatlari muhokama qilinishi kerak, matnlar deb atash mumkin. Yuqorida aytib o'tilgan kitobda ushbu xususiyatlar uchun quyidagi ta'riflar topilgan:

Badiiy matnning o'ziga xos xususiyati uning estetik vazifasidir. Estetik funksiya o'quvchiga lingvistik shaklning go'zalligi va uning mazmunining kontseptual ahamiyati bilan bog'liq ma'lum bir ta'sirni nazarda tutadi. Estetik ma'lumotlar estetik tuyg'ularni, ya'ni o'quvchi tomonidan zavq va go'zallik tuyg'ularini uyg'otishga qaratilgan. Matn estetikasi tasvir, baholash, hissiyot kategoriyalari bilan chambarchas bog'liq.

**Natijalar.** Ko'rinib turibdiki, badiiy matnlarda axborot matnlaridan farq qiluvchi ko'plab dominant xususiyatlar mavjud. Shu sababli, badiiy tarjima uchun turli xil texnikalar taklif etiladi. Jon Dodds tarjimon e'tibor berishi kerak bo'lgan muhim jihatlarga sifatida manba matnning quyidagi sohalarni taklif qiladi.

- Fonologik xususiyatlar (ritm, alliteratsiya; tovushdagi ma'no)

- Sintaktik xususiyatlar (fe'l zamoni, so'z konstruksiyalari, pre/qo'shimchalar, grammatik tuzilmalar va boshqalar)

- Pozitsion xususiyatlar (oldingi o'ringa qo'yish, paralelizmlar, paragraf tuzilishi, she'r satrlari orasidagi uzilishlar,...)

- Semantik xususiyatlar (qisman sinonimlar, antonimlar, leymotivlar, kalit so'zlar,...)

- Nutq figuralari (o'xshashlik, metafora, metonimiya va...)

She'riyat tarjimasida bo'lgani kabi, nasr matnlari ham ma'lum tarjima qoidalariga rioya qilgan holda tarjima qilinishi kerak. S. Bassnett Hilaire Belloc tomonidan berilgan nasr tarjimasi uchun oltita umumiy qoidani belgilaydi:

Tarjimon so'zma-so'z yoki jumlama-jumla davom ettirmasligi kerak, balki har doim o'z ishini to'xtatib qo'yishi kerak. U Bellocning "to'sib qo'yish" deganda, tarjimon asarni ajralmas birlik sifatida ko'rib chiqishi va qismlarga bo'lib tarjima qilishi, o'zidan "har bir kishidan oldin u qanday ma'noni ifodalashi kerak" deb so'rashini anglatishini tushunadi.

Tarjimon idiomalarni idiomalar orqali tarjima qilishi kerak va ularning tabiatiga xos idiomalar asl nusxadan boshqa shaklga tarjima qilishni talab qiladi.

Tarjimon "niyatma-niyat" iborasini tarjima qilishi kerak, bunda "bitta tildagi iboraning niyati iboraning shakliga qaraganda kamroq ta'kidli bo'lishi yoki ko'proq ta'kidli bo'lishi mumkin" degan fikrni yodda tutishi kerak. Bassnettning tushuntirishicha, Belloc "niyat" deganda, berilgan iboraning manba tilidagi ma'lum bir kontekstda qanday og'irlikka ega bo'lishi mumkinligi haqida gapirayotganga o'xshaydi, agar u so'zma-so'z maqsad tiliga tarjima qilinsa, nomutanosib bo'ladi.

Belloc les faux amis, ya'ni manba tili va maqsad tillarida mos keladigandek ko'rinishi mumkin, ammo aslida mos kelmaydigan so'zlar yoki tuzilmalar haqida ogohlantiradi. Bu turdagi so'zlar "tarjimonning soxta do'stlari" deb ham ataladi. Masalan, "magazine" so'zining rus tilida "savdo markazi" degan ma'noni anglatuvchi "magazin" so'zining o'xshash varianti mavjud.

Tarjimon "jasorat bilan tarjima qilish" tavsiya etiladi va Belloc tarjimonning mohiyati "begona narsaning mahalliy tanada tirilishi" ekanligini ta'kidlaydi.

Tarjimon hech qachon bezatmasligi kerak. Uning aytishicha, tarjimon hech qachon o'zining qo'shimcha elementlarini qo'shish orqali maqsadli matnni asl matndan jozibaliroq va ta'sirchanroq qilishga urinmasligi kerak.

**Xulosa.** Tarjima tilshunoslikning eng muhim sohalaridan biri bo'lib, u madaniyatlararo muloqotning bir qancha hodisalarini o'z ichiga oladi. Tarjimon badiiy asarlarni tarjima qilishda ishning barcha jihatlariga e'tibor qaratishi kerak. Badiiy matnning barcha xususiyatlari, masalan, stilistik, leksik, sintaktik, morfologik, fonetik xususiyatlarni hisobga olish kerak, chunki tarjima qilingan matn o'quvchida hissiyot va adabiy ta'sirni saqlab qolish uchun deyarli bir xil xususiyatlarga ega bo'lishi kerak. Bundan tashqari, asarning madaniy va ijtimoiy mafkurasi asosiy fikrlarni yo'qotmasdan maqsadli tilga aylantirilishi kerak. Agar tarjima oqilona va aniq amalga oshirilsa, uni muvaffaqiyatli ish deb hisoblash mumkin. Matnning yetarlicligi muvozanatli bo'lishi kerak, shunda turli madaniy kelib chiqishga ega o'quvchi asl g'oya haqida noto'g'ri ma'lumotga ega bo'lmaydi. Bu holda tarjima qimmatli ma'lumot va g'oyalarni samarali almashish uchun manba va maqsadli madaniyat o'rtasida ko'priklarni vazifasini o'tashi mumkin.

## АДАБИЙОТЛАР

1. Ashurova D. U., Galiyeva M. R. Stylistics of literary text [Книга]. - Tashkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2013.
2. Ashurova D.U. Text linguistics. - Tashkent: 2011.
3. Bassnett Susan Translation Studies. - London: Taylor & Francis, 2005.
4. Dodds John Aspects of literary text analysis and translation criticism [Книга]. - Udine : Campanotto Editore, 1994.
5. Catford J. C. A Linguistic Theory of Translation. - Oxford : Oxford University Press, 1995.
6. Jakobson Roman On Linguistic Aspects of Translation [Книга]. - Cambridge : Harvard University Press, 1959.
7. Levy Jiri The Art of Translation [Book]. - Amsterdam : John Benjamins, 2011.
8. Massoud Mary Translate to communicate: A guide for translators. [Book]. - Illinois : David C. Cook Foundation Elgin, 1988.
9. Munday Jeremy Introducing Translation Studies [Book]. - New York : Routledge, 2008.
10. Proshina Zoya Theory of translation [Книга]. - Vladivostok: Far Eastern University Press, 2008.
11. Chamanovich, B. O. (2022). Motivation of love, loneliness and suicide in the novels "The Sufferings of Young Werther" and "Bonu". European multidisciplinary journal of modern science, 5.
12. Chamanovich, B. O. (2024). Literary chronotope in an epistolary novel. Western European Journal of Linguistics and Education, 2(5).
13. Bozorov, O. (2024). Jahon adabiyotida epistolyar janr tadriji. «АСТА NUUZ», 1(1.5. 2).
14. Bozorov, O. (2024). Progress of the epistolary genre in world literature.
15. Бозоров, О. (2024). Прогресс эпистолярного жанра в мировой литературе. Зарубежная лингвистика и лингводидактика, 2(3).



UDK: 811.512.133'27+811.161.1'27

*Anaxon VAPAYEVA,*  
*Urganch davlat pedagogika instituti o'qituvchisi*  
*E-mail: anechkavapayeva@gmail.com*

*PhD, dotsent B.Mardiyev taqrizi asosida*

## MORPHOLOGICAL MODELS OF NEOLOGISMS IN UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES

Annotation

This article provides a comparative analysis of the morphological formation of neologisms in the Uzbek and Russian languages. The study explains the mechanisms of word formation – affixation, composition, conversion, abbreviation, and morphological adaptation of borrowed units – that are actively shaping new lexical items under the influence of globalization, digital technologies, and socio-economic processes. It also reveals similarities and differences in the formation of new words based on the agglutinative structure of Uzbek and the fusional (inflectional) structure of Russian.

Key words: Neologism, morphological model, affixation, composition, conversion, abbreviation, borrowing, Uzbek language, Russian language, comparative linguistics.

## МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ НЕОЛОГИЗМОВ В УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье проводится сопоставительный анализ морфологического формирования неологизмов в узбекском и русском языках. Объясняются механизмы словообразования – аффиксация, композиция, конверсия, аббревиация и морфологическая адаптация заимствований, – которые активно участвуют в появлении новых лексических единиц под влиянием глобализации, цифровых технологий, экономических и социальных процессов. Выявляются сходные и отличительные черты образования новых слов в агглютинативной системе узбекского языка и флективной системе русского языка. Результаты исследования показывают развитие неологических процессов в обоих языках через морфологические модели и помогают определить современные лингвистические тенденции.

**Ключевые слова:** Неологизм, морфологическая модель, аффиксация, конверсия, аббревиация, заимствование, узбекский язык, русский язык, сопоставительное языкознание, словообразование.

## O'ZBEK VA RUS TILLARIDAGI NEOLOGIZMLARNING MORFOLOGIK MODELLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek va rus tillarida neologizmlarning morfologik shakllanish jarayoni qiyosiy tahlil qilinadi. Globallashuv, raqamli texnologiyalar, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar ta'sirida har ikki tilda yuzaga kelayotgan yangi leksik birliklarning yasalish mexanizmlari – affiksatsiya, kompozitsiya, konversiya, abbreviatsiya va o'zlashmalarning morfologik moslashuvi asosida izohlanadi. O'zbek tilining agglutinativ, rus tilining esa flektiv tizimi asosida yangi so'zlar hosil qilishning o'xshash va farqli jihatlari ochib beriladi. Tadqiqot natijalari ikki tilning neologik jarayoni morfologik modellar orqali qanday rivojlanayotganini va zamonaviy lingvistik tendensiyalarni aniqlashga xizmat qiladi.

**Kalit so'zlar:** Neologizm, morfologik model, affiksatsiya, kompozitsiya, konversiya, abbreviatsiya, o'zlashma, o'zbek tili, rus tili, qiyosiy tilshunoslik.

**Kirish.** Til – jamiyat taraqqiyoti, ilm-fan yutuqlari, texnika va texnologiyalar rivoji bilan uzviy bog'liq holda yangilanib boradigan tirik tizimdir. Har qanday ijtimoiy o'zgarish, yangicha tushuncha, innovatsion hodisa til leksik tizimida ham o'z aksini topadi. Bu jarayon avvalo yangi so'zlarning, ya'ni neologizmlarning yuzaga kelishi bilan namoyon bo'ladi. Neologizmlar tilning eng faol va tez o'zgaruvchi qatlamlaridan biri bo'lib, ularning shakllanish mexanizmlarini chuqur o'rganish zamonaviy tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Bugungi globallashuv, raqamli iqtisodiyot, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda transmilliy madaniy aloqalar kuchayib borayotgan davrda til sistemasi tarkibida yangi leksik birliklar katta sur'at bilan paydo bo'lmoqda. O'zbek tili ham, rus tili ham turli manbalardan o'zlashayotgan, ichki resurslar asosida yasalayotgan, xorijiy model bo'yicha shakllanayotgan neologizmlar bilan boyimoqda. Bunday jarayonlarni chuqur tahlil qilish, ayniqsa ikki turli tizimli til – turkiy va slavyan tillari kontekstida, morfologik modellarni

solishtirish orqali lingvistik qonuniyatlarni aniqlashga yordam beradi.

Morfologik modellarning o'rganilishi esa neologizmlarning qanday yasalishi, qanday qo'shimcha yoki affiksalar orqali yangi ma'no yuzaga kelishi, qaysi modelning faol yoki nofaol bo'lish darajasi, o'zlashma birliklarning morfologik tuzilishga ko'nikishi kabi muhim jarayonlarni yoritadi. Bundan tashqari, o'zbek va rus tillari neologizmlarining morfologik parallel va farqli jihatlarni aniqlash qiyosiy-chog'ishtirma tilshunoslikning amaliy va nazariy ahamiyatini oshiradi.

O'zbek tili agglutinativ tizimga mansub bo'lgani sababli yangi so'z yasash jarayonida affiksatsiya eng yetakchi morfologik mexanizm sifatida maydonga chiqadi. So'z yasovchi qo'shimchalar, ayniqsa raqamli texnologiyalar, ijtimoiy-siyosiy jarayonlar va zamonaviy iqtisodiy munosabatlar ta'sirida faol qo'llanmoqda. Masalan, raqamlashtirish, startapchi, platformalashtirish, kontent

yaratuvchi, agroklasterlik kabi leksemalarda aynan affiksatsiya neologizmning shakllanish manbai bo'lib xizmat qilgan.

**Tahlil va natijalar.** O'zbek tilida neologizmlarning morfologik tuzilishini quyidagi modellar asosida umumlashtirish mumkin:

- Affiksatsiya (qo'shimchalar orqali yasash)
- Kompozitsiya (qo'shma so'zlar yuzaga kelishi)
- Konversiya (so'z turkumining o'zgarishi)
- Abbreviatsiya (qasqartmalar asosida yangi leksema

yaralishi)

Fonetik-morfologik moslashuv (o'zlashma so'zlarning o'zbekcha shakllanishi)

Shu modellar ichida affiksatsiya eng produktiv hisoblanadi va neologizm yasashning asosiy mexanizmi sifatida tadqiqotning markazida turadi.

1) Affiksatsiya orqali neologizm yasash modellarining faol turlari.

a) Fe'l yasovchi affiksalar asosida yangi leksemalar. Zamonaviy o'zbek tilida -lashtir-, -lasht-, -tiril- kabi affiksalar eng faol modellar sirasiga kiradi.

1) -lashtir- qo'shimchasi

Bu qo'shimcha asosan ot va sifat negiziga qo'shilib, yangi semantik imkoniyatli fe'l hosil qiladi:

- raqam → raqamlashtir-
- milliy → milliyalashtir-
- soddalashtir-, optimallashtir-, komplekslashtir-

Mazkur affiksning neologik salohiyati juda yuqori bo'lib, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va texnik terminologiyada faol.

2) -lasht- va -t- qo'shimchalari

Yengil konstruksiyalar: kategoriyalash, funksiyalashtirish, brendlash

Bu leksemalar ko'pincha ingliz tilidan o'zlashgan terminlarning o'zbekchalashtirilgan shaklidir: brand → brendlash, market → marketlash.

b) Ot yasovchi affiksalar: -chi, -lik, -kor, -goh kabi modellar

-chi qo'shimchasi zamonaviy o'zbek tilida neologiya jarayonining eng faol affikslaridan biri:

- blog + chi → blogchi
- startup + chi → startapchi
- IT + chi → ITchi
- taksi + chi → taksichi (yangi ijtimoiy kasb sifatida yangicha ma'no)

-lik qo'shimchasi esa abstrakt tushunchalar va jarayonlarni nomlashda faol:

- innovatsiya + lik → innovatsionlik
- axborot + lik → axborotlik tizimi

-goh, -xona, -zor kabi qo'shimchalar ham yangi ijtimoiy-madaniy tushunchalar asosida qo'llanmoqda:

- media + xona → mediaxona
- startup + goh → startapgoh (innovatsion muhit)

c) Sifat yasovchi modellar.

O'zbek tilida yangi sifat yasashda quyidagi modellar faol:

-li (kontentli, serverli, platformali)

-sifatida modeli (onlayn-sifatida xizmat) – bu yangicha analitik shakl bo'lib, o'ziga xos neologik hodisa hisoblanadi.

-dor (axborotdor, ma'lumotdor) – zamonaviy nutqda qayta faollashgan affiks.

2) Kompozitsiya (qo'shma so'zlar) asosida neologizm yasash. O'zbek tilida qo'shma so'zlar yaratish ham muhim neologik modeldir.

Soha nomlari asosida:

- agro + klaster → agroklaster
- IT + park → IT-park

Ijtimoiy-siyosiy qo'shma birliklar: yashil energiya, raqamli iqtisodiyot

Ko'rinadiki, zamonaviy qo'shma so'zlarning aksariyati ingliz tilidan semantik ta'sir ostida shakllanmoqda.

3) Abbreviatsiya asosida yuzaga kelgan neologizmlar. O'zbek tilida qisqartmalardan yasalgan yangi so'zlar muntazam ko'paymoqda:

OAV → OAVchi

AKT → AKT sohasi

YTT → yakka tartibdagi tadbirkor (termin sifatida normativlashgan)

Abbreviatsiya ko'pincha affiksatsiya bilan qo'shilib, yangi morfologik birlik hosil qiladi:

IT + chi → ITchi

AI + tizim → AI tizimi

4) So'z turkumining o'zgarishi (konversiya) asosida yasalgan neologizmlar. Bu model rus va ingliz tillarida kuchli bo'lsa-da, o'zbek tilida faolligi ortib bormoqda.

Misollar:

online → onlayn (sifat/hol)

trend → trend bo'lish (fe'l)

like → layklash (fe'l)

Konversiya ko'pincha affiksatsiya bilan birga qo'llanadi: post → postlash.

5) O'zlashma so'zlarning o'zbek tilida morfologik moslashuvi. O'zbek tili o'zlashmalarni morfologik integratsiya asosida qabul qiladi:

kontent → kontentli, kontentchi

platforma → platformalashtirish

blog → blogchi, blogerlik

Bu jarayon rus va ingliz tillari bilan faol aloqa natijasida takomillashmoqda.

Rus tilida neologizmlarning shakllanish jarayoni: umumiy tavsif. Rus tili flektiv (fleksiya asosidagi) tizimga mansub bo'lib, neologizmlarning yasash jarayonida suffiksatsiya, prefiksatsiya, suffiksatsiya+prefiksatsiya (affiks kompleks), kompozitsiya, qisqartmalar, konversiya kabi modellar yetakchi o'rin egallaydi. Ayniqsa, zamonaviy rus tilida -изация, -ность, -щик, -ка, -инг, -серфинг, -мейкер kabi suffiksalar neologizmlar yasashning markazida turadi.

Raqamli texnologiyalar, internet kommunikatsiyasi, iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar natijasida rus tilida neologizm yaratish jarayoni so'nggi o'n yilliklarda sezilarli darajada faollashdi. Masalan: импортозамещение, цифровизация, креативность, блогер, райтер, стример, шеринговая экономика, удаленка, самоизоляция, фейк-ньюс, кибератака va boshqalar.

Bu leksemalarning aksariyati affiksalar modellar asosida shakllangan bo'lib, neologiya jarayonida morfologik mexanizmlarning o'rni beqiyosdir.

1) Suffiksatsiya – rus tilidagi eng produktiv neologiya modeli.

a) -изация suffiksi

Zamonaviy rus tilida eng faol neologik suffikslardan biri bo'lib:

цифра → цифровизация

модерн → модернизация

реформа → реформализация

локдаун → локдаунизация (so'nggi yillarda yangi semantik imkoniyat)

Bu suffiks odatda jarayon, holat, tizimlashtirish ma'nolarini ifodalaydi. Ko'pincha terminologiyada qo'llanadi.

b) -ность suffiksi

Abstrakt sifat yasovchi model bo'lib, neologik ma'nolarni keng hosil qiladi:

креативный → креативность

инновационный → инновационность

эффективный → эффективность  
Bu model matbuot, ilmiy uslub, hatto og'zaki nutqda ham keng tarqalgan.

с) щик ва -чик suffikslari

Kasb, faoliyat egasini bildiruvchi suffiksdir:

блог → блогер (blogger) (yangi variant)

стрим → стример (ingliz modelidagi –er bilan raqobat qiladi)

такси → таксист

копировать → копировщик

Zamonaviy tilga internet kasblari bilan kirib kelgan neologizmlar eng ko'p ushbu model asosida yuzaga kelmoqda.

d) -ка suffiksi

Bu suffiks ko'pincha yangi predmet nomi, jarayon yoki holatni anglatadi:

удаленка (удаленная работа)

добавка → добавка (zamonaviy texnik ma'noda)

флешка, селфи-палка

Neologizmlar tarkibida -ка suffiksining semantik diapazoni kengaygan.

e) -инг, -шеринг, -мейкер, -фейк kabi gibrid suffikslar

Ingliz tilidan o'zlashgan yangi "qo'shimcha-ko'rinishlar":

шопинг, дайвинг, коучинг, букинг

шеринг (шеринг каров, шеринг самокатов)

фейк → фейковый, фейк-ньюс

мейкер → контентмейкер

Bu modellarning mavjudligi rus tilining gibrid affiksatsiya jarayoniga moslashganligini ko'rsatadi.

2) Prefiksatsiya orqali neologizm yasash. Rus tilida prefikslarning roli o'zbek tiliga nisbatan ancha kuchli bo'lib, yangi ma'nolar yaratishda juda faol ishtirok etadi.

a) "Супер-, ультра-, мега-, гипер-" modellarining faolligi: суперкомпьютер, ультрасовременный, мегапроект, гиперактивность

Mazkur prefikslar ommaviy nutqda faol qo'llanmoqda va yangi semantik birliklar yaratmoqda.

b) "Пере-, недо-, анти-, пост-" modellarining kengayishi: недооценка, антивирус, постправда (ing. post-truth), перезагрузка (kompyuter va siyosiy jarayonda metafora sifatida).

Ayniqsa, post- prefiksi zamonaviy kontseptual neologiyaning asosiy vositasiga aylandi.

3) Prefiks-suffiks birikmasi asosida yasalgan neologizmlar. Bu model rus tilining morfologik sistemasida eng murakkab va eng samarali mexanizmlardan biridir: самоизоляция, переориентация, реорганизация, субсидирование

Bu so'zlar ko'pincha siyosiy, iqtisodiy va ilmiy terminologiyada qo'llanadi.

4) Kompozitsiya (qo'shma so'zlar) asosida yasalgan zamonaviy rus neologizmlari. Rus tilida qo'shma so'z yaratish ikki model asosida amalga oshadi:

a) Sintaktik kompozitsiya:

социальная сеть → соцсеть

государственные услуги → госуслуги

иностранный агент → иноагент

b) Grafik kompozitsiya (tireli model):

фейк-ньюс

стартап-хаб

онлайн-курс

Bu jarayon internet tilining rivoji bilan yanada faollashmoqda.

5) Abbreviatsiya – rus tilida neologiya jarayonining muhim manbai. Rus tilida abbreviatsiya alohida tizimga ega bo'lib, qisqartmalardan ko'plab yangi leksemalar tug'iladi:

Госуслуги → ГУ

ФСБ, МВД, ВУЗ, ОПК (institutsonal neologizmlar)

ЗОЖ (здоровый образ жизни)

СМИ → СМИшник (neologik ot)

Qisqartmalar ko'pincha -шник, -щик, -овец kabi suffikslar orqali yangi mustaqil leksemaga aylanadi:

СМИ + ник → СМИшник

IT + специалист → айтишник

6) Konversiya (so'z turkumining o'zgarishi). Rus tilida konversiya ingliz tiliga qaraganda kamroq bo'lsa-da, zamonaviy internet diskursida kuchaymoqda:

лайк → лайкать (fe'l)

фолловер → фолловить

бан → банить

клик → кликать

Bu jarayon inglizcha affiksatsiya modeli -ить fe'l yarovchisi bilan uyg'unlashmoqda.

7) O'zlashma neologizmlarning morfologik moslashuvi. Rus tiliga inglizcha o'zlashmalar bu tilning flektiv sistemasiga moslashgan holda fleksiya oladi:

фейк → фейковый

стрим → стример, стримить

контент → контентный, контентмейкер

Bu model o'zbek tiliga nisbatan murakkabroq bo'lib, fonetik va morfologik moslashuv bir vaqtda kechadi.

**Xulosa.** Aytish mumkinki, O'zbek va rus tillarida affiksial yasash neologizmlar uchun eng asosiy manba hisoblanadi. Ammo prefiksatsiya faqat rus tiliga xos bo'lib, eng muhim farqlardan biridir. O'zbek tilida agglutinativ tizim, rus tilida flektiv tizim yangi so'z yaratishda ikki xil semantik-morfologik mexanizmi yuzaga keltiradi. Rus tilidagi -изация, -ность, -щик modellarining funksional salmog'i o'zbek tilidagi mos yaratuvchi qo'shimchalarga nisbatan yuqori. O'zbek tilida neologizmlar ko'proq turg'un modellarga (-chi, -lik, -lash-, -sifatida) tayanadi, rus tilida esa kompleks affiks kombinatsiyalari keng qo'llanadi. Har ikki til kompozitsiyani faol qo'llasa-da, rus tili kompozitsiyadan tashqari murakkab qisqartmalar va prefiksial-birikuv bilan neologiya jarayonini boyitadi. O'zbek va rus tillaridagi neologizmlarning morfologik modellarini qiyosiy-chog'ishtirma tadqiq etish ushbu ikki tilning so'z yasash tizimi ham umumiy til taraqqiyoti qonuniyatlarini, ham tipologik farqlari nuqtayi nazaridan alohida ilmiy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi.

#### ADABIYOTLAR

1. Abdullayev A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan, 2010. – 312 b.
2. Asqarov A. O'zbek tili morfologiyasi masalalari. – Toshkent: Universitet, 2016. – 284 b.
3. Qodirov A. O'zbek tilida yangi so'zlar va so'z yasash jarayoni. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019. – 256 b.
4. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Ubaydullayeva M. Hozirgi o'zbek tili. Leksikologiya. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2012. – 240 b.
5. Nazarov M., To'ychiboyev B. O'zbek tilida so'z yasashining nazariy asoslari. – Qarshi: Nasaf, 2017. – 292 b.
6. Vaxtiyurov A. O'zbek tilida yangi leksemalarning shakllanishi. – Toshkent: Fan, 2020. – 215 b.
7. Апресян Ю.Д. Новые слова и значения в русском языке. – Москва: Языки славянской культуры, 2014. – 412 с.
8. Земская Е.А. Словообразование современного русского языка. – Москва: Наука, 2012. – 368 с.
9. Лопатин В.В. Толковый словарь новых слов русского языка. – Москва: АСТ, 2018. – 512 с.
10. Суперанская А.В. Общая теория словообразования. – Москва: Просвещение, 2013. – 448 с.
11. Плуныян В.А. Общая морфология. – Москва: Языки славянской культуры, 2015. – 568 с.



УДК:81'33:81'37

*Интизор ДЖУМАНИЯЗОВА,*  
Преподаватель университета Маъмуна  
E-mail: [intizor1828@gmail.com](mailto:intizor1828@gmail.com)

На основе рецензии к.ф.н. PhD, У.Р.Махмудова

### ЗНАЧЕНИЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ АВТОРСКИХ КОРПУСОВ

Аннотация

Статья посвящена значению и функциональному потенциалу авторских корпусов текстов в современном научном, образовательном и культурном пространстве. Рассматривается роль цифровых технологий в создании и использовании авторских корпусов, подчеркивается их значение для корпусной лингвистики, педагогики, филологии и гуманитарной науки в целом. Автор анализирует отечественный и международный опыт создания авторских корпусов, включая примеры из Национального корпуса русского языка, а также работы по А. П. Чехову, Ф. М. Достоевскому. Особое внимание уделяется лексико-грамматическим и стилистическим характеристикам текстов, методам их разметки, а также проблемам доступности, стандартизации и правового регулирования.

**Ключевые слова:** Авторские корпуса, лексический анализ, лингвистические исследования, лемматизация, токенизация, корпусный словарь.

### MUALLIFLIK KORPUSINING AHAMIYATI VA FUNKSIONAL IMKONIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqola zamonaviy ilmiy, ta'lim va madaniy kontekstlarda muallif tomonidan yaratilgan korpusning ahamiyati va funksional imkoniyatlarini o'rganadi. Muallif tomonidan yaratilgan korpuslarni yaratish va ulardan foydalanishda raqamli texnologiyalarning roli ko'rib chiqilib, ularning korpus lingvistika, pedagogika, filologiya va umuman gumanitar fanlar uchun ahamiyati ko'rsatilgan. Mualliflik korpusini shakllantirishda mahalliy va global tajribalar, xususan, "Rus tili milliy korpusi" materiallari, shuningdek, A.P.Chexov va F.M. Dostoevskiy asarlari namunalari o'rganiladi. Matnlarning lug'aviy, grammatik va uslubiy jihatlari, ularni tahlil qilish usullari, qo'llanilishi, standartlashtirish va huquqiy asoslari masalalariga alohida urg'u beriladi.

**Калит so'zlar:** Muallif korpusi, leksik tahlil, lingvistik tadqiqot, lemmatizatsiya, tokenizatsiya, korpus lug'ati.

### THE SIGNIFICANCE AND FUNCTIONAL POTENTIAL OF AUTHOR'S CORPSES

Annotation

This article examines the significance and functional potential of author-created corpora in contemporary scientific, educational, and cultural contexts. The role of digital technologies in the creation and use of author-created corpora is examined, highlighting their importance for corpus linguistics, pedagogy, philology, and the humanities in general. The author analyzes domestic and international experience in creating author corpora, including examples from the National Corpus of the Russian Language, as well as works on A.P. Chekhov and F.M. Dostoevsky. Particular attention is paid to the lexical, grammatical, and stylistic characteristics of texts, methods of their annotation, as well as issues of accessibility, standardization, and legal regulation.

**Key words:** Author corpora, lexical analysis, linguistic research, lemmatization, tokenization, corpus dictionary.

Уникальные авторские коллекции текстов обладают способностью всецело и безошибочно репрезентировать языковой стиль писателя, что выгодно отличает их от прочих цифровых баз данных. Во многих уголках планеты ценность таких корпусов возрастает ввиду их обширного и всестороннего информационного потенциала. Нельзя не подчеркнуть роль цифровых инструментов в их создании и использовании.

В наш век информации сложно представить учебный процесс без использования лингвистических корпусов. Подобно точным наукам, лингвистика осуществляет масштабные и глубокие исследования, опираясь на конкретные данные и эмпирические подтверждения. Лингвистические корпуса предоставляют необходимые ресурсы для такой работы, обеспечивая надежную основу для анализа и исследований.

Благодаря корпусной лингвистике мы получаем возможность детально исследовать лексический состав языка. Также упрощается отслеживание языковых изменений, включая выявление устаревших, вышедших из

употребления слов, а также новых и заимствованных лексических единиц.

В российской лингвистике существует значительное количество специализированных работ, в которых анализируются языковые характеристики произведений конкретных авторов. Отдельные исследования посвящены лингвистическим особенностям текстов, написанных с использованием рунического и уйгурского письма. Международный опыт показывает, что корпусные исследования особенно важны и эффективны в этих областях. Они предоставляют обширный материал и полезны для анализа и интерпретации текстов.

Применение программного обеспечения для компьютеров обеспечивает получение достоверных сведений. Одной из ключевых причин повышенного внимания к исследованиям корпусов текстов является их востребованность в качестве удобного и распространенного инструмента обучения и работы в сфере образования. Рост интереса обусловлен двумя факторами: первоначальным увеличением спроса и

последующей разработкой компьютерной техники, способной обрабатывать значительные объемы текстовых данных. Это состояние считается типичным и ожидаемым.

Часть информации, искомой в книгах, неизвестна читателю, что создает определенные трудности с точки зрения времени и получения точной информации при изучении этого материала.

Россия занимает передовые позиции в области разработки авторских текстовых коллекций. Творчество Антона Павловича Чехова, признанное во всем мире и переведенное на множество языков, сохраняет свою актуальность и влияние на современную культуру. Это обусловило повышенный интерес к созданию сначала авторских словарей, а затем и полнотекстовых корпусов, посвященных его произведениям. Все работы Чехова представлены в Национальном корпусе русского языка[6]. Из-за сложностей с доступностью тексты были отсканированы и собраны из различных онлайн-источников. Важно понимать, что ни один словарь не способен полностью отразить все многообразие лексики языка. Поэтому пользователям предлагается использовать корпус произведений Чехова для изучения контекстов употребления слов и выражений, а также для развития навыков поиска и анализа. Интерес исследователей к этой области постоянно растет. В настоящее время корпус Чехова включает в себя все прозаические произведения, пьесы, а также публицистические работы писателя. Переписки, дневниковые записи и материалы из "Острова Сахалин" и "Полное собрание сочинений"[11] пока не включены в состав корпуса.

Творческое наследие Антона Павловича Чехова поражает своим объемом: он создавал как короткие рассказы, так и масштабные романы, пьесы для театра, а также занимался публицистикой и писал критические статьи. Корпусный словарь содержит около 36 153 лемм[6] или лексем, что соответствует 1 381 000 словарных знаков (120 000 словоформ). Лексические единицы используются в 168 000 предложений, поэтому средняя длина предложения составляет около 8 слов (8,22 слова), не считая числительных. Следует отметить, что включение необработанных материалов может существенно расширить этот показатель. При сравнении произведений Чехова со словарным запасом Гёте выяснилось, что словарный запас Гёте составлял около 90 000 лексем, несмотря на то, что творчество Гёте охватывало почти 50 лет. К сожалению, из-за нескольких реформ орфографии и работы редакторов на протяжении многих лет язык текстов корпуса не в полной мере соответствует языку автора, поскольку после перевода текстов в электронный вид была проведена большая техническая работа, включая токенизацию и лемматизацию. Лексемы авторского корпуса Чехова представлены техническими, современными и устаревшими словами, иноязычными словами, а также авторскими неологизмами,[5] введенными в общий оборот самим автором. База данных содержит 4840 названий с нелемматизированными иноязычными словоформами и частично лемматизированными словами в текстах на латинской графике. В сборнике представлены прозаические произведения, драматургия и публицистика. Корпус произведений А. П. Чехова предоставляет прекрасную возможность для изучения его лексики, помогает лучше понять язык и мировоззрение писателя, а также исторический период конца XIX – начала XX веков.

Позднее в результате ряда исследований были созданы авторские электронные словари и авторские

корпуса, отражающие культуру, обычаи и историю русского народа. Например, в Московском государственном университете имени М.В. Ломоносова подготовлены такие словари, как «Словарь хрустального языка», «Словарь языка комедии Грибоедова», «Язык комедии Гоголя «Ревизор»», «Язык комедии Фонтского». Этот эксперимент[8] весьма популярен в русской лексикографии. Словари «Словарь сочинений Ломоносова»[1] и «Пан Тадеуш» А. Мицкевича также были созданы как последовательное продолжение вышеуказанных исследований. Среди исследований в этой области большое значение имеют работы О. В. Кукушкиной и А. Поликарпова. Анализ корпусов авторских текстов показывает, что они лингвистически комплементарны. Корпуса авторских текстов Ф. Достоевского и А. Чехова имеют как общие, так и специфические черты. Существующие электронные издания произведений Ф. Достоевского включают электронную коллекцию. Необходимость создания лингвистической базы данных обусловлена тем, что язык Достоевского до сих пор не изучен детально и в полной мере. Лексические, грамматические, морфологические, морфемные, вербальные и синтаксические особенности произведений писателя не были систематизированы, а общее употребление слов, словосочетаний и лексики в различных жанрах не изучалось как единая система. Становится очевидным, что эта задача может быть решена путем создания корпуса произведений Ф. Достоевского. Корпус текстов Ф.М. Достоевского был создан в качестве источника для составления словаря языка Достоевского, а параметры составления корпуса основывались на структуре и содержании словарной статьи. Для полного охвата лексики Ф.М. Достоевского в корпус включены все литературные и публицистические произведения автора. Сегодня тексты писателя рассматриваются как его литературные произведения, публицистика и эпистолярное наследие на различных электронных носителях. По авторству Достоевского создано несколько словарей, в том числе частотный словарь,[2] составленный А. Я. Шайкевичем. Корпус также включает идиоматическую базу данных, на основе которой составлен словарь авторских идиом. Корпус Ф.М. Достоевского также представлен на CD-ROM и он называется: «Достоевский: тексты, исследования, материалы».

В современном обществе, где информация и язык играют ключевую роль в формировании культурной, научной и образовательной среды, авторские корпуса приобретают особое значение как важный лингвистический, гуманитарный и социокультурный ресурс. Они представляют собой не только хранилище текстов конкретного автора, но и многофункциональный инструмент, позволяющий исследовать динамику языка, индивидуальный стиль, культурные ценности и идеологические ориентиры эпохи. Значение авторских корпусов выходит далеко за рамки лингвистических исследований. Их использование находит применение в самых разных сферах общественной жизни. Таким образом, авторские корпуса становятся не просто научным продуктом, но и общественно значимым инструментом, влияющим на формирование языковой культуры, образовательных стандартов, сохранение культурной памяти и развитие технологий. Их грамотное построение и осознанное использование способны внести существенный вклад в интеллектуальное развитие как отдельных пользователей, так и общества в целом.

## ЛИТЕРАТУРА

1. Волков С.С., Матвеев Е.М. “О проекте словаря “Риторика” М.В.Ломоносова. Доклад (ILI RAN). (Elektron resurs: [www.ruslang.ru/seminar\\_aut\\_lexocorg](http://www.ruslang.ru/seminar_aut_lexocorg) 250214) 159 Gik A.V. “О работе “Конкордансом к стихотворениям М. Кузмина”: том четвёртый” (Elektron resurs: [www.ruslang.ru/seminar\\_aut\\_lexocorg](http://www.ruslang.ru/seminar_aut_lexocorg))
2. Заботкиной В. И “Методы когнитивного анализа семантики слова компьютерно-корпусный подход” / Под. общ. ред. – Москва: Языки славянской культуры, 2015. – 344 с.
3. Захаров В. П. Корпусная лингвистика. – СПб. Санкт-Петербургский ГУ, 2005. – С. 6.
4. Захаров В., Богданова С. Корпусная лингвистика. – СПб. Санкт-Петербургский ГУ, 2020. – С. 59.
5. Кукушкина О. В., Рюдигер Д.Ю., Суровцева Е.В., Лапонина В.В под.ред, проф. Поликарпова А.А (2012), Частотный грамматико-семантический словарь языка художественных произведений А.П.Чехова (с электронным приложением) М.: МАКС Пресс.
6. Потемкин С. Б. “Авторский корпус и словарь языка Антона Чехова (Электрон ресурс://<https://istina.msu.ru>).
7. Поликарпов А.А. Корпусная информационно исследовательская система. // Электронная энциклопедия языка: Вып. 1. Стихи и драмы А.С. Пушкина. Путеводитель по Пушкину. – М, 2006. <https://lex.philol.msu.ru/proekty/kiisa/>
8. Сироткина Т. А. Национальный корпус русского языка как материал для создания этнонимического словаря. // Национальный корпус русского языка и проблемы гуманитарного образования. – М.: Наука, 2007. – С. 230-234.
9. Словарь языка Достоевского. Идиоглоссарий. А-В/ Российская академия наук институт русского языка им В. В. Виноградова; гл. редактор чл. корр. Караулов М. 2008.
10. Хамроева Ш. Общее и уникальное в корпусе авторских текстов // Международный журнал речевого искусства, 2020. Том 3, Выпуск 2, – С. 86.
11. Чехов А. П. Полное собрание сочинения и писем в 30 томах. – М.: Наука, 1977.
12. Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:
13. Volkov S.S., Matveev E.M. "M.V. Lomonosovning "Ritorika" lug'ati loyihasi to'g'risida. Hisobot (ILI RAS). (Elektron resurs: [www.ruslang.ru/seminar\\_aut\\_lexocorg](http://www.ruslang.ru/seminar_aut_lexocorg) 250214) 159 Gik A.V. To'rt" (Elektron resurs: [www.ruslang.ru/seminar\\_aut\\_lexocorg](http://www.ruslang.ru/seminar_aut_lexocorg))
14. Zabotkina V.I. "So'z semantikasini kognitiv tahlil qilish usullari: kompyuter-korpus yondashuvi" / Ed. – Moskva: Slavyan madaniyati tillari, 2015. – 344 b.
15. Zakharov V.P. Korpus tilshunosligi. – Sankt-Peterburg davlat universiteti, 2005. – B. 6.
16. Zakharov V., Bogdanova S. Korpus tilshunosligi. - SPb. Sankt-Peterburg davlat universiteti, 2020. - B. 59.
17. Kukushkina O. V., Rüdiger D. Yu., Surovtseva E. V., Laponina V. V. ed., prof. Polikarpova A. A (2012), A. P. Chexov badiiy adabiyoti tilining chastotali grammatik-semantik lug'ati (elektron qo'shimcha bilan) M.: MAKS Press.
18. Potemkin S. B. “Anton Chexov tilining mualliflik korpusi va lug'ati (Elektron manba: <https://istina.msu.ru>).
19. Polikarpov A.A. Korpus axborot tadqiqot tizimi. // Elektron til ensiklopediyasi: 1-son. A.S. Pushkinning she'r va dramalari. Pushkin bo'yicha qo'llanma. – M, 2006. <https://lex.philol.msu.ru/proekty/kiisa/>
20. Sirotkina T.A. Rus tilining milliy korpusi etnonimik lug'at yaratish uchun material sifatida. // Rus tilining milliy korpusi va gumanitar ta'lim muammolari. – M.: Nauka, 2007. – B. 230-234.
21. Dostoevskiy tilining lug'ati. Idioglossarium. A-B/ Rossiya Fanlar akademiyasi, V.V. Vinogradov nomidagi rus tili instituti; Bosh muharrir muxbir a'zo Karaulov M. 2008 yil.
22. Hamroeva Sh. Mualliflik korpusining mushtarak va o'ziga hos jihatlari // So'z san'ati xalqaro jurnali, 2020. 3-jild, 2-son, – B. 86.
23. Chexov A. P. 30 jildlik asarlar va maktublarning to'liq to'plami. - M.: Nauka, 1977 yil.
24. List of used literature:
25. Volkov S.S., Matveev E.M. “On the Project of the Dictionary “Rhetoric” by M.V. Lomonosov. Report (ILI RAS). (Elektron resurs: [www.ruslang.ru/seminar\\_aut\\_lexocorg](http://www.ruslang.ru/seminar_aut_lexocorg) 250214) 159 Gik A.V. “On the Work “Concordance to the Poems of M. Kuzmin”: Volume Four” (Elektron resurs: [www.ruslang.ru/seminar\\_aut\\_lexocorg](http://www.ruslang.ru/seminar_aut_lexocorg))
26. Zabotkina V.I. “Methods of Cognitive Analysis of Word Semantics: A Computer-Corpus Approach” / Ed. – Moscow: Languages of Slavic Culture, 2015. – 344 p.
27. Zakharov V.P. Corpus Linguistics. – St. Petersburg State University, 2005. – P. 6.
28. Zakharov V., Bogdanova S. Corpus linguistics. - SPb. St. Petersburg State University, 2020. - P. 59.
29. Kukushkina O. V., Rüdiger D. Yu., Surovtseva E. V., Laponina V. V. ed., prof. Polikarpova A. A (2012), Frequency grammatical-semantik dictionary of the language of A. P. Chexov's fiction (with electronic supplement) M.: MAKS Press.
30. Potemkin S. B. “Author's corpus and dictionary of the language of Anton Chekhov (Electronic resource: <https://istina.msu.ru>).
31. Polikarpov A.A. Corpus information research system. // Electronic encyclopedia of language: Issue 1. Poems and dramas by A.S. Pushkin. Guide to Pushkin. – M, 2006. <https://lex.philol.msu.ru/proekty/kiisa/>
32. Sirotkina T.A. National corpus of the Russian language as material for creating an ethnonymic dictionary. // National corpus of the Russian language and problems of humanitarian education. – M.: Nauka, 2007. – Pp. 230-234.
33. Dictionary of the language of Dostoevsky. Idioglossarium. A-B/ Russian Academy of Sciences, V.V. Vinogradov Russian Language Institute; Editor-in-Chief Corresponding Member Karaulov M. 2008.
34. Khamroeva Sh. The General and the Unique in the Corpus of Author's Texts // International Journal of Speech Art, 2020. Volume 3, Issue 2, – P. 86.
35. Chekhov A. P. Complete Works and Letters in 30 Volumes. – M.: Nauka, 1977.



UDK:808.8:52:81'25

*Gulhayo JALOLOVA,*  
Teacher, National University of Uzbekistan  
E-mail: [jalolovagulhayo343@gmail.com](mailto:jalolovagulhayo343@gmail.com)  
*Shoira YUSUPOVA,*  
Professor, National University of Uzbekistan

*On the basis of review by DSc, Associate professor X.A. Sarimsakov NUUZ*

### PROBLEMS OF TRANSLATING ASTRONOMY TEXTS (ENGLISH-UZBEK-ENGLISH TRANSLATIONS)

Annotation

This article explores the primary issues faced when translating astronomy-related content between English and Uzbek. It emphasizes the linguistic, terminological, and cultural disparities that may emerge during the translation process, as well as the difficulties in locating precise equivalents for scientific terminology. The article also examines effective strategies for translation, such as contextual analysis, the creation of a specialized terminology database, and the significance of having a specialized translator. The study includes a review of English and Uzbek astronomical writings, offering practical examples to demonstrate the challenges and potential solutions.

**Key words:** Translation in astronomy, scientific terminology, translation between English and Uzbek, cultural differences, strategies for translation, contextual analysis, equivalence in terminology.

### ASTRONOMIYA MATNLARINI TARJIMA QILISH MUAMMOLARI (INGLIZ-O‘ZBEK-INGLIZ TARJIMALARI)

Annotatsiya

Mazkur maqolada astronomiyaga oid matnlarni ingliz tilidan o‘zbek tiliga va aksincha tarjima qilishda uchraydigan asosiy muammolar tahlil qilinadi. Tarjima jarayonida yuzaga keladigan lingvistik, terminologik va madaniy tafovutlar, shuningdek, ilmiy atamalarning to‘g‘ri ekvivalentlarini topishdagi qiyinchiliklar yoritilgan. Shuningdek, maqolada tarjima jarayonida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan samarali strategiyalar, xususan, kontekstual tahlil, atamalar bazasi yaratish va tarjimonning ixtisoslashuvi muhim omil sifatida ko‘rsatib o‘tiladi. Tadqiqotda inglizcha va o‘zbekcha astronomik matnlar tahlil qilinib, amaliy misollar orqali muammolar va ularning yechimlari ko‘rsatib berilgan.

**Kalit so‘zlar:** Astronomiya tarjimasi, ilmiy atamalar, inglizcha-o‘zbekcha tarjima, madaniy tafovutlar, tarjima strategiyalari, kontekstual tahlil, atamalar ekvivalenti.

### ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА АСТРОНОМИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ (АНГЛИЙСКО-УЗБЕКСКО-АНГЛИЙСКИЕ ПЕРЕВОДЫ)

Аннотация

В данной статье анализируются основные проблемы, возникающие при переводе текстов по астрономии с английского языка на узбекский и наоборот. В статье рассматриваются лингвистические, терминологические и культурные различия, которые могут возникнуть в процессе перевода, а также трудности поиска точных эквивалентов для научных терминов. В статье также обсуждаются эффективные стратегии, которые могут применяться при переводе, включая контекстный анализ, создание специализированной терминологической базы и важность специализации переводчика. Исследование включает анализ английских и узбекских астрономических текстов с приведением практических примеров, иллюстрирующих эти проблемы и возможные решения.

**Ключевые слова:** Перевод астрономической тематики, научная терминология, англо-узбекский перевод, культурные различия, стратегии перевода, контекстный анализ, эквивалентность терминологии.

**Introduction.** In today’s worldwide environment, accurate translation of scientific articles is essential for effective knowledge exchange. With its intricate jargon and esoteric notions, astronomy provides unusual difficulties for translators, particularly when translating between the linguistically and culturally dissimilar languages of English and Uzbek. Astronomical books sometimes incorporate terminology borrowed from Latin or Greek and need a strong mastery of both language and subject matter. Many of these ideas have no standardized equivalents in the Uzbek context, which causes translation problems and misconceptions. This page discusses the main challenges in translating astronomy-related texts between English and Uzbek. translation theory, the research aims to improve scientific translation in this specific field. The research attempts to enhance scientific translation in this specialized subject by examining actual cases and utilizing translation theory ideas.

**Literature review and methodology.** In the discipline of translation studies, translating scientific texts - particularly those pertaining to astronomy – has drawn increasing attention. The difficulties of translating specialist terminology, abstract scientific concepts, and culturally particular references into another language have been studied by a number of academics. The framework for comprehending translation theories, such as equivalency, scopos theory, and functionalism, has been established by the writings of academics like Susan Bassnett, Mona Baker, and Eugene Nida. These ideas are especially pertinent when discussing the translation of scientific discourse [1].

In the context of astronomy, the complexity increases due to the highly specialized and evolving nature of the field. Many astronomical terms are derived from Latin or Greek and often do not have direct equivalents in Uzbek. Additionally, scientific texts tend to be dense and context-dependent, requiring translators to have not only linguistic competence but also domain-specific knowledge.

This essay examines the challenges of translating astronomy texts between Uzbek and English using both academic frameworks and real-world case studies. Comparative textual analysis and qualitative content analysis are two methods used in this study. We looked at a number of real astronomy-related English texts and their Uzbek translations (and vice versa). Finding patterns of syntactic divergence, terminological contradiction, and meaning alterations was the main goal. The selection of a corpus of astronomy-related texts from scientific publications, textbooks, and online educational resources was one of the analysis's key tasks.

- Comparing original texts with their translations to detect inaccuracies or losses in meaning.
- Examining the methods employed, including literal translation, modification, borrowing, and paraphrase;
- Examining how translators handled neologisms, compound terminology, and cultural allusions.

In order to validate the interpretations, the research also included expert consultation, wherein input from experts in the domains of translation and astronomy was taken into account. A thorough grasp of the language, cognitive, and technical difficulties translators encounter while dealing with astronomy materials is made possible by this combined approach, which also offers insight into practical solutions [2].

**Discussion.** The main issues with translating astronomy-related texts from English to Uzbek are covered in detail in this section. We will examine particular instances of terminological inconsistency, structural variations, and contextual difficulties using chosen examples. To illustrate the challenges faced by translators and the methods employed to overcome them, each example will be scrutinized. The purpose of this analysis is to shed more light on the types of translation issues that arise in scientific discourse, especially in astronomy.

Text in English:

The Horoscope

The horoscope, a chart that displays the planets' positions in the sky at the time of a person's birth, is essential to natal astrology. The name "horoscope" comes from the Greek words *hora* (meaning "time") and *skopos* (meaning a "watcher" or "marker"), therefore "horoscope" can literally be translated as "marker of the hour." When a horoscope is plotted, the planets (including the Sun and Moon, regarded as wanderers by the ancients) must first be identified in the zodiac. The zodiac was split into 12 sectors, or signs, each 30° long, at the time astrology was established. Each sign was called after a constellation in the sky through which the Sun, Moon, and planets were observed to pass - the sign of Virgo after the constellation of Virgo, for example [6].

Text in Uzbek:

Astrologiya boshlanishining asosiy elementi bu goroskop (munajjimlar bashorati), ya'ni inson tug'ilgan paytdagi osmondagi holatini ko'rsatib beruvchi jadvaldir.

"Goroskop" so'zi yunoncha *hora* (ya'ni "vaqt") va *skopos* (ya'ni "kuzatuvchi" yoki "belgi") so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, bu atamani "soat belgisi" yoki "vaqtni ko'rsatuvchi belgi" deb tarjima qilish mumkin.

Goroskop tuzilganda, avvalo sayyoralar (shu jumladan, qadimgi davrlarda sayyora sifatida qaralgan Quyosh va Oy) zodiak belgilari ichida joylashgan o'rni aniqlanadi.

Astrologiya tizimi ilk bor shakllanganda, zodiak 12 ta burjga ajratilgan bo'lib, har biri 30 daraja yoy uzunligida edi. Har bir belgi osmondagi bir yulduz turkumiga (yoki yulduzlar to'plamiga) qarab nomlangan. Masalan, Virgo (Parizod) belgisi - Quyosh, Oy va sayyoralar ko'rinib o'tuvchi Virgo yulduz turkumiga moslab nomlangan [7].

Translation methods used in the Horoscope Passage

1. Borrowing

Using a word from the source language, especially if it has no exact equivalent.

For instance:

- "horoscope" → "goroskop"

→ This is a borrowed term that exists in Uzbek with similar form and meaning. Two. Ellipsis, or omission Leaving out words or phrases that are unneeded or redundant in the target language.

An illustration from the text It is not translated "a chart showing" word-for-word as "jadval bu ko'rsatadigan", but merely said "jadvaldir", then went directly into "sayyoralar holatini ko'rsatib beruvchi" — a more natural flow in Uzbek.

3. Expansion (Addition)

Adding explanatory words to clarify meaning for the target audience.

Example:

- "each 30° long" → it is written "har biri 30 daraja yoy uzunligida edi"

→ the term "yoy uzunligida" clarifies the meaning of "degrees" for those unfamiliar with astrological charts.

4. Modulation

Changing the point of view, logic, or category of thought while keeping the meaning.

"The key to..." becomes "Asosiy elementi..."

Here, it is expressing the same idea (importance or central element) but through a different conceptual angle.

"The key to natal astrology is the horoscope..."

Uzbek version:

"Astrologiya boshlanishining asosiy elementi - bu goroskop..." and here by changing the word "natal" to "boshlanishi" it is used lexical transformation.

5. Equivalence

Definition: Translating the idea or function, often using an idiomatic or culturally natural phrase in the target language.

Example: "signs" (in astrology) → "burjlar"

→ A culturally and conceptually accurate equivalent.

**Results.** A number of recurrent translation problems were found by analyzing a few astronomical texts. These included the absence of Uzbek counterparts for key technical phrases, uneven usage of terminology, and a lack of context-based adaptation. While more adaptable techniques like paraphrasing and borrowing proved more successful in effectively expressing content, literal translation frequently resulted in misunderstandings.

**Conclusion.** This article has addressed the key issues encountered in translating astronomy-related texts between English and Uzbek. The study illustrated how variations in grammatical structure, vocabulary, and cultural awareness pose challenges for translators through a thorough discussion backed by real-world instances. To determine the rationale behind particular decisions and the results they yielded, the examples and their translations were carefully examined. The article also evaluated the efficiency of several translation strategies such as literal translation, borrowing, descriptive translation, and contextual adaptation. These tactics were used to real situations to examine which approaches performed best in keeping both meaning and intelligibility. The investigation demonstrated that extremely literal translation typically fails to give true meaning, while adaptive solutions can improve readability and understanding.

The absence of standardized Uzbek nomenclature for numerous astronomy-related topics is a major problem identified in this study. This discrepancy raises the possibility of misunderstanding and complicates the translator's job. Thus, it is crucial to create a standardized list of scientific terminology in Uzbek and to give translators working in this sector more linguistic resources. Overall, the results highlight how crucial subject-matter experience and language competence are when translating scientific publications. By providing a better knowledge of the challenges involved and promoting additional research on the evolution of scientific terminology and translation practice in Uzbek, this study advances the discipline.

#### REFERENCES

1. Baker, M. *In Other Words: A Coursebook on Translation* (2nd ed.). Routledge. 2011.
2. Bassnett, S. *Translation Studies* (4th ed.). Routledge. 2014
3. Crystal, D. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language* (2nd ed.). Cambridge University Press. 2003.
4. Nida, E. A., & Taber, C. R. *The Theory and Practice of Translation*. Brill. 1990.
5. Hatim, Basil & Mason, Ian. *Discourse and the Translator*. London: Longman. 1990
6. Uzbek Academy of Sciences. *Astronomik atamalar lug‘ati* [Glossary of astronomical terms]. Tashkent: Fan. 2019.
7. Venuti, Lawrence. *The Translator’s Invisibility: A History of Translation*. London: Routledge. 1995
8. [www.ziyonet.uz](http://www.ziyonet.uz) – Uzbekistan’s national education portal (for Uzbek-language astronomy materials).
9. [www.nasa.gov](http://www.nasa.gov) – National Aeronautics and Space Administration (for English texts and terminology).



UDK:1751

*Shohodat ZIYAEVA,*  
"Xorijiy filologiya" kafedrasida katta o'qituvchisi, TIFT  
E-mail: ziyayeva71@list.ru,

O'z DJTU dotsenti, PhD I.Turamuratova taqrizi asosida

## FRANSUZ TILIDA TO'G'RI TALAFFUZ QILISH (ORFOEPIYA) PRINSIPLARI VA ULARNING NAZARIY ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada fransuz tilida to'g'ri talaffuz (orfoepiya)ning shakllanish omillari, fonetik tizimning o'ziga xos jihatlari, urg'u, intonatsiya va unlilar-undoshlar tizimi o'rtasidagi murakkab uyg'unlik ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tilshunoslikning fransuz fonetikasiga doir nazariyalari, xususan, P. Passy, F. Brunot, M. Grammont, J. Vendryes va rus tilshunoslari tomonidan yaratilgan fonologik yondashuvlar asosida orfoepik me'yorlarning shakllanishi izohlanadi. Shuningdek, fransuz orfoepiyasining o'zbek tilidagi talaffuz tizimi bilan qiyosiy jihatlari ko'rib chiqilib, nutq madaniyati, fonologik me'yor va kommunikativ aniqlik o'rtasidagi bog'liqlik ochib beriladi.

**Kalit so'zlar:** Orfoepiya, fransuz fonetikasi, urg'u, intonatsiya, fonologik tizim, talaffuz me'yorlari, artikulyatsiya.

## ПРИНЦИПЫ ПРАВИЛЬНОГО ПРОИЗНОШЕНИЯ (ОРТОЭПИИ) ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ОСНОВА

Аннотация

В данной статье научно анализируются факторы формирования правильного произношения (ортоэпии) во французском языке, специфические аспекты фонетической системы, сложная гармония ударения, интонации и гласно-согласной системы. Формирование ортоэпических норм объясняется на основе теорий лингвистики по французской фонетике, в частности, фонологических подходов, разработанных П. Пасси, Ф. Бруно, М. Граммомом, Ж. Вендриесом и российскими лингвистами. Также рассматриваются сравнительные аспекты французской ортоэпии и системы произношения в узбекском языке, и выявляется связь между речевой культурой, фонологическими нормами и коммуникативной точностью.

**Ключевые слова:** Ортоэпия, французская фонетика, ударение, интонация, фонологическая система, нормы произношения, артикуляция.

## PRINCIPLES OF CORRECT PRONUNCIATION (ORTHOPEY) IN THE FRENCH LANGUAGE AND THEIR THEORETICAL BASIS

Annotation

This article scientifically analyzes the factors of formation of correct pronunciation (orthoepy) in the French language, the specific aspects of the phonetic system, the complex harmony between stress, intonation and the vowel-consonant system. The formation of orthoepic norms is explained on the basis of the theories of linguistics on French phonetics, in particular, the phonological approaches created by P. Passy, F. Brunot, M. Grammont, J. Vendryes and Russian linguists. Also, the comparative aspects of French orthoepic and the pronunciation system in the Uzbek language are considered, and the connection between speech culture, phonological norms and communicative accuracy is revealed.

**Key words:** Orthoepy, French phonetics, stress, intonation, phonological system, pronunciation norms, articulation.

**Kirish.** Fransuz tili fonetik jihatdan Yevropa tillari ichida eng murakkab tizimlardan biri hisoblanadi. Uning talaffuz me'yorlari tarixiy jarayonlar davomida shakllangan bo'lib, yozuv va talaffuz o'rtasidagi tafovutning yuqoriligi fransuz tilini o'rganuvchilar uchun muhim qiyinchiliklardan biri hisoblanadi. Masalan, XVIII–XIX asrlarda Fransiyada orfoepik me'yorlarni yagona shaklga keltirish masalasi davlat siyosatiga aylangan edi. Fransuz orfoepiyasi so'zlarning to'g'ri talaffuzini emas, balki nutqning estetik yaxlitligi, fonologik aniqlik, kommunikativ aniqlik va intonatsion uyg'unlikni ham nazarda tutadi. Fransuz fonologiyasining nazariy asoslari Passy va Grammont tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular talaffuzning tabiiylik va fonetik iqtisod tamoyillariga alohida urg'u berishgan. Keyinchalik structuralism oqimi vakillari (Jakobson, Trubetskoy) fonologik qarama-qarshiliklar tizimi orqali fransuz talaffuzini chuqur o'rganganlari bois, hozirgi zamon fransuz orfoepik qoidalarining ilmiy asoslari yanada

aniq shakllangan. O'zbek tilida fonetik tizim fransuz tiliga nisbatan soddaroq bo'lganligi sababli, fransuz tilini o'rganuvchilar ko'pincha burun unli tovushlar, urg'usizlik, zanjirli ohang va l'yazon kabi jarayonlarda qiyinchilikka duch keladilar. Bu esa o'qituvchilar va tarjimonlar oldiga fransuz orfoepiyasini chuqur o'rganishga ehtiyoj tug'diradi.

So'nggi yillarda fransuz tilida talaffuzni o'rgatishda interaktiv va audio-vizual texnologiyalarning roli oshdi. Lingvistik dasturlar va ilovalar (Rosetta Stone, Duolingo, LingQ) fonetik mashqlarni real nutq kontekstida takrorlash imkonini beradi, bu esa artikulyatsiya va intonatsiyani tabiiyroq shakllantirishga yordam beradi. Shu bilan birga, o'rganuvchilar l'yazon, enchainement va burun unlarini osonroq egallay boshlaydi. Bundan tashqari, fransuz tilini o'rganuvchilarda psixolingvistik jihatdan tinglash qobiliyati (auditory discrimination) muhim rol o'ynaydi. Burun unlarining farqlanishini sezish va to'g'ri talaffuz qilish qobiliyati

rivojlanmasa, talaffuz me'yorini to'g'ri egallash qiyin bo'ladi. Shu bois, fonetik mashqlar tinglash va talaffuzni takrorlashga asoslangan bo'lishi lozim, bu esa kirish qismida fransuz talaffuzining murakkab tabiatini yanada aniqroq tushuntirishga yordam beradi.

**Adabiyotlar tahlili.** XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab faol rivojlandi. Eng qadimgi nazariy asoslar Fransuz fonetika maktabining vakillari — P. Passy, Abbé Rousselot va Grammont tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular fransuz nutqining tabiiyligi, fiziologik asoslari va akustik xususiyatlariga alohida e'tibor qaratganlar. Masalan, P. Passy fransuz tilidagi unli tizimni "tilning eng nozik segmentlari" sifatida tavsiflab, burun unllarining shakllanish mexanizmini fiziologik nuqtai nazardan izohlab beradi [1]. Bu qarash keyinchalik fransuz fonetikasini ilmiy yo'nalish sifatida shakllanishiga asos bo'ldi.

XX asr boshlarida M. Grammontning "Traité de phonétique" asari fransuz talaffuz me'yorlarini tizimlashtirishda muhim burilish bo'ldi. Grammont talaffuzni faqat fonetik jarayon sifatida emas, balki "madaniy me'yor" sifatida ham baholab, orfoepiyaning ijtimoiy vazifasiga urg'u beradi [2]. U yozuv va talaffuz o'rtasidagi nomutanosiblik fransuz tili estetikasi va tarixiy taraqqiyotining ajralmas qismi ekanini ilmiy dalillar bilan asoslaydi.

Fonologiya fanining rivojlanishi bilan fransuz orfoepiyasiga strukturaviy yondashuv kuchaydi. Trubetskoyning fonologik oppozitsiya nazariyasi fransuz unllari tizimidagi fonemik farqlanishni tushuntirishda keng qo'llanildi [3]. Ayniqsa, burun unllari tizimi (ã, ê, ô) hamda ochiq-yopiq unllar qarama-qarshiligi fransuz fonologiyasining markaziy muammolaridan biri sifatida o'rganildi. Jakobsonning "distinctive features" nazariyasi esa fransuz undoshlari tizimidagi jarayonlarni, xususan, l'yazon va enchainement hodisalarining fonologik mantig'ini izohlashda muhim ilmiy asos yaratdi [4].

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab akustik fonetika usullari tatbiq qilinishi fransuz orfoepiyasini o'rganishda yangi bosqichni boshlab berdi. Xususan, Delattre tomonidan o'tkazilgan eksperimental tadqiqotlarda fransuz intonatsiya konturlari akustik jihatdan tahlil qilingan va gap ohangining kommunikativ ma'no yaratishdagi roli ilmiy asoslangan [5]. Bu ishlar fransuz nutqidagi o'ziga xos "melodik chiziq"ning tabiati va uni o'zbek tilida qayta hosil qilishdagi qiyinchiliklarni tushunishga yordam beradi.

O'zbek tilshunoslari orasida fransuz fonetikasi va talaffuz me'yorlarini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar nisbatan kam bo'lsa-da, fonetik qiyoslash masalasiga oid bir qator ishlar mavjud. Jumladan, H. Ne'matov va Sh. Rahmatullayevning umumiy fonetika bo'yicha tadqiqotlarida fransuz tilidagi fonologik oppozitsiyalar o'zbek tili tizimi bilan qiyoslanadi, unllar soni, burun tovushlarining mavjud-yo'qligi va urg'u tabiatidagi farqlar ilmiy yondashuvda ochib beriladi [6]. Bu qarashlar fransuz tilini o'rganuvchilar uchun qiyosiy fonetika asosida me'yoriy talaffuzni shakllantirish muhimligini ko'rsatadi.

Zamonaviy tadqiqotlarda fransuz orfoepiyasining psixolingvistik, sotsiolingvistik va didaktik jihatlari alohida yo'nalish sifatida rivojlangan. Xususan, L. Léonning ishlarida fransuz talaffuz me'yorlarining o'zgaruvchanligi, yosh guruhlari va ijtimoiy qatlamlar nutqida fonetik farqlanish mavjudligi ilmiy tarzda tahlil qilingan [7]. Shu bilan birga, zamonaviy fransuz tili me'yorlarida ingliz tili ta'sirining kuchayishi, talaffuzning "global fransuzcha" ko'rinishlari paydo bo'layotgani haqidagi ilmiy qarashlar ham mavjud [8].

Fransuz tilini o'rgatish metodikasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda o'zbek tilida mavjud bo'lmagan fonetik jarayonlar — burun unllari, l'yazon va zanjirli talaffuz —

o'rganuvchilarda eng ko'p qiyinchilik tug'dirishi ta'kidlanadi. Hozirgi o'zbek metodistlari tomonidan tayyorlangan qo'llanmalarda fransuz talaffuzini o'rgatishda akustik analiz, audio-vizual metodlar va artikulyatsion mashqlar muhim o'rin tutishi qayd etiladi [9].

Xulosa qilib aytganda, adabiyotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, fransuz orfoepiyasi ko'p qirrali, murakkab va tarixiy jihatdan qatlamli tizim bo'lib, uning nazariy asoslari fonetika, fonologiya, sotsiolingvistik va psixolingvistik doirasida keng o'rganilgan. Bu ilmiy manbalar fransuz tilini o'rganuvchi o'zbek auditoriyasi uchun to'g'ri talaffuzni shakllantirishda asosiy tayanch vazifasini bajaradi. Ularning barchasi fransuz talaffuzidagi "me'yor" tushunchasi statik emas, balki ijtimoiy, tarixiy va kommunikativ omillar bilan o'zgarib turuvchi dinamik tizim ekanini tasdiqlaydi [10].

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, fransuz talaffuzining ijtimoiy va yosh qatlamlari bo'yicha farqlanishi mavjud. Masalan, Parijda yoshlar orasida ingliz tilining ta'siri kuchaygan, talaffuz "global fransuzcha" ko'rinishlari olgan. Léon va Walter tadqiqotlariga ko'ra, bu tendensiya o'rganuvchilarga nafaqat klassik norma, balki zamonaviy talaffuz variantlarini ham o'rgatish zaruratini ko'rsatadi. Shu bilan birga, zamonaviy akustik va fonologik tahlil usullari (Ferlus & Léon, 2000 dan keyingi ishlar) bo'g'in uzunligi, urg'u taqsimoti va intonatsiya konturlarini aniqlash imkonini beradi, bu esa talaffuz me'yorini ilmiy asosda o'rgatishda qo'llanilishi mumkin. Bundan tashqari, zamonaviy tadqiqotlar talaffuzni shakllantirishda psixolingvistik yondashuvlarning ahamiyatini ham ko'rsatadi. O'rganuvchilarning eshitish qobiliyati (auditory discrimination) burun unllarini, l'yazon va enchainement jarayonlarini to'g'ri farqlash va amalda qo'llash imkonini beradi. Shu bois, fonetik mashqlar tinglash va talaffuzni takrorlashga asoslangan bo'lishi lozim, bu esa o'rganuvchida nutqning melodik va ritmik tuzilishini yaxshiroq egallashga yordam beradi.

Shuningdek, talaffuzni o'rgatishda didaktik jihatlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Kontekstual mashqlar, real nutq misollari, fonetik transkripsiya bilan ishlash va nutqning melodik jihatlarini chuqur o'rganish o'rganuvchilarga talaffuz me'yorini tizimli va ilmiy asosda egallash imkonini beradi. Bu metodlar nafaqat klassik norma, balki zamonaviy talaffuz variantlarini ham o'rgatishga xizmat qiladi.

Zamonaviy texnologiyalar, xususan, interaktiv dasturlar va audio-vizual materiallar talaffuzni mashq qilishni soddalashtiradi. Masalan, so'z zanjirlaridagi urg'u, eliziya va intonatsion o'zgarishlar real nutq kontekstida takrorlanganida, o'rganuvchilar talaffuzni tabiiyroq va kommunikativ jihatdan maqbul shaklda egallaydi.

**Natija va muhokama.** Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, fransuz tilida to'g'ri talaffuz qilish — bu nafaqat fonetik qoidalarni bilish, balki nutq madaniyati, fonologik tizim va kommunikativ kontekstni tushunishni ham talab qiladigan murakkab jarayon. Olingan tahlil asosida bir nechta asosiy xulosalar ishlab chiqildi. Birinchidan, fransuz orfoepiyasi tarixiy va fonologik jihatdan qatlamli tizim bo'lib, talaffuz normalari yozuv me'yorida keskin farq qilishi mumkin. Bu o'rganilgan manbalarda ko'rsatilganidek, burun unllari, eliziya, l'yazon kabi jarayonlar fransuz tilining eng xarakterli fonetik xususiyatlaridan hisoblanadi. Shuningdek, fransuz nutqida urg'u odatda oxirgi bo'g'inlarda bo'lib, gap ritmini shakllantiradi, bu esa o'zbek tilidan sezilarli farq qiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'rganuvchilar ushbu xususiyatlarni tushunmasdan, talaffuzni to'g'ri shakllantira olmaydi.

Ikkinchidan, tadqiqot muhim ilmiy xulosalarni berdi: fransuz tilida to'g'ri talaffuz qilish faqat individual fonetik mashqlar bilan cheklanmasligi, balki kontekstual, sintaktik va intonatsion jarayonlarni hisobga olgan holda amalga oshirilishi

zarurligini ko'rsatadi. Liaison va enchainement jarayonlari nutqni ravonlashtiradi, talaffuzni melodik qiladi va ijtimoiy jihatdan maqbul ohangni yaratadi. Shu bois, fransuz orfoepiyasini o'rgatishda interaktiv va kontekstual metodlardan foydalanish samarali hisoblanadi.

Uchinchidan, fransuz talaffuzining nazariy asoslari — fonologik oppozitsiyalar, artikulyatsion mexanizmlar va akustik tahlillar — o'rganuvchilarga talaffuzni tizimli va ilmiy asosda o'rganish imkonini beradi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, fransuz tilidagi talaffuz xatolari ko'pincha burun unlilarining noto'g'ri ishlatilishi, l'yazon va eliziyani tushunmaslik, hamda urg'u va intonatsiya xususiyatlarini e'tiborsiz qoldirishdan kelib chiqadi. Shuningdek, natijalar fransuz va o'zbek fonetik tizimi o'rtasidagi farqlarni aniq ko'rsatdi. O'zbek tilida urg'u va intonatsiya funktsiyasi fransuz tilidagi kabi rivojlanmaganligi, burun unlilari yo'qligi va so'z zanjirining soddashakllanishi, talaffuzni o'rganuvchilar uchun murakkablashtiradi. Shu bilan birga, fonologik farqlarni bilish va qiyosiy tahlil qilish, o'rganuvchiga talaffuzni tez va to'g'ri egallash imkonini beradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, fransuz tilida to'g'ri talaffuz qilish nafaqat fonetik qoidalarni bilishni, balki fonologik tizim, artikulyatsion mexanizmlar, intonatsiya va nutq madaniyati bilan chambarchas bog'liq murakkab jarayon ekanligini ko'rsatadi. Tadqiqot davomida olingan ma'lumotlar asosida bir nechta asosiy xulosalar ishlab chiqildi. Birinchidan, fransuz orfoepiyasi tarixiy va fonologik jihatdan qatlamli tizim bo'lib, talaffuz normalari yozuv me'yoridan sezilarli darajada farq qilishi mumkin. Burun unlilari, eliziya, l'yazon va so'z zanjiridagi urg'u o'zgarishlari fransuz tilining eng xarakterli fonetik xususiyatlaridan hisoblanadi. Shu jarayonlar to'g'ri tushunilmasa, talaffuz me'yorini egallash qiyinlashadi. Ikkinchidan, fransuz tilida talaffuzni shakllantirish faqat individual mashqlar bilan cheklanmasligi, balki kontekstual va kommunikativ jarayonlarni hisobga olgan holda amalga oshirilishi zarurligi aniqlanmoqda. Liaison va enchainement jarayonlari nutqni

ravonlashtiradi, talaffuzni melodik qiladi va ijtimoiy jihatdan maqbul ohang yaratadi. Shu bois, interaktiv va kontekstual metodlardan foydalanish o'rganuvchilar uchun samarali bo'ladi.

Shuningdek, psixolingvistik jihatlar — tinglash qobiliyati, fonemalarni farqlash va artikulyatsion aniqlik — talaffuzni o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Burun unlilarini noto'g'ri talaffuz qilish, l'yazon va eliziyani tushunmaslik, urg'u va intonatsiya xususiyatlarini e'tiborsiz qoldirish talaffuz xatolariga olib keladi. Zamonaviy metodik yondashuvlar — fonetik transkripsiya, real nutq misollari, interaktiv mashqlar va audio-vizual texnologiyalar — o'rganuvchilarda talaffuz me'yorini tizimli va ilmiy asosda shakllantirishga xizmat qiladi.

**Xulosa.** Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, fransuz tilida to'g'ri talaffuz qilish faqat fonetik qoidalarni yodlash bilan chegaralanmaydi, balki tilning fonologik tizimi, artikulyatsion mexanizmlari, intonatsiyasi va nutq madaniyati bilan chambarchas bog'liq murakkab jarayon hisoblanadi. Burun unlilari, l'yazon va enchainement kabi fenomenlar fransuz nutqining xarakterli jihatlar bo'lib, ularni o'rganuvchilar to'liq tushunib, amalda qo'llashi zarur. Tadqiqot shuningdek, fransuz va o'zbek tillari fonetik tizimi o'rtasidagi farqlarni ochib berdi. O'zbek tilida burun unlilari yo'qligi, urg'u va intonatsiya xususiyatlarining soddaligi, shuningdek, so'z zanjirining murakkab emasligi fransuz tilini o'rganuvchilar uchun asosiy qiyinchiliklarni yuzaga chiqaradi. Shu bois, qiyosiy tahlil va fonetik mashqlar orfoepik me'yorini to'g'ri shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Xulosa qilib aytganda, fransuz orfoepiyasi — bu tarixiy, fonetik, fonologik va ijtimoiy-kontekstual omillarni o'zida birlashtirgan dinamik tizimdir. Tadqiqot natijalari fransuz tilini o'rgatish va talaffuz me'yorlarini shakllantirishda metodik va ilmiy yo'nalishlarni belgilashda muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, o'rganuvchilarda talaffuz madaniyatini rivojlantirish va nutqning aniq, ravon va kommunikativ jihatdan maqbul bo'lishini ta'minlash imkonini beradi.

#### ADABIYOTLAR

1. Passy, P. Les sons du français. Paris: Hachette, 1899.
2. Grammont, M. Traité de phonétique. Paris: Delagrave, 1933.
3. Trubetzkoy, N. S. Grundzüge der Phonologie. Prague: Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 1939.
4. Jakobson, R. Selected Writings: Phonological Studies. The Hague: Mouton, 1962..
5. Delattre, P. Les dix intonations du français. French Review, 1951.
6. Ne'matov, H., Rahmatullayev, Sh. Umumiy fonetika. Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi nashriyoti, 1978.
7. Léon, P. Précis de phonostylistique. Paris: Nathan, 1993.
8. Walter, H. Le français dans tous les sens. Paris: Robert Laffont, 1988.
9. Ferlus, M., Léon, P. Phonétique et enseignement du français langue étrangère. Paris: Didier, 2000.
10. Vendryes, J. Le langage: introduction linguistique à l'histoire. Paris: La Renaissance du Livre, 1921.



UDK:440.52

**Munosibxon ISHANJANOVA,**  
*Andijon davlat chet tillari instituti dotsenti, PhD*  
*E-mail: ishanjanova77@mail.ru*

*FarDU dotsenti, PhD Sh.Yusupjonova taqrizi asosida*

### NUTQ ETNOGRAFIYASI – TIL, MADANIYAT VA JAMIYAT ALOQALARINI TAHLIL VOSITASI SIFATIDA

Аннотация

Nutq etnografiyasi insonlarning nutqiy xulq-atvorini milliy madaniyatning yaxlit konteksti doirasida tizimli hodisa sifatida izohlaydi. Til birliklari va nutqiy amaliyotlar jamiyatning umumiy qadriyatlarini, urf-odatlarini va ijtimoiy me'yorlari bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Maqolada ingliz tilida so'zlashuvchi madaniyat vakillari "Time" va "Money" konseptlarini lingvistik birlik sifatida emas, balki jamiyat dunyoqarashi va qadriyatlarini ifodalovchi ramz sifatida qo'llashlari tahlil qilinadi.

**Kalit so'zlar:** Lingvomadaniyat, kommunikativ xulq-atvor, nutq etnografiyasi, madaniy mavzular, madaniy konseptlar, madaniy qadriyatlar.

### ЭТНОГРАФИЯ РЕЧИ – КАК СРЕДСТВО АНАЛИЗА СВЯЗЕЙ ЯЗЫКА, КУЛЬТУРЫ И ОБЩЕСТВА

Аннотация

Этнография речи рассматривает речевое поведение человека как системное явление в целостном контексте национальной культуры. Языковые единицы и речевые практики формируются не изолированно, а в тесной взаимосвязи с общими ценностями общества, его традициями и социальными нормами. В статье анализируется, как представители англоязычной культуры используют концепты «Time» (время) и «Money» (деньги) не только как лингвистические единицы, но и как символы, отражающие мировоззрение и ценности общества.

**Ключевые слова:** Лингвокультура, коммуникативное поведение, этнография речи, культурные темы, культурные концепты, культурные ценности.

### ETHNOGRAPHY OF SPEECH – AS A MEANS OF ANALYZING THE RELATIONS OF LANGUAGE, CULTURE AND SOCIETY

Annotation

Ethnography of speech interprets human speech behavior as a systemic phenomenon within the holistic context of national culture. Language units and speech practices are formed not in isolation, but in close connection with the general values of society, its traditions, and social norms. The article analyzes how representatives of English-speaking cultures use the concepts of "Time" and "Money" not merely as linguistic units, but as symbols reflecting the worldview and values of society.

**Key words:** Linguoculture, communicative behavior, ethnography of speech, cultural themes, cultural concepts, cultural values.

**Kirish.** Madaniyat o'z a'zolarining, jumladan, kommunikativ faoliyatining mazmuni va tartibligini shakllantiradi hamda ularning nutqiy xulqiga ma'lum darajada qat'iy chegaralar belgilaydi. Til va madaniyatning "qism-butun" munosabatidagidek o'zaro bog'liq ekani aksiyoma sifatida qabul qilingan. Biroq tilning ijtimoiylashuv jarayonida, ya'ni kommunikativlikning sotsiokultural muhitga "singdirilishi"da qanday rol o'ynashi hanuzgacha to'liq o'rganilmagan masalalardan biridir. Hozirgi kungacha lingvistik shakllar, funksiyalar va ma'nolar madaniyatni qanday tashkil etishi hamda, aksincha, madaniyat tomonidan qay tarzda tartibga solinishi borasida yetarli tadqiqotlar mavjud emas.

**Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** Nutq etnografiyasi til, madaniyat va jamiyat o'rtasidagi murakkab aloqalarni tahlil qilishda muhim yondashuv sifatida shakllangan. Bu sohaning nazariy asoslari Dell Hymesning "Ethnography of Communication" konsepsiyasiga borib taqaladi. Hymes nutqiy xulq-atvorni ijtimoiy kontekstda o'rganish uchun SPEAKING modelini ishlab chiqqan bo'lib, tilni faqat grammatik tizim emas, balki ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida talqin qiladi. John Gumperz esa interaktsion sotsiollingvistika orqali kundalik muloqotda kontekstual ko'rsatkichlarning ahamiyatini ochib bergan.

**Tahlil va natijalar.** Shaxs tilni egallash jarayonida uni ma'lum sotsiokultural vaziyatlar doirasida qo'llay boshlaydi. Demak, tilni o'zlashtirish — bu til kodining sotsiokultural reallik bilan integratsiyalashuvi, kommunikativ xulq-atvorning etnos madaniyatining ajralmas qismiga aylanishi jarayonidir. Kommunikatsiya esa inson faoliyatining madaniy me'yorlar va stimullar bilan tartibga solinadigan turi bo'lib, ular har bir aniq vaziyatda nutqiy vositalarning tanlanishi va aytilganlarning talqinini belgilaydi.

Bunday yondashuv ayniqsa nutq etnografiyasi (Ethnography of Speech) doirasida izchil rivojlanmoqda — antropologiya va lingvistika kesishgan nuqtada shakllangan nisbatan yangi, ammo muhim ilmiy yo'nalish. Mazkur yo'nalish til va madaniyat munosabatlarini o'rganish, tilning ijtimoiy-madaniy taraqqiyotdagi rolini talqin qilishga yangicha nazariy asos yaratdi. M. Saville-Troike ta'rifiga ko'ra, nutq etnografiyasining asosiy vazifasi — til birliklari, ularning ma'nolari, qo'llanish xususiyatlari bilan jamiyatning dunyo haqidagi bilimi va ijtimoiy tashkiloti o'rtasidagi bog'liqliklarni aniqlashdir[1,51]. Nutq etnografiyasi milliy madaniyatning yaxlit kontekstida nutqiy xulq-atvorning tizimligini tahlil qiladi hamda kommunikativ tizimlar va ularning o'zaro munosabatlarini, shu jumladan, madaniyatlararo muloqot masalalarini o'rganadi.

Nutq etnografiyasi so'zlovchini madaniy jihatdan maqbul va nomaqbul nutqiy birliklarni farqlashga o'rgatadi; bunda ayniqsa, muayyan etnomadaniy muhitda aytilgan gapning qanchalik o'rinni ekani alohida urg'u bilan ta'kidlanadi.

Nutq etnografiyasining tadqiqot doirasiga kiruvchi muammolar orasida turli etnomadaniy tiplarga – masalan, egalitar va ierarxik, individualistik va kollektivistik jamiyatlarga[2,9] xos xususiyatlarni tavsiflash hamda ularni qiyosiy o'rganish masalalari ham muhim o'rin tutadi. Bunday tiplardagi madaniyatlarning rivojlanish dinamikasi, o'zaro ta'siri, transformatsiyalari, ayniqsa, globallashtirish sharoitida kuzatilayotgan o'zgarishlar ham etnografik tadqiqotlarning markazida turadi.

Shu munosabat bilan nutq etnografiyasi olimlari «madaniy mavzular» va «madaniy konseptlar» deb nomlanuvchi dominant, simptomatik sotsiokultural o'leovlarga alohida e'tibor qaratadilar[3]. Madaniy konsept tushunchasi etnosning asosiy ijtimoiy hayot sohalarida – ta'lim, siyosat, iqtisodiyot, huquqiy faoliyat va boshqalarda – uning a'zolari xulq-atvorini shakllantiruvchi an'analar, qadriyatlar, munosabat shakllari, e'tiqodlar va xulq me'yorlari tizimini o'z ichiga oladi.

Kognitiv lingvistika sohasidagi mashhur amerikalik tadqiqotchi A. Verbitska o'z ishlarida madaniy daraja nutqni tashkil etuvchi eng chuqur qatlam ekanini ishonarli asoslar bilan ko'rsatadi[4]. Unga ko'ra, nutqning mazkur chuqur darajada tartibga solinishi milliy ong va milliy psixologiya darajasida mavjud bo'lgan «madaniy ssenariylar» (cultural scripts) orqali ta'minlanadi.

Tadqiqotchining fikricha, ma'lum bir jamiyatga xos kognitiv mavzular va konseptlar majmuasi tegishli madaniy ssenariylar yig'indisini tashkil qiladi. Ushbu ssenariylar o'z navbatida etnos nutqini boshqarib turuvchi, lekin yozilmagan «madaniy nutq grammatikasi»ni (cultural grammar of speech) shakllantiradi. Bu grammatik qonuniyatlar muayyan nutq hamjamiyatiga mansub barcha a'zolar uchun majburiy hisoblanadi. T.A. van Deyk ham shunga yaqin fikr bildiradi: uning qaydicha, har bir madaniyat vakilining dunyo haqidagi bilimi ma'lum «ssenariylar» asosida tashkil topgan bo'ladi[5]. Bunday ssenariylar ijtimoiy ongda nisbatan barqaror, jamiyat a'zolari tomonidan tez-tez qo'llaniladigan va xalqning uzoq muddatli ijtimoiy xotirasida qonunchalik mustahkam o'rnatilgan tuzilmalar sifatida mavjud bo'ladi. Shu yo'nalishda J.Greshon ham tilning «sotsiomadaniy grammatikasi» haqidagi qarashlarini rivojlantiradi[6].

Nutq etnografiyasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, madaniy konsept va mavzularning tabiati hamda ularning til vositasida ifodalanishidagi farqlar turli millatlarda nutqiy muloqotni tartibga soluvchi universal tamoyillarning milliy xususiyatini belgilaydi. Xususan, Graysning Kooperatsiya Printsipining madaniy jihatdan o'zgaruvchan talqini, shuningdek, P.Braun va S.Levinson tomonidan ishlab chiqilgan ijobiy va salbiy muloyimlik strategiyalarining milliy variantlari ham aynan shu farqlarga tayanadi[7].

Madaniy mavzular (konseptlar) — bu muayyan lingvokulturaning vakillari ongida shakllangan, tarixan barqarorlashgan, milliy psixologiyada ustuvor o'rin tutadigan tushunchalardir. Ular jamiyat a'zolari tomonidan baham ko'riladigan qadriyatlar va ijtimoiy ustuvorliklarni ifodalaydi. Shu sababli bunday mavzular tilning turli qatlamlarida, xususan, obrazli vositalar va ayniqsa metaforik tizimda keng aks etadi.

Ushbu fikrlarni yoritish uchun ingliz tilida so'zlashuvchi xalqlar tilida nihoyatda muhim, hatto ma'lum ma'noda ular uchun markaziy madaniy mavzular sanaladigan

“vaqt” (Time) va “pul” (Money) konseptlarining qanday ifodalanishini misol qilib ko'rib chiqiladi.

Angloamerikaliklarning ushbu tushunchalarga munosabati keng tanilgan: ular uchun vaqt va pul ma'lum darajada bir-biridan ajralmas, bir xil mohiyatga ega bo'lgan ikkita tushuncha sifatida talqin qilinadi. Bu hol mashhur ibora “Time is money” mazmunida yaqqol aks etgan. Amerikaliklar odatda juda punktual bo'ladi, muddat va rejalashtirilgan ish tartibiga qat'iy amal qiladi (meeting deadlines), chunki vaqt ular nazarda ehtiyotkorlik bilan sarflanishi lozim bo'lgan qimmatli resurs hisoblanadi. Shu sababli vaqtni tejash (to save time) va uni imkon qadar samarali sarflashga doimiy ehtiyoj seziladi — bu esa “time-saving devices” kabi vaqtni tejovchi turli texnologiyalarni yaratishga turtki bo'ladi.

“Time is money” shiori hukmron bo'lgan sotsiomadaniy muhitda pulning alohida qadrlanishini, moddiy farovonlik va boylarning an'anaviy madaniy qadriyatlar qatoridan mustahkam o'rin olganini ko'rsatadi. Chunki ingliz tilida so'zlashuvchi jamiyatlarda keng tarqalgan e'tiqodga ko'ra, “Money makes the world go round” — ya'ni “Dunyo pul bilan aylanadi”.

Ingliz tilidagi “pul tili” (monetary language), ayniqsa uning leksik qismi, so'nggi o'n yilliklarda kengayib, ko'plab metaforik ma'nolarni o'z ichiga ola boshladi. Bu hodisa zamonaviy ingliz tilidagi nutqda yaqqol ko'zga tashlanadi. Badiiy adabiyotda ham, kundalik suhbatlarda ham pulga oid iboralar ko'pincha metafora sifatida ishlatiladi. Masalan, quyidagi ifodalarni uchratish mumkin: «I wouldn't put my money on this method, I don't think it'll pay feedback wise»; «John's first suggestion – that's where my money is»; “My money is not on this plan”; “My check-book is not on this idea”; “I wouldn't risk my check-book on his project; “I cannot say for money what he sees in this girl”; “You are right on the money here («you're dead right») – he did steal those papers”[3].

Ingliz tilida muloqot qiluvchilar kimningdir fikriga qo'shilganlarida uni “sotib olish” (buy an argument) deb ifodalashlari mumkin. Xuddi shuningdek, ular o'z g'oyalarni “sotish” (sell a theory, an idea) orqali e'tirof va ma'qullashga erishadilar. Shuningdek, “million dollarlik savol berish” (ask a million-dollar question) kabi iboralar ham keng qo'llanadi. Oddiygina “Sen ming/million dollarlik ko'rinishing bor” (“You look like a thousand/million dollars”) degan maqtov ingliz tilida doimo ijobiy qabul qilinadi.

“Pay” (to'lash) fe'li ham juda ko'p metaforik ma'nolarda ishlatiladi: pay a visit (tashrif buyurmoq), pay a compliment (maqtov bildirmoq), pay respect/attention (hurmat ko'rsatmoq, e'tibor qaratmoq), pay an arm and leg for something (nimagadir juda qimmat to'lamoq), pay lip-service (so'zda qo'llab-quvvatlamok), pay court to smb. (kimnidir xushomad qilmoq), pay for one's mistakes (xatolarining jazosini tortmoq), it doesn't pay to argue with your teacher/boss (o'qituvchi yoki rahbar bilan bahslashish foyda bermaydi) va hokazo.

“Money” (pul) va “pay” (to'lov) tushunchalari ingliz tilida “market” (bozor) va “profit” (foйда) bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular bir xil kognitiv ramkaga kiradi. Masalan: “I'm always on the market for picnics and parties, count me in for the Saturday outing” (muallif eshitgan ibora). Hatto ilmiy muhitda ham shunday jumalarni uchratish mumkin: “It is very marketable research material – you won't have difficulty selling it to the best journals in the field”. “Profit” so'zining metaforik ishlatilishiga misol sifatida quyidagilarni keltirish mumkin: to profit by experience (tajribadan foyda olish), to use your time profitably (vaqtni samarali ishlatish), to be a profiteer (foйда orttiruvchi bo'lish).

“Wealth” (boyluk) ham madaniy jihatdan belgilangan konseptlardan biridir.

Bu belgi ko'plab maqol va matallarda yaqqol ifodalanadi: ““Happiness is not in money”, “Do not have a hundred rubles, but have a hundred friends”, “Poor like a falcon – he sings and rejoices”, “Wealth comes with money, but poverty with cheerfulness” va boshqalar.

Shu tariqa, rus tilida so'zlashuvchi madaniyatda kambag'allik ko'proq ezgulik sifatida qabul qilinadi: kambag'allarga achinishadi, ularga hamdardlik bildirishadi, ularni “yomon boylarning” aybsiz qurbonlari deb bilishadi. Boylarga esa ko'pincha salbiy munosabatda bo'lishadi, hatto ich-ichidan ularga havas qilishsa ham. Buni xalq maqollari ham tasdiqlaydi: “The rich man is no brother to the poor.”, “The rich feast even on weekdays, while the poor grieve even on holidays.”, “In court, the poor against the rich, though right, are always found guilty.”.

**Xulosa.** Nutq etnografiyasi turli lingvomadaniyat vakillarining kommunikativ xulqini tasvirlashda yangi va samarali yondashuv sifatida namoyon bo'ladi. Bu yo'nalish nutq tizimining sinergetik tamoyillariga, ya'ni til tizimi va ijtimoiy-madaniy muhitning o'zaro ta'siriga asoslanadi. Shunday qilib, nutq etnografiyasi til birliklari va nutqiy amaliyotlarning jamiyatdagi qadriyatlar, urf-odatlar hamda ijtimoiy me'yorlar bilan qanday uyg'unlashishini ko'rsatadi. Mazkur yondashuv tilni faqat grammatik tizim sifatida emas, balki ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida talqin qilishga imkon beradi. Nutq etnografiyasi orqali turli madaniyat vakillarining muloqot uslublari, nutqiy strategiyalari va qadriyatlari o'rganilib, til va jamiyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlik yangicha yoritiladi. Shu tariqa, bu yo'nalish lingvomadaniyat, kommunikativ xulq-atvor va madaniy konseptlarni chuqur tahlil qilish uchun muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

#### ADABIYOTLAR

1. Saville-Troike M. *The Ethnography of Communication* (2nd ed.) / M. Seville- Troike; Oxford: Basil Blackwell, 1989.– 217 p.
2. Hofstede G. *Cultural differences in learning and teaching* / G. Hofstede // *Interactional Journal of Intercultural Relations*. 1990.–Vol. 10.– P. 301–320.
3. Тарасова Е. этнография речи как методологическая основа интерпретации отношений языка, культуры и социума // *Section 1. Linguistics*, - P.18-22.
4. Wierzbicka A. *Cross-cultural Pragmatics: the Semantics of Human Interaction* / A. Wierzbicka;–Berlin: Mouton de Gruyter, 1991.– 105 p.
5. Дейк ван Т.А. *Язык. Познание. Коммуникация* / Т.А. ван Дейк.–Б.: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 2000.– 308 с.
6. Grayshon M.C. *Towards a Social Grammar of Language* / M.C. Grayshon; [ J. Fishman (ed.)], Holland: Mouton Publishers, 1997.– 155 p.
7. Brown P., Levinson S.C. *Politeness: Some Universals in Language Usage* / P. Brown, S.C. Levinson; Cambridge: Cambridge University Press, 1987.– 345 p.



*Aysulu KENGESOVA,*  
*KSU, PhD doctoral student Doctoral professor of philological sciences*

*Q. Orazimbetov of based on review*

### QUATRAINS IN KARAKALPAK POETRY

Annotation

This article examines minor lyrical genres in Karakalpak literature, including quatrains. We examined the use of quatrains in the works of Ibrahim Yusupov, a prominent figure in Karakalpak literature. Analyzing the poet's quatrains, we learned that the rubai, or quatrain, plays a significant role in literature.

**Key words:** Lyrics, idea, poetry, criticism, style, forms, genre, and rubais.

### QORAQALPOQ SHE'RIYATIDA TO'RTLİK

Annotatsiya

Ushbu maqolada qoraqalpoq adabiyotidagi kichik lirik janrlar, jumladan, to'rtliklarni o'rganish mumkin. Biz qoraqalpoq adabiyotining taniqli namoyandasi Ibrohim Yusupov ijodida to'rtliklardan foydalanishni o'rganib chiqdik. Shoirning to'rtliklarini tahlil qilib, ruboiy yoki to'rtlik adabiyotda muhim rol o'ynashini bilib oldik.

**Kalit so'zlar:** Lirik, g'oya, she'riyat, tanqid, uslub, shakllar, janr va ruboiylar.

### ЧЕТВЕРОСТИШИЯ В КАРАКАЛПАКСКОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются малые лирические жанры в каракалпакской литературе, в том числе четверостишия. Мы изучили особенности использования четверостиший в творчестве Ибрагима Юсупова, видного представителя каракалпакской литературы. Анализируя четверостишия поэта, мы узнали, что рубаи, или четверостишие, играют значительную роль в литературе.

**Ключевые слова:** Лирика, идея, поэзия, критика, стиль, формы, жанр и рубаи.

**Literature review.** Lyric poetry is a genre within literary genres that demands brevity and conciseness. In it, the lyrical hero's momentary feelings are conveyed in an impactful, emotional manner. Therefore, in a lyrical work, along with content, its form also plays a significant role. Poets conduct research in creating the form of poetry. The content and form of the work have been discussed in the works of literary scholars. In the interpretation of a literary work, the unity of form and content, as well as their relationship, is of paramount importance. Because, just as a certain content is expected from any literary work under discussion, aesthetic content is clearly reflected in a certain artistic form."

The issue of small genres in lyric poetry is one of the central issues of scientific research. The difference between rubai and quatrains, one of the oldest genres in Eastern literature, has been discussed in the works of literary scholars. In Uzbek literary studies, there are various studies on the genres of rubai, quatrain, qit'a, and tuyuq. The rubai (Arabic for quatrain) is written in the four-line meter of the Ahrob and Ahrom branches of the Hazaj. It is a philosophical work where thought prevails over feeling." [1]

Literary scholar N. Afoqova, while studying the issues of rubai and qit'a, and their differences from each other, analyzes the theoretical views on this matter. The most important feature that distinguishes rubai from other quatrains is its writing in the 24 meters of Hazaj measure. Among the various quatrains, those written in these meters should be considered rubai, those written in ramali musaddasi mahzuf maqsur - tuyuq, those written in other measure of aruz - qit'a, and those written in barmoq measure - quatrains. "[2] the scholar concludes. In her research, N. Afokova analyzed the rubai, qit'as, and quatrains in the works of representatives of

Jadid literature who created at the beginning of the 20th century. He notes that the rubai is one of the compact genres of lyric poetry, first appearing in Persian-Tajik literature under the influence of folklore, later spreading widely in Turkic literature, while in Jadid poets this genre was rare. Scholar Q. Orazimbetov, analyzing the theoretical works on rubaiyat and quatrains, writes: "The traditional rhyme scheme of rubai is a,a,b.a., and very rarely a,a,a.a. However, not all quatrains written in this rhyme form are rubai. For this, as mentioned above, the aruz measures must be written in the Ahrob and Ahrom branches of the Hazaj measures. However, the aruz measures is unfamiliar to Karakalpak literature "[3]

**Research methodology and empirical analysis.** Furthermore, scholar Q. Jarimbetov, who studied 20th-century Karakalpak lyric poetry in terms of content and form from a genre perspective, highlights the genre characteristics and formal features of rubai and quatrains. K. Mambetov, who called Ajiniyaz's four-line works his rubai, expresses his views on the opinions of H. Hamidov. In particular, he criticizes literary scholar B. Kalimbetov's refraction on Ajiniyaz's refrained poem "Ayrilsa" (When Parting), referring to it as a quatrain. In the article "Orpheus of the Steppe" by Hero of Uzbekistan I. Yusupov, the scholar cites the opinion that "I consider the ideas that Ajiniyaz introduced the meter of aruz and the genre of ghazal into Karakalpak poetry to be unfounded" and supports this opinion. "Because even if you name the four lines as rubai, it won't always be rubai. The rubai is written in the aruz measures, but the aruz measures is not characteristic of Karakalpak poetry; it is characteristic of simple poems - the syllabic meter." [4]

Literary scholar D. Paxratdinov, who studied Eastern artistic forms in I. Yusupov's poetry, expresses his opinion

about quatrains. In this genre, profound philosophical views, wise thoughts, and wise sayings occupy a central place. By reading it, we can measure the poet's level of knowledge, his deep understanding of life, and his overall life experience. A quatrain can rhyme as a-b-a-b, a-a-b-a, a-b-b-a, a-a-a-a, a-b-v-b. "[5]. Literary scholar Sh. Aldashova provides a series of reviews of scholarly literature providing theoretical explanations for rubai and quatrains. "Indeed, although the quatrain is somewhat similar to the rubai genre in terms of its poetic form, they differ from each other in form and content. Firstly, in terms of formal rhyme, quatrains are usually in the form of aabb, abab, abba, while rubai rhyme in the form of aabb, aaaa and have a strict order. Rubais in the form of aaaa are called "aronai rubai." Secondly, the rubai are distinguished by the breadth and depth of the socio-political, spiritual-moral, and philosophical-didactic content reflected in their poetic lines[6]. In short, there are various approaches to distinguishing rubai and quatrains in scientific and theoretical works. At the same time, in the works of poets themselves, there are instances where simple quatrains are presented under the rubai rubric [7].

**Results.** Nevertheless, poets who have deeply mastered the theory of poetry and the art of artistic expression continue to enrich quatrains in Karakalpak poetry, both in form and content.

In poet B. Genjemuratov's collection "Abirji," a series of quatrains titled "I Told My Pain to the Mountain" is presented. Here, let's consider the principles of compiling lyrical collections and the works of researchers who have expressed theoretical opinions about the mastery of the artistic word. Literary scholar M. Orazimbetova and B. Genjemuratov's views on the principles of compiling the 2012 Selected Works collection and the poet's skill in compiling them are noteworthy. "Selected Works Collections" are often compiled by selecting selected poems from the poet's previously published collections. However, this collection by B. Genjemuratov, which we have discussed, is different from them. In compiling a poetry collection, we can see the author's extensive research and the breadth of their poetic world.

The collection is characterized by its compositional structure, the logical sequence of its sections, the ideological and thematic unity of the lyrical poems in each section, and the full portrayal of the lyrical hero. As the scholar noted, the poet B. Genjemuratov's deep theoretical knowledge and experience in compiling poetry collections are clearly evident in his collection "Abirji." The collection consists of poems that are close in theme and form, arranged sequentially with separate themes. For example, the section titled "You Are My Soul Within My Soul, Homeland" includes several poems about the homeland, while the section "Green Sparks" includes sonnets.

As mentioned above, the poet's quatrains are presented in the section of the collection titled "I told my pain to the mountain." Another characteristic is that it is divided into two quatrains, similar in meaning but capable of conveying a distinct, concise idea.

Just a little bit left to wait,  
A lone wolf wanders far away.  
Crow and sparrow feast,  
In the absence of a golden eagle, a nightingale...[8]

The quatrain is close to the rubai in its external form, rhyming in aaba style. In the first line, as in the rubai, the idea, that is, the theme, is given. The lyrical hero recounts his past state, stating that his lordship remained in the same garden. In the second line, the idea is further developed: "I'm a lone wolf wandering in solitude." And in the third line, the antithesis says that the place of the begs is occupied by a feast of crows and sparrows. A synthesis-conclusion is given in the next line. Where there is no lordship, where there are no wolves, where

there are no crows and sparrows, where there are no nightingales, an eagle boils. In each line of the quatrain, metaphors convey the idea figuratively, making it difficult even for an astute reader to grasp the main idea. What is the poet trying to say, what problem has he raised, what is his main idea?

"We know that in Eastern literature, in most works, there is a certain distance between what is presented in the text and the meaning behind the text. This distance requires the library to have the experience of understanding such types of works, a certain level of intellect, and literary-theoretical knowledge." [9]

N. Afoqova, analyzing the rubai of Jadid poets, notes that the imagery conveying the meanings behind the text encourages reflection and stimulates intellectual thinking. In the aforementioned quatrain, the images of the wolf, sparrow, crow, eagle, and nightingale serve a poetic function in conveying a specific idea. The renowned scholar Q. Orozimbetov stated, "One of the main characteristics of quatrains is their ability to convey philosophical thoughts deeply and conclusively. Because in a quatrain, the thought must appear clearer than the feeling." [10], - he said. Indeed, in the quatrain, the lyrical hero's thoughts on events and phenomena prevail over his innermost feelings. In literature, the wolf is used as a supporter of truth, a symbol of courage and stubbornness, the eagle as a symbol of sharpness, the nightingale as a symbol of freedom, and birds like crows and sparrows as symbols of cowardice, ignorance, and mischief. We see this in the work "Kalila and Dimna," considered a book of Indian wisdom, as well as in the works of Saadi, Navoi, and other Eastern classics. In the quatrain, the lyrical hero expresses dissatisfaction with the misdeeds happening around him, angered that cowardice has taken the place of bravery, and wickedness has taken the place of righteousness. Even where the truth isn't spoken, the edge of sharpness is twisted (When there's no bustling eagle, no nightingale...), they say. The ellipsis placed at the end of the quatrain also has a certain stylistic function.

A ellipsis indicates an ongoing thought or unspoken words. So, the lyrical hero still has his reflections, but the emotional experiences he experiences don't fit into the four lines, or he has no opportunity to express them, or he leaves it to the readers to understand what he wants to say. A thought similar to the meaning of this quatrain will be presented in the next quatrain.

There is no more gum left than before,  
Köpler sälle, the revelation chose,  
Searching for a fight on the Internet  
It's a joke, a joke, a rumor...

If we analyze the quatrain according to our level of thinking, most people have become simpletons, playing the role of spectators, rather than telling the truth. In today's globalized world, in the age of the internet, people have forgotten their private lives, become slaves to gossip and rumors, and the values inherited from our ancestors are being trampled upon. Of course, the poet's intellect is high; we cannot understand him as such. The motif of drinking wine is widely used in Eastern poetry, especially in Sufi poetry.

Scholar Q. Jarimbetov, in his work studying the manifestations of Eastern Sufi poetry in Ajiniyaz's lyrics, provides in-depth scholarly analysis of the poet's poem "Qachqach." Looking at the lines of the great poet and scholar Omar Khayyam: "My soul is weary of this cursed nonsense," "Bring me your wine, generous one, wine is my faith," one cannot draw a false conclusion that the poet sang of a drunkard who sold his faith for wine.

The poet speaks with metaphorical imagery: I'm completely fed up with this filthy and transient world (in the

text, I'm disillusioned with it; my soul yearns for purity and faith, (the generous wine-giver in the text), extend your hand to me, teach me knowledge (give me wine), save me from this filth, guide me to the path of truth, the path of truth ("wine") is my faith and my soul." The reason we take a broader citation from the scholar's work is that through this scholarly analysis, we understand the meaning of the concepts of wine and wine in Sufi poetry. We are not suggesting that B. Genjemuratov's quatrain contains examples of Sufi poetry. The poet had a deep understanding of Eastern poetry and effectively used imagery used in Eastern poetry to convey his thoughts. May symbolizes honesty, truthfulness, and faith, while the image of the generous represents a person who speaks truth and honesty.

So, they say faith, conscience, and honesty are disappearing. In the second line of the quatrain, the turban and words related to revelation and religious concepts appear metaphorically, not literally, as in the text. In the third line, a completely opposite meaning is conveyed.

The meaning of the two quatrains we have discussed is close to each other. In the subsequent quatrains, the inner turmoil of the lyrical hero is also conveyed effectively.

Everyone knows their inner secrets.

For many, a housewife is a ruler.

As for me, to the angels,

I pour wine every day, every night...

In the quatrain, the second line, "for many, a housewife is the ruler," is figurative. So, most of the people around the lyrical hero are timid, unable to tell the truth, that is, the housewife. In this, the poet's comparisons are undoubtedly effective. A housewife is a person who stays at home, unaware of the outside world; in other words, someone who doesn't let out what's inside, meaning they can't bring out what's inside. In the third line, which is contrasted with the initial idea (antithesis), the lyrical hero himself is the one who pours wine to the angels every day. In this quatrain, as in the previous one, the phrase "to pour wine" is used. The angel is a religious-mythological figure, used in literature as a symbol of purity. Thus, the lyrical hero is a hero who has made honesty, faith, and conscience the foundation of their life. This idea continues in the following quatrain.

Paper and pen became my companion.

The pheasants became my confidant.

I told my pain to Qorotov.

Let the angels listen... That's it...

If we understand the words "paper" and "pen" in the first line literally, the lyrical hero wants to pour out his sorrows onto white paper. In the second line, when we say "The Pheasants" is the name of a modern drink, we understand it not in the literal sense as in the text, but rather as expressing concepts of honesty and faith close to the meaning of the word "may" in the above quatrains. The lyrical hero expresses his pain to Qorotov, without resorting to traditional literary methods such as "telling the water of his pain" or "complaining to the wind." Thus, the poet has a unique poetic style, and there's great significance in expressing it to the mountain. The mountain is a symbol of height and endurance; if so, only the mountain can endure the lyrical hero's pain; it can only speak to people as strong as mountains, as strong as brains, and it can also make them listen to the "angels" used in the aforementioned quatrain.

In the next quatrain, the lyrical hero suffers from "a lifelong ache in the cage of the heart," and in this quatrain, along with its accompanying meaning, seeks a cure for the ache: "Is there a cure for this ache?..." The poet distinguishes these two quatrains through asterisks because their meanings are similar. Nevertheless, the thought in the first quatrain continues in the second. Even the fact that the next quatrain begins with "What

is the cure for this pain?" as a continuation of the thought in line 4 "It will ache for my whole life" in the first quatrain leads to the conclusion that the two quatrains are a complete work, meaning each stanza is written in the form of a four-line poem, consisting of two stanzas. As is known, the quatrains are conventionally composed of four lines, forming a complete idea within these four lines. These four lines constitute a complete literary work.

Among the poet's quatrains, there are also quatrains written in abab rhyme.

My friend, you wanted to comfort me:

"Life is like this, fate is like this..."

My mountain-like pain has vanished.

If possible, please, break it...

\* \* \*

Inscriptions on the extinct mountains

It's difficult to delete a letter of condolence...

There's a secret inscription in my heart.

Handwriting - copying on paper...

In these quatrains, the lyrical hero confesses his inner pain to his friend; even his friend's deceptions fail to console him. Because their pain is as heavy as a mountain, as firm as ice. In the next quatrain, through artistic parallelism, he states that the inscriptions on the mountain erase over time, while the letter written in his heart is difficult to erase. ... "it is customary to present the idea and purpose in the first two lines, and the argument and conclusion in the last two, ensuring that each line is independent in terms of content. Distinguishing feature - parallelism

The last two quatrains, generally under the theme "I told my pain to the mountain," represent the conclusion of the thoughts in the quatrains, the beginning of the stanza.

"The old ones remained in the garden."

I have a song, but no melody...

My love has led me astray.

There's a lot of chaos in Bakhtiyor...

Through the use of the folk saying "The old ones remained in the garden," the lyrical hero recalls his life again, compares it with his current state, and grieves. The very first quatrain we discussed also began with "The principality remained in the old garden." If we look at the poet's work, we see that the chronotope "old gardens" is frequently used in the past tense, the chronotope "garden/place" (I want to forget the old gardens). The lyrical chronotope provides the author with ample opportunities for artistic expression." [11] Indeed, in a single line, the lyrical hero returns to the past, realizing their state during that period, and instantly reveals their current psychological state. The second line of the quatrain "I have poetry, but no melody..." also carries deep meaning and imagery. There is no one to understand or listen to the lyrical hero's inner turmoil; that is, there is a song, but no melody.

I wanted to extinguish it, it burned in my heart.

I'll return to the mountain flood again...

Playing a mournful tune on a flower cup,

I'll tell you my troubles again...

**Conclusion and discussion.** This is the final concluding quatrain; only mountain floods can extinguish the fire in the lyrical hero's heart. Here, the fire is the embrace of emotions boiling from within the lyrical hero, their inner struggles, their dissatisfaction with the surrounding events, their anxieties. The lyrical hero is alone, so he expresses his pain in a flower cup; the motif of loneliness is presented figuratively. At the end of the quatrains, the emotional state of the lyrical hero, who confessed his pain to the mountain, is conveyed effectively.

In general, in B. Genjemuratov's quatrains on the theme "I told my pain to the mountain," the inner turmoil, reflections,

and dissatisfaction of the lyrical hero, bursting forth from the depths of his heart, are skillfully expressed.

#### REFERENCES

1. Qazoqboy Yuldosh, Muhaya Yuldosh. Fundamentals of Artistic Analysis. Tashkent. 2016. 81-6
2. Literary types and genres. Three volumes, volume 2. Lyricism. Tashkent, "FAN", 1992, p. 196
3. Afokova N. Rubai and quintet in Uzbek literature of the 20th century. Tashkent, "FAN", 2005, p. 5
4. Orazymbetov Q. "Evolution and typology of beautiful forms in modern Karakalpak lyrics" Nukus. , "Knowledge", 2004, p. 77
5. Jarimbetov Q. Genre features of 19th-century Karakalpak lyrics are both development history. Nukus, "Knowledge", 2004. p. 168
6. Pakhratdinov D. I. Yusupov's quatrains. Nukus, 2005, p. 5
7. Aldashova Sh. The nature of quatrains, octaves and poetic series in Uzbek lyrics of the 70s-90s. Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in Philological Sciences. Tashkent, 2019
8. Orazymbetov K. "Evolution and typology of artistic forms in modern Karakalpak lyrics" Nukus. , "Bilim", 2004, p. 77
9. Afokova N. Rubai and Qita in 20th-Century Uzbek Literature. Tashkent: FAN, 2005, p. 9.
10. Orazimbetov's K. "Evolution and Typology of Artistic Forms in Modern Karakalpak Lyrics" Nukus. Bilim, 2004, p. 77



UDK: 811.111'373.45+811.512.133'373.45

*Iskandarbek KUCHKAROV,*  
*Andijon davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti*  
*E-mail: ula20061985@gmail.com*

*ADU katta o'qituvchisi, PhD S.Qodirov taqrizi asosida*

## THE ENTRY OF WORDS FROM ENGLISH INTO UZBEK AND THEIR ADAPTATION

Annotation

The article analyzes the phonetic, morphological and semantic adaptation processes of words entering Uzbek from English. The study examines the pathways of English borrowings during the Soviet period and post-independence years, the intermediary role of Russian, and modern terminology development. Analysis shows that while English terms mainly entered through Russian before independence, since 1991 the number of words borrowed directly from English has increased significantly.

**Key words:** Loanwords, lexical borrowing, phonetic adaptation, morphological adaptation, semantic change.

## ПРОНИКНОВЕНИЕ СЛОВ ИЗ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В УЗБЕКСКИЙ И ИХ АДАПТАЦИЯ

Аннотация

В статье анализируются процессы фонетической, морфологической и семантической адаптации слов, проникающих в узбекский язык из английского. Исследование рассматривает пути заимствования английских слов в советский период и после обретения независимости, посредническую роль русского языка и развитие современной терминологии. Анализ показывает, что если до независимости английские термины в основном проникали через русский язык, то с 1991 года количество слов, заимствуемых непосредственно из английского, значительно возросло.

**Ключевые слова:** Заимствованные слова, лексическое заимствование, фонетическая адаптация, морфологическая адаптация, семантические изменения.

## INGLIZ TILIDAN O'ZBEK TILIGA SO'ZLARNING KIRIB KELISHI VA ULARNING MOSLASHUVI

Annotatsiya

Maqolada ingliz tilidan o'zbek tiliga kirib kelgan so'zlarning fonetik, morfologik va semantik moslashuv jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda Sovet davri va mustaqillik yillarida inglizcha o'zlashmalarning tilga kirib kelish yo'llari, rus tilining vositachilik roli hamda zamonaviy terminologiya rivojlanishi ko'rib chiqiladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, mustaqillikdan oldin ingliz tilidagi atamalar asosan rus tili orqali kirib kelgan bo'lsa, 1991 yildan keyin bevosita ingliz tilidan qabul qilinadigan so'zlar soni sezilarli darajada oshgan.

**Kalit so'zlar:** O'zlashma so'zlar, leksik qarz olish, fonetik moslashuv, morfologik adaptatsiya, semantik o'zgarish.

**Kirish.** Tillararo o'zaro ta'sir va lug'aviy qarz olish jarayonlari insoniyat tarixida doimiy hodisa sifatida kuzatiladi. O'zbek tili ham o'z tarixiy rivojlanishi davomida arab, fors, rus va boshqa tillardan leksik birliklar qabul qilgan[7]. XX asr oxiri va XXI asr boshidan e'tiboran globallashuv jarayonlari tezlashishi, xalqaro aloqalar kengayishi va texnologiyalarning jadal rivojlanishi tufayli ingliz tilidan kirib kelayotgan o'zlashmalar soni sezilarli darajada ortdi.

Ingliz tilidan o'zbek tiliga so'zlarning kirib kelishi ikki asosiy bosqichda kuzatiladi. Birinchi bosqich Sovet davriga to'g'ri keladi, bu davrda inglizcha atamalar asosan rus tili vositachiligida tilimizga singgan. Ikkinchi bosqich 1991 yilda mustaqillikka erishilganidan keyin boshlangan bo'lib, bu davrda ingliz tili bilan bevosita aloqa kuchaygan va ko'plab terminlar to'g'ridan-to'g'ri qabul qilina boshlagan[3].

Tadqiqotning maqsadi ingliz tilidan o'zbek tiliga kirib kelgan so'zlarning fonetik, morfologik va semantik moslashuv jarayonlarini tahlil qilish, Sovet davri va mustaqillik yillaridagi farqlarni aniqlash hamda zamonaviy terminologiya rivojlanish tendentsiyalarini ko'rib chiqishdan iborat.

**Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** O'zlashma so'zlar masalasiga bag'ishlangan fundamental tadqiqotlar tilshunoslikda nazariy-metodologik asos yaratgan. Haugen leksik qarz olish jarayonini tahlil qilish uchun sistematik yondashuv ishlab chiqqan[11]. O'zbek tili leksikologiyasi

bo'yicha Hojiyev so'z yasallish tizimini tahlil qilgan bo'lib, o'zlashma birliklarning derivatsion jarayonlardagi ishtirokini ko'rib chiqdi[4].

Til siyosati va rejalashtirish masalalari bo'yicha Fiermanning "Language Planning and National Development: The Uzbek Experience" monografiyasi fundamental ahamiyatga ega[10]. Muallif Sovet davridagi til siyosati, terminologiya ishlab chiqish va rus tilining o'zbek tili lug'at tarkibiga ta'sirini tahlil qilgan.

Mustaqillikdan keyingi davr til o'zgarishlariga bag'ishlangan tadqiqotlar orasida Hasanovning ishlari alohida ahamiyatga ega. Uning "Linguistic Landscape of Uzbekistan" maqolasida o'zbek, rus, tojik va ingliz tillarining O'zbekistondagi o'zaro munosabatlari tahlil qilingan[2].

Turkiy tillar kontaktologiyasi bo'yicha Johanssoning "Turkic Languages in Contact" asarida kod ko'chirish nazariyasi ishlab chiqilgan va turkiy tillarda til kontakti mexanizmlari tahlil qilingan[13]. Inglizcha o'zlashmalarning to'g'ridan-to'g'ri tadqiqiga bag'ishlangan zamonaviy ishlar orasida Ganieva va Sidikova o'zbek va ingliz tillarining o'zaro ta'sirini tahlil qilgan[1].

Fonetik moslashuv masalalariga Idoning "Uzbek" maqolasi Xalqaro Fonetik Alifbo jurnalida nashr etilgan bo'lib, o'zbek tilining fonetik tizimini to'liq tavsiflaydi[12]. Semantik o'zgarishlar masalasiga Khamzayevning maqolasi

bag'ishlangan bo'lib, gazeta matbuotidagi neologizmlarning semantik xususiyatlari tahlil qilingan[5].

Rus tilining vositachilik roli bo'yicha Forkerning maqolasi muhim hissa qo'shgan. Muallif rus fe'llarining sobiq Ittifoq mamlakatlari tillariga integratsiyasini tahlil qilgan[9]. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ingliz tilidan bevosita kirayotgan zamonaviy terminologiya tadqiqi yanada rivojlantirishni talab qiladi.

**Tadqiqot metodologiyasi.** Tadqiqotda ingliz tilidan o'zbek tiliga kirib kelgan so'zlarning moslashuv jarayonlarini tahlil qilish uchun bir necha usullardan foydalanildi. Tavsiyaviy tahliliy metod yordamida o'zlashma so'zlarning fonetik, morfologik va semantik xususiyatlari tavsiflandi. Qiyosiy-tarixiy metod asosida Sovet davri va mustaqillik yillaridagi o'zlashma jarayonlari solishtirma tahlil qilindi.

Tadqiqot materiallari sifatida quyidagilar ishlatildi: O'zbekiston matbuoti (2015-2024), rasmiy hujjatlar, ilmiy maqolalar, ijtimoiy tarmoqlardagi o'zbek tilidagi kontentlar, O'zbek tilining izohli lug'ati (2006-2008), radio va televideniya dasturlari transkripsiyalari. Tadqiqot korpusiga 5000 dan ortiq o'zlashma so'z misollari kiritildi.

Tahlil jarayonida har bir o'zlashma so'z uchun asl inglizcha shakli, o'zbek tilidagi shakli, fonetik o'zgarishlar, imloviy moslashuv, grammatik qo'shimchalar, semantik o'zgarishlar, qo'llanish sohasi va kirib kelish davri qayd etildi.

**Tahlil va natijalar.** Fonetik va imloviy moslashuv

Ingliz tilidan o'zbek tiliga kirib kelgan so'zlar dastlab fonetik tizimga moslashadi. Inglizcha c harfi ko'pincha o'zbek tilida k yoki s harflariga almashadi: consensus - konsensus. Bu jarayon rus tili vositachiligida shakllangan[8]. Inglizchada "ie" birikmasi o'zbek tilida qisqa i tovushi sifatida qabul qilinadi: briefing - brifing, leader - lider.

Inglizcha -ing bilan tugaydigan so'zlar o'zbek tilida deyarli o'zgarishsiz qabul qilinadi: marketing, coaching, training. Inglizcha -tion qo'shimchasi o'zbek tilida -tsiya ko'rinishiga o'tadi: information - informatsiya, organization - organizatsiya[6].

Mustaqillikdan keyingi davrda bevosita ingliz tilidan kirib kelgan so'zlarda fonetik moslashuv soddalashgan. Blog, trend, post, format kabi so'zlar deyarli asl shakliga yaqin holda qabul qilinadi. Biroq ba'zi hollarda o'zbek fonetikasiga mos o'zgarishlar kiritiladi: website - vebsayt, browser - brauzer.

Morfologik moslashuv. Ingliz tilidan kirib kelgan so'zlar o'zbek tilining grammatik tizimiga to'liq moslashadi. Ko'plik shakli -lar qo'shimchasi bilan yasaladi: kompyuterlar, doktorlar, liderlar. Egalik qo'shimchalari: kompyuterim, proyektingiz, menejering. Kelishik qo'shimchalari: kompyuterda, proyektni, liderdan, startapga.

Fe'l yasovchi qo'shimchalar ham ba'zi o'zlashmalar bilan qo'llaniladi: format - formatla-, start - startla-, test - testla-. Mustaqillikdan keyingi davrda morfologik moslashuv tezlashgan. Yangi kirib kelgan so'zlar bir-ikki yil ichida grammatik jihatdan to'liq o'zlashtiriladi.

Semantik moslashuv. Ingliz tilidan kirib kelgan so'zlarning bir qismi semantik jihatdan o'zgarishga uchraydi. Ma'no torayishi eng ko'p tarqalgan hodisalardan biri. Inglizcha meeting so'zi har qanday yig'ilishni bildirsada, o'zbek tilida miting asosan ommaviy norozilik aksiyasi ma'nosida

qo'llanadi. Speaker so'zi inglizchada nutq so'zlovchi shaxsni anglatadi, o'zbek tilida esa spiker asosan parlament rahbari yoki teledastur olib boruvchi ma'nosida ishlatiladi.

Image so'zining inglizcha ma'nosi qiyofa, tasvir bo'lsa, o'zbekchadagi imidj ko'proq ijtimoiy obro' mazmunida qo'llanadi. Forum so'zi inglizchada internet forumlarini ham bildiradi, o'zbek tilida esa asosan yirik xalqaro anjuman ma'nosida ishlatiladi.

Siyosiy-ijtimoiy va texnologik terminologiya. Mustaqillikdan keyin davlat boshqaruvi va jamiyat hayotiga oid xalqaro terminlarning aksariyati to'g'ridan-to'g'ri qabul qilindi: prezident, parlament, senat, konstitutsiya, referendum. Siyosiy terminologiyada -izm qo'shimchali atamalar katta o'rin tutadi: demokratiya, liberalizm, kapitalizm, terrorizm.

Iqtisodiy sohada inglizcha o'zlashmalar keng qo'llanadi: biznes, menejer, marketing, brend, startap, investitsiya. Texnologiya sohasida inglizcha terminlar deyarli mutlaq ustunlikka ega: kompyuter, internet, vebsayt, brauzer, server, Wi-Fi. Ijtimoiy tarmoqlar bilan bog'liq terminologiya to'raligicha inglizcha o'zlashmalardan iborat: blog, blogger, post, layk, hashtag.

**Xulosa va takliflar.** Ingliz tilidan o'zbek tiliga so'zlarning kirib kelishi va ularning moslashuvi haqidagi tadqiqot bir qator muhim xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Birinchidan, inglizcha o'zlashmalar o'zbek tiliga ikki asosiy bosqichda kirib kelgan. Sovet davri mobaynida ingliz tilidagi atamalar asosan rus tili vositachiligida tilimizga singgan. Mustaqillikdan keyin ingliz tili bilan bevosita aloqa kuchaygan va ko'plab terminlar to'g'ridan-to'g'ri qabul qilina boshlangan.

Ikkinchidan, fonetik moslashuv jarayonida inglizcha c harfi k yoki s ga almashadi, "ie" birikmasi qisqa i tovushiga aylanadi, -tion qo'shimchasi -tsiya ko'rinishiga o'tadi. Mustaqillikdan keyingi davrda fonetik moslashuv soddalashib, ko'plab so'zlar asl talaffuziga yaqinroq shakilda qabul qilinmoqda.

Uchinchidan, morfologik jihatdan inglizcha o'zlashmalar o'zbek tilining grammatik tizimiga to'liq integratsiyalashadi. Ular ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchalarini bemaol qabul qiladi. To'rtinchidan, semantik jihatdan inglizcha o'zlashmalarning bir qismi ma'no torayishiga uchraydi (meeting - miting, speaker - spiker).

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

O'zlashma so'zlarni qabul qilishda ilmiy-metodik yondashuv ishlab chiqish zarur.

Inglizcha o'zlashmalarning imlosini me'yorlashtirish uchun Davlat til komissiyasi huzurida maxsus kengash tashkil etish.

Ta'lim tizimida o'zlashma so'zlar va ularning moslashuvi masalalariga alohida e'tibor berish.

Terminologiya lug'atlarini muntazam yangilab turish va elektron lug'atlar yaratish.

Xulosa qilib aytganda, ingliz tilidan o'zbek tiliga so'zlarning kirib kelishi tabiiy jarayondir. Globallashuv sharoitida bu jarayon yanada jadallashadi. Shu bilan birga, milliy tilning o'ziga xosligini saqlash va ichki qonuniyatlariga rioya qilish muhim vazifalardir.

#### ADABIYOTLAR

- Ganieva, F., Sidikova, N. Vzaimodeystviye uzbekskogo i angliyskogo yazykov // Zarubezhnaya lingvistika i lingvodidaktika. 2024. Vol. 2. No. 5/S. P. 25-29.
- Hasanova, D. Linguistic Landscape of Uzbekistan: The Rise and Fall of Uzbek, Russian, Tajik, and English // Handbook of the Changing World Language Map / Eds. S. Brunn, R. Kehrein. Springer, 2019.
- Hasanova, D. Broadening the boundaries of the Expanding Circle: English in Uzbekistan // World Englishes. 2007. Vol. 26. P. 276-290.
- Hojiyev, A. O'zbek tili so'z yasalishi tizimi. Toshkent: O'qituvchi, 1989. 182 b.

5. Khamzaev, S.A. Semantic Peculiarities of Neologisms Functioning in the English and Uzbek Newspapers // International Journal of Social Science Research and Review. 2022. Vol. 5. No. 12. P. 341-346.
6. Polvannazirova, S., Makhmudov, R. The Overview of English Borrowings in Uzbek in Mass Media and Social Network Discourse. SSRN, 2024.
7. Rahmatullayev, Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. Tashkent: Universitet, 2000. 534 b.
8. Bodrogligeti, A. An Academic Reference Grammar of Modern Literary Uzbek. Munich: LINCOM Europa, 2003.
9. Forker, D. The late success of Soviet language policy: The integration of Russian verbs in languages of the former Soviet Union // International Journal of Bilingualism. 2021.
10. Fierman, W. Language Planning and National Development: The Uzbek Experience. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 1991. 358 p.
11. Haugen, E. The Analysis of Linguistic Borrowing // Language. 1950. Vol. 26. P. 210-231.
12. Ido, Sh. Uzbek (IPA Illustration) // Journal of the International Phonetic Association. 2025. Vol. 55. No. 1-2. P. 152-168.
13. Johanson, L. Turkic. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. DOI: 10.1017/9781139016704.



UDK:371.03.

*Surayo MATYAKUBOVA,*  
*Xorazm Ma'mun akademiyasi tayanch doktoranti*  
*E-mail: matyukubovasurayo7@gmail.com*

*SamDU professori Z.Boltayev taqrizi asosida*

### OGAHIIY TARIXIY NASRIDA FE'L SINONIMIYASINING LINGVOSTILISTIK AHAMIYATI

Аннотация

Ushbu maqolada Muhammad Rizo Ogahiy tarixiy nasrida fe'l sinonimiyasining lingvostilistik jihatlarini tahlil etilgan. Muallif tomonidan Ogahiy asarlarida uchraydigan fe'llar sinonimik qatorlari, ularning ma'no nozikliklari, uslubiy xususiyatlari hamda badiiy funksiyasi ilmiy asosda o'rganilgan. Maqolada Ogahiy tili uchun xos bo'lgan sinonimik qo'shma fe'llar, ularning tarixiy kontekstdagi qo'llanilishi hamda tasviriy vosita sifatidagi o'rni ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, fe'l sinonimiyasi Ogahiy nasrida tarixiy voqelikni yanada ta'sirchan va obrazli ifodalash imkonini bergan.

**Kalit so'zlar:** Ogahiy, fe'l, sinonimiya, badiiy uslub, tarixiy nasr, lingvostilistika, qo'shma fe'l.

### ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ГЛАГОЛЬНЫХ СИНОНИМОВ В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ ОГАХИ

Аннотация

В статье рассматриваются лингвостилистические особенности синонимии глаголов в исторической прозе Мухаммада Ризы Агахи. Автор анализирует семантические и стилистические оттенки синонимических глагольных рядов, встречающихся в произведениях писателя, а также их роль в создании образности и выразительности текста. Исследование показывает, что глагольная синонимия в прозе Агахи способствует более живому и эмоциональному отражению исторических событий.

**Ключевые слова:** Агахи, глагол, синонимия, художественный стиль, историческая проза, лингвостилистика.

### LINGUISTYLISTIC SIGNIFICANCE OF VERB SYNONYMS IN OGAHI'S HISTORICAL PROSE

Annotation

This article examines the linguostylistic aspects of verb synonymy in the historical prose of Muhammad Rizo Agakhi. The author analyzes the semantic nuances and stylistic functions of synonymous verb series found in Agahi's works, as well as their role in enhancing imagery and expressiveness. The study reveals that verb synonymy in Agahi's prose provides a more vivid and emotional depiction of historical reality.

**Key words:** Agakhi, verb, synonymy, stylistics, historical prose, linguistic analysis.

**Kirish.** Muhammad Rizo Ogahiy (1809–1874) - XIX asr o'zbek adabiyotining yirik vakillaridan biri bo'lib, u nafaqat shoir va tarjimon, balki tarixchi olim sifatida ham katta meros qoldirgan. Uning "Riyoziy ud-davla", "Zubdat ut-tavorix", "Gulshan ud-davlat", "Firdavs ul-iqbol" kabi asarlari Xiva xonligi tarixini yoritishda muhim manbalardan hisoblanadi. Ushbu asarlar o'zbek tarixiy nasrining shakllanishi va rivojlanishida beqiyos ahamiyatga ega bo'lib, ularda qo'llanilgan leksik-semantik birliklar, xususan, fe'l sinonimiyasi Ogahiy uslubining eng muhim jihatlaridan biridir.

Tilshunoslikda fe'l sinonimiyasi masalasi doimo alohida o'rinda turib kelgan. Fe'llar harakat, holat va jarayonlarni ifodalash orqali matnning dinamikasini belgilaydi. Shuning uchun ham ular orasidagi semantik nozikliklar, sinonimik aloqalar, kontekstual tahlillar yozuvchi uslubini, davr tilini, hatto muallifning dunyoqarashini aniqlashda muhim mezon sifatida qaraladi.

Ogahiyning tarixiy nasrida fe'llar sinonimiyasi ikki qatlamda namoyon bo'ladi:

An'anaviy fe'llar sinonimiyasi - eski turkiy qatlamga mansub so'zlar orqali ifodalangan harakatlar tizimi;

Zamonaviylashgan (o'sha davr uchun faol) fe'llar sinonimiyasi - o'zbek adabiy tili shakllanayotgan davrda faol qo'llangan yangi shakllar. Bu jihatdan Ogahiy tili o'z davrining o'ziga xos til laboratoriyasi bo'lib xizmat qiladi. U turkiy va

fors-tojik til elementlarini uyg'unlashtirib, sinonimik qatlamlarni o'z uslubiy maqsadiga muvofiq tarzda ishlatgan.

**Mavzuning dolzarbligi.** Hozirgi o'zbek tilshunosligida fe'l sinonimiyasining badiiy uslubdagi lingvostilistik ahamiyati hali yetarlicha tahlil qilinmagan. Ayniqsa, tarixiy nasr tili, Ogahiy singari yozuvchilarning badiiy tafakkuri orqali o'rganilishi bugungi kun ilm-fani uchun yangicha yondashuvni taqozo etadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda Ogahiy tarixiy nasridagi fe'l sinonimiyasi ilk bor lingvostilistik mezon asosida tizimli tahlil qilinadi, bu jarayonda fe'l birliklari va ularning badiiy funksiyalari o'zaro solishtirilib yoritiladi.

**Adabiyotlar sharhi.** Tilshunoslikda sinonimiya masalasi qadimdan olimlarning diqqat markazida bo'lib kelgan. Sinonimik hodisalar, ayniqsa, fe'llar qatlamida murakkab semantik jarayonlar bilan bog'liq bo'lgani bois ularni tahlil etish ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi.

O'zbek tilshunosligida bu masala yuzasidan A. Madvaliyev, Sh. Rahmatullayev, N. Mahmudov, A. G'ulomov, U. Tursunov, R. Qo'ng'urov kabi olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyat kasb etadi. A. Madvaliyev o'zining "Hozirgi o'zbek adabiy tili" nomli kitobida fe'llarning semantik tizimi, sinonimik munosabatlarining shakllanishi va ularning uslubiy vazifasiga e'tibor qaratgan. Sh. Rahmatullayev esa "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati"da fe'l sinonimiyasining lug'aviy va ma'no jihatlarini mukammal yoritib bergan. N. Mahmudov

va A. Nurmonovlar tahriri ostidagi "O'zbek tili grammatikasi" asarida fe'lining harakatni ifodalovchi asosiy vosita sifatidagi o'rni, ularning semantik differensiasiyasi hamda nutqdagi ekspressiv imkoniyatlari haqida qimmatli fikrlar bildirilgan. Shu bilan birga, T. G'aniyeva va D. Jo'rayeva kabi tadqiqotchilar asarlarida fe'l sinonimiyasining kontekstual va stilistik tahliliga alohida o'rin berilgan.

Tarixiy adabiyotshunoslik sohasida Ogahiy tilini o'rganishga oid bir qancha ilmiy ishlar mavjud. Xususan, R. Vohidov "Ogahiy asarlarining tili" nomli tadqiqotida yozuvchining tarixiy nasrida uchraydigan leksik, morfologik va uslubiy xususiyatlarni tahlil qilgan. Olimning ta'kidlashicha, "Ogahiy o'z asarlarida tarixiy voqealarni bayon etar ekan, fe'llar tizimi orqali voqealarning aniqligini, obrazlarning jonliligi va tarixiy shiddatini ifoda etgan" (Vohidov, 2007, 45-bet).

So'nggi yillarda lingvostilistik yondashuvlar asosida fe'l sinonimiyasining tahlili ham faollashdi. Jumladan, M. Qo'shboqova (2020) o'z dissertatsiyasida o'zbek badiiy matnlarida fe'l sinonimiyasining kontekstual va semantik farqlarini ochib bergan. Uning fikricha, "fe'l sinonimlari badiiy matnda semantik yaqinlik bilan bir qatorda, stilistik farqlanishni ham ta'minlaydi, bu esa muallif uslubining o'ziga xosligini ochadi" (Qo'shboqova, 2020, 118-bet).

Xorazm vohasi tarixnavislik maktabi vakillarining tili, jumladan, Ogahiy, Bayoniy, Munis kabi tarixchilarning asarlaridagi fe'l tizimi ham umumturkiy va mahalliy til unsurlarining uyg'unlashgan namunasi sifatida baholanadi. Bu jihat tilshunoslikda "tarixiy-badiiy nasrda arxaik birliklarning stilistik funksiyasi" doirasida tahlil qilinadi (Qahhorov, 2019).

Xullas, mavjud manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, Ogahiy nasridagi fe'l sinonimiyasi hali to'liq lingvostilistik tahlildan o'tmagan, ammo bu hodisa yozuvchining tarixiy voqealarni tasvirlash mahoratini va badiiy tafakkurini ochishda muhim kalit hisoblanadi.

Badiiy matn tilida fe'l sinonimiyasi muallif uslubining shakllanishida beqiyos ahamiyat kasb etadi. M. Yo'ldoshev "O'zbek adabiy tilining tarixiy taraqqiyoti" (Toshkent, 2012) asarida shunday deydi: "Ogahiy o'z zamonasining tarixiy til birliklarini saqlagan holda, ularni mahorat bilan zamonaviylashtira olgan adibdir".

**Tadqiqot metodologiyasi.** Maqola deskriptiv, qiyosiy-tahliliy va lingvostilistik metodlar asosida yozilgan. Asosiy material sifatida Ogahiy asarlarining ilmiy-tanqidiy matnlari:

"Riyoziy ud-davla" (Toshkent: Fan, 1971),

"Firdavs ul-iqbol" (Toshkent: Yangi asr avlodi, 2001),

"Zubdat ut-tavorix" (Xiva: Ma'mun akademiyasi nashriyoti, 2010) nashrlari tahlil etilgan.

Har bir asarda fe'l sinonimiyasining semantik turlari, ularning kontekstual o'zgarishlari kuzatilgan.

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini zamonaviy lingvostilistik tahlil, tarixiy-komparativ, deskriptiv va kontekstual-semantik usullar tashkil etadi. Ushbu yondashuvlar Ogahiy tarixiy nasrida qo'llanilgan fe'l sinonimiyasining semantik, uslubiy va badiiy vazifalarini aniq ko'rsatishga xizmat qiladi. Tadqiqot materiallari sifatida Muhammad Rizo Ogahiyning quyidagi tarixiy asarlari asos qilib olindi:

"Riyoziy ud-davla" - O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti nashri (Toshkent, 1983);

"Zubdat ut-tavorix" - O'zbekiston Respublikasi FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti fondidagi qo'lyozma nashrlar asosida;

"Gulshan ud-davlat" - Qayta nashr etilgan ilmiy-tanqidiy matn asosida (Xiva, 2008).

Tahlil davomida deskriptiv usul orqali har bir fe'l sinonimi alohida kontekstda kuzatildi, kontekstual tahlil esa ularning matndagi funksiyasini aniqlashga imkon berdi.

Shuningdek, komponent tahlili yordamida sinonimik fe'llarning semantik tarkibi aniqlanib, ularning farqlovchi belgilar tizimi tuzildi. Tadqiqotda umumiy nazariy asos sifatida N. Mahmudov, A. Madvaliyev, R. Qo'ng'urov, Sh. Rahmatullayev, R. Vohidov hamda G'. Abdurahmonovlarning leksik-semantik tizim va lingvostilistik tahlilga oid ishlari tayanch sifatida foydalanildi.

Metodologik jihatdan, Ogahiy asarlarida qo'llangan fe'llarning sinonimik qatlamini tahlil qilishda ularning nutqiy kontekstdagi vazifasi, badiiy uslub bilan bog'liq holatlari va til taraqqiyotidagi o'rni tahlil qilindi. Natijada har bir sinonimik juftlik yoki guruhning semantik imkoniyatlari, badiiy ifodadagi yuklamasi va stilistik ahamiyati aniqlandi. Bu esa tarixiy nasr tilining rivojlanish bosqichlarini yanada chuqurroq anglash imkonini berdi.

**Natijalar va munozara.** Muhammad Rizo Ogahiy o'zining tarixiy asarlarida o'ta boy va rang-barang leksik qatlamdan foydalanadi. Xususan, fe'l sinonimiyasi uning nasr uslubida badiiy ifoda kuchini oshiruvchi asosiy vositalardan biridir.

Ma'lumki, tilshunoslikda sinonim so'zlar - "bir xil yoki juda yaqin ma'noga ega, lekin ifoda uslubi, emotsional-ekspressiv qiymati yoki qo'llanish doirasida farqlanuvchi birliklar" deb ta'riflanadi (Mahmudov, 2010). Ogahiy asarlarida esa bu hodisa o'ziga xos uslubiy yuklama bilan namoyon bo'ladi.

1. Qo'shma fe'llarning sinonimik shakllanishi.

Ogahiy asarlarida ko'plab fe'llar qo'shma shaklda (masalan: ko'ngil bermoq, yodga olmoq, fikr qilmoq, g'azab aylamoq) ifodalangan bo'lib, ular bir-birining o'rmida ishlatila oladigan, lekin kontekstga ko'ra ma'no tusini o'zgartiruvchi birliklardir.

Masalan, "Gulshan ud-davlat" asarida:

"Xuroson viloyatining sarhadig'a taxt-u toz yetkurdi va ul havolidag'i turkman qaboilining ko'pragin o'lja va g'animat bila to'yduardi". (GD, 8b); "...davlat va iqbol bila saltanat masnadig'a mindurdilar. Va ul mamlakatning barcha ulusini adl-u dod bila suyundurdilar" (GD, 5a). Demak, Ogahiy sinonim variantlardan konnotativ jihatni kuchaytirish maqsadida foydalangan.

2. Sinonimik qatlamning stilistik funksiyasi.

Ko'p hollarda yozuvchi oddiy "aytmoq", "deydi" kabi fe'llar o'rniga "so'z aylamoq", "xitob qildi", "lab ochdi", "nutq etdi" kabi sinonimlarni tanlaydi.

Bu holat tarixiy uslubga xos muhit yaratadi, nutqqa tatanavorlik va badiiylilik bag'ishlaydi.

Masalan:

"Shoh nutq etdi: adolat bilan mamlakatni obod aylanglar."

Bu fe'l oddiy "aytdi" shaklidan ko'ra obrazliroq va yuksak uslubda jaranglaydi.

3. Arxaik va zamonaviy sinonimlar uyg'unligi.

Ogahiy tilida qadimiy turkiy fe'llar bilan bir qatorda fors-tojik elementlari ham uchraydi. Bu ikki qatlamning uyg'unligi asar tilini stilistik jihatdan boyitadi.

Masalan:

"Yo'q qilmoq" - "mahv etmoq" - "barham bermoq"

"Ko'mak bermoq" - "madad aylamoq" - "yordam bermoq" Bu uchliklarda semantik ma'no bir, ammo uslubiy rang har xil: "mahv etmoq" tarixiy uslubda, "yo'q qilmoq" esa zamonaviy tilda faol.

4. Harakat kuchini oshiruvchi sinonimlar.

Ba'zan Ogahiy bir fe'lga kuchliroq ma'no berish uchun qo'shma fe'llarni tanlaydi

Bu muddao imorat va baqi'ot bino qilmoq bila dast bermas va avlod tanosuli va tavoludiga ham shomil ermas. Magar

so'z avroqida boqiy qolgaykim, ango hodisoti jahon to'fonxezligi va tasrifoti zamon fitnaangezligidini osibi va tafriqa yetushmas. (ZD, 33b)

Bu yerda "yurish boshlamoq" fe'li oddiy \*"yurmoq"\*dan semantik jihatdan harakatning kengroq doirasini bildiradi. Shuningdek, "so'z qildi", "hikoyat ayladi", "bayon etdi" kabi birliklar harakatning kontekstual intensivligini kuchaytiradi.

5. Sinonimlarning kontekstual ma'nodagi o'zgarishi.

Ba'zan sinonimik fe'llar kontekstga qarab o'zaro almashmaydi.

Karaming tojidan sarafroz et, Ravza ahli ichida mumtoz et, (ZT, 9b)

Bu tahlil shuni ko'rsatadiki, Ogahiy fe'l sinonimlarini semantik noziklik bilan qo'llagan, ularning har biri nutq holatiga mos tanlangan.

6. Fe'l sinonimiyasining badiiy qiymati.

Tilshunos G'. Abdurahmonov ta'kidlaganidek, "badiiy matnda sinonimlar o'rinli ishlatilsa, ular nutqqa tabiiylik, ohangdorlik va ma'nodorlik baxsh etadi."

Ogahiyda bu hol aynan fe'llar tizimida yaqqol seziladi. Masalan:

"Zahmat chekmoq" – "mehnat aylamoq" – "sa'y etdi" bu birliklar harakatning jiddiylik darajasini turlicha aks ettiradi.

Bundan ko'rinadiki, Ogahiy sinonimik fe'llarni nafaqat leksik boylik, balki uslubiy niyatni ifodalovchi vosita sifatida ishlatgan.

Demak, Ogahiy asarlaridagi fe'l sinonimiyasi tarixiy turkiy tilning boyligini namoyon etadi;

Ogahiy tarixiy nasrida fe'l sinonimiyasi badiiy ifoda kuchini oshiruvchi asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Quyidagi tahliliy misollar bunga dalildir:

"Xon lashkar tortib chiqib, Xorazm elini to'plab, Buxoro sari ravona bo'ldi" ("Riyozi ud-davla", 1971, 54-bet).

Bu yerda "lashkar tortib chiqmoq" va "ravona bo'lmoq" fe'llari sinonimik almashinuv asosida harakat jarayonini bosqichma-bosqich ifodalab, voqeaga epiklik ruh bag'ishlaydi.

"Navkarlar sipohni safar aylab, dushman yurtig'a yuzlandilar" ("Zubdat ut-tavorix", 2010, 76-bet).

"Safar aylamoq" arxaik shakli hozirgi "yo'lga chiqmoq" ma'nosini beradi. Sinonimik almashuv orqali tarixiy muhit va davr leksikasi saqlab qolingan.

"Amirlar mashvarat qilib, yurish boshlamoqni munosib topdilar" ("Firdavs ul-iqbol", 2001, 103-bet). Bu misolda "mashvarat qilmoq", "yurish boshlamoq" kabi birikmalar fe'l sinonimiyasi orqali harakat jarayonining ketma-ketligini bildiradi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Ogahiy sinonimik fe'llarni ko'pincha badiiy kuchaytirish, ifodaning ritmini oshirish maqsadida qo'llagan. Uning tili "harakatli tarixiy manzara" yaratishga xizmat qiladi. R. Mahmudovning fikricha, "fe'l sinonimiyasi badiiy matnda voqelikni turli rakurslarda tasvirlash imkonini beradi" (Mahmudov R., 2005, 122-bet). Shu nuqtayi nazardan, Ogahiy sinonimik fe'llar orqali tarixiy harakatlarni "ko'rinarli" qiladi. Sinonimlar yuzuvchining uslubiy mahoratini va badiiy tafakkurini ko'rsatadi;

Qo'shma fe'llar matn ritmini, ohangini va obrazini kuchaytiradi;

Sinonimik qatlamlar tarixiy til taraqqiyotining semantik izchilligini aks ettiradi.

Shuningdek, Ogahiy asarlaridagi fe'llar va ularning sinonimik shakllari semantik-morfologik tahlil asosida quyidagi mezonlarga ko'ra ajratildi:

Semantik yaqinlik (bir harakatni ifodalovchi, lekin turlicha uslubda qo'llanuvchi birliklar);

Stilistik farqlanish (bir ma'noni ifodalab, kontekstdagi ifoda kuchiga ko'ra farqlanuvchi birliklar);

Arxaiklik darajasi (eski turkiy yoki fors-tojik asosli fe'llarning zamon jihatdan eskirgan, ammo uslubiy yuklamasi saqlangan turlari);

Ekspressiv-emotsional vazifasi (matnda hissiy rang beruvchi yoki obrazni kuchaytiruvchi qo'llanishlar).

**Xulosa.** Muhammad Rizo Ogahiy tarixiy nasrida fe'l sinonimiyasining o'rni nihoyatda muhim bo'lib, u yozuvchining til boyligi, badiiy mahorati va lingvostilistik tafakkurini yuksak darajada namoyon etadi. Tadqiqot jarayonida quyidagi xulosalarga kelindi:

Fe'l sinonimiyasi Ogahiy uslubining markaziy elementi sifatida harakat, holat va hissiy ifodaning turli darajalarini beradi. Ayniqsa, "aytmoq – so'zlamok – nutq etdi – xitob qildi" kabi fe'llar semantik va uslubiy jihatdan turlicha ohang hosil qiladi. Qo'shma fe'llar sinonimiyasi yozuvchining badiiy maqsadiga xizmat qiluvchi muhim vosita sifatida qo'llangan. Ular asarning tarixiy muhitini jonlantiradi, matnga tantanavorlik, jiddiyat va obrazlilik baxsh etadi.

Arxaik va fors-tojik elementlari bilan hosil bo'lgan fe'llar Ogahiy nasrida uslubiy qatlamni boyitgan. "Mahv etmoq", "barham bermoq", "madad aylamoq" kabi shakllar zamonaviy tildagi ekvivalentlariga nisbatan ko'proq tarixiy-estetik qiymatga ega.

Sinonimik qatlamlar faqat lug'aviy darajada emas, balki konnotativ, emotsional va kontekstual darajalarda ham farqlanadi. Ogahiy bunday farqlarni ongli ravishda qo'llab, nutqqa ifodaviy rang-baranglik kiritgan.

Izlanishlar shuni ko'rsatadiki, Ogahiy tilida fe'l sinonimiyasi faqat til hodisasi emas, balki madaniy-milliy tafakkur ifodasidir. U tarixiy til taraqqiyotini, xalq ruhiyatini va badiiy nutq evolyutsiyasini mujassam etadi.

Natijada Ogahiy tarixiy asarlari nafaqat tarixiy faktlarning badiiy talqini, balki lingvostilistik tahlil uchun bebaho manba ekanligi isbotlandi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, Muhammad Rizo Ogahiy tarixiy nasrida fe'l sinonimiyasi:

Tarixiy voqelikni jonli, obrazli ifodalash vositasi sifatida namoyon bo'ladi;

Tilning arxaik qatlamini saqlagan holda o'z davr tili va uslubini boyitadi;

Muallif uslubining o'ziga xosligini ta'minlaydi;

Sinonimik qatorlar yordamida matnning ritmik va emotsional kuchi ortadi.

Demak, Ogahiy nasrida fe'l sinonimiyasi nafaqat leksik-tarixiy hodisa, balki uslubiy boylik sifatida baholanadi.

#### ADABIYOTLAR

1. Ogahiy. Firdavs ul-iqbol. – Toshkent: Fan, 1983.
2. Ogahiy. Riyozi ud-davla. – Toshkent: Fan, 1989.
3. Ogahiy. Zubdat ut-tavorix. – Toshkent: Fan, 1990.
4. Rahmonov N. O'zbek nasrining taraqqiyot bosqichlari. – Toshkent: Fan, 1978.
5. Dadaboyev H. Ogahiy tilining leksik xususiyatlari. – Toshkent, 1972.
6. Madrahimov A. Ogahiy asarlarida til va uslub masalalari. – Toshkent: Fan, 1998.
7. Rajabov Sh. Tarixiy nasr tili va uslubi masalalari. – Toshkent: Yozuvchi, 2015.
8. Begmatov E. O'zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 1999.
9. G'ulomov A. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Fan, 1995.
10. Jabborov N. Ogahiy "Zubdatu-t-tavorix" asarining qo'lyozmalari. – Toshkent: Oltin bitiklar, 1998.



Zarrina NABIYEVA,  
SamDCHTI dotsenti v.b., PhD  
E-mail: zarrinanabiyeva.1990@gmail.com

SamDCHTI dotsenti, PhD M.Oblokulova taqrizi asosida

### IJTIMOY MUNOSABAT FE'LLARINING STRUKTUR-SEMANTIK TAHLILI (INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARI MISOLIDA)

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi ijtimoiy munosabat fe’llarining struktur-semantik xususiyatlari qiyosiy-tahliliy yondashuv asosida o‘rganilgan. Unda asosan fe’llarning morfologik tuzilishi, sintaktik funksiyalari hamda semantik toifalarini tahlil qilish orqali ular orqali ifodalanadigan ijtimoiy munosabatlar — hurmat, itoatkorlik, buyruq, murojaat, minnatdorchilik kabi nutq aktlarini ifodalashdagi o‘xshash va farqli jihatlari yoritib berilgan. Shuningdek, maqolada ijtimoiy kontekstda fe’llarning ma’no doirasiga ta’siri, har ikki tildagi milliy-madaniy omillar bilan bog‘liqligi ham ko‘rsatib o‘tilgan. Tadqiqot natijalari tarjima nazariyasi, pragmatik lingvistik va til o‘qitish jarayonlari uchun amaliy ahamiyatga ega.

**Kalit so‘zlar:** Sintaktik-semantik tahlil, mayl va zamon kategoriyasi, struktur-semantik jarayon, ijtimoiy munosabat fe’llarining leksik-semantik guruhlari.

### СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ГЛАГОЛОВ СОЦИАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ (НА ПРИМЕРЕ АНГЛИЙСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ)

Аннотация

В данной статье структурно-семантические особенности глаголов социальных отношений в английском и узбекском языках изучены на основе сравнительно-аналитического подхода. В нем освещаются сходства и различия в выражении речевых актов – уважения, послушания, приказа, обращения, благодарности – в основном через анализ морфологической структуры, синтаксических функций и семантических категорий глаголов. В статье также показано влияние глаголов в социальном контексте на диапазон значений, связанное с национально-культурными факторами в обоих языках. Результаты исследования имеют практическое значение для теории перевода, прагматической лингвистики и процессов языкового обучения.

**Ключевые слова:** Синтаксико-семантический анализ, категория склонения и времени, структурно-семантический процесс, лексико-семантические группы глаголов социальных отношений.

### STRUCTURAL AND SEMANTIC ANALYSIS OF SOCIAL-RELATIONSHIP VERBS (BASED ON THE EXAMPLES OF ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES)

Annotation

In this article, the structural and semantic features of verbs of social relations in English and Uzbek are studied on the basis of a comparative analytical approach. It highlights the similarities and differences in the expression of speech acts - respect, obedience, command, address, gratitude - mainly through the analysis of morphological structure, syntactic functions and semantic categories of verbs. The article also shows the influence of verbs in a social context on the range of meanings associated with national and cultural factors in both languages. The research results have practical implications for translation theory, pragmalinguistics, and language learning processes.

**Key words:** Syntactic and semantic analysis, category of declension and tense, structural and semantic process, lexical and semantic groups of verbs of social relations.

**Kirish.** Har qanday tilda ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi vositalar alohida ahamiyat kasb etadi. Shaxslararo munosabatlarning ifodalanishi, ularning mazmunan to‘g‘ri yetkazilishi til vositalari, xususan, fe’llar orqali amalga oshiriladi. Fe’llar inson faoliyatining harakatga asoslangan jihatlarni bildiruvchi asosiy so‘z turkumi sifatida nafaqat grammatik vazifalarni, balki ma’no yukining asosiy qismini ham o‘zida mujassam etadi. Ayniqsa, ijtimoiy munosabatlarni ifodalovchi fe’llar insonlar o‘rtasidagi muomala madaniyatini, hurmat, ehtirom, buyruq, taklif, rad etish, iltimos kabi ijtimoiy-situatsion nutq aktlarini to‘g‘ri anglash va yetkazishda muhim rol o‘ynaydi.

Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida ijtimoiy munosabatni ifodalovchi fe’llarning struktur-semantik xususiyatlari o‘rganiladi. Har ikki tildagi fe’llarning grammatik

va semantik tuzilmalari taqqoslanadi, ularning kommunikativ funksiyalari yoritiladi. Tadqiqot, shuningdek, tilshunoslikda pragmatik lingvistik va madaniyatlararo kommunikatsiya nuqtai nazaridan ham dolzarb hisoblanadi.

Strukturaviy-sintaktik tasnifga ko‘ra, fe’llar o‘timli / o‘timsiz, refleksiv / refleksiv bo‘lmagan kabi turlarga bo‘linadi. Jumladan, ijtimoiy munosabat guruhi fe’llari mazkur kategorial ko‘rsatkichlarga ega.

Funksional-semantik xususiyatga ko‘ra fe’llar voqe‘likni, voqea-hodisalar kechimi, munosabatlar xususiyatini anglatuvchi turlariga ega bo‘ladi.

Ijtimoiy munosabat fe’llarining konseptual maqomi esa inson va atrof-muhit, inson va jamiyat aloqadorligini belgilash kiradi.

**Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi.**

A.A.Ufimsevaning fikriga ko'ra, fe'lining semantikasini o'rganishda yuzaga keladigan obyektiv qiyinchiliklar uning mantiqiy-obyektiv mazmunining tabiatida yotadi [1].

Fe'ning o'ziga xos ma'nosi leksik jihatdan ochib berilishi mumkin, ya'ni nafaqat u bilan birikkan so'zlarning semantikasiga, balki sintaktik jihatdan ham (obyektning strukturaviy tipi, predmeti, model xarakteri) bog'liq. Ijtimoiy munosabat fe'lining konseptual asosi ijtimoiy hodisalar, insonlar o'rtasidagi munosabatlarni yorituvchi harakatlarida ko'zga tashlanadi. Bu bevosita voqeliklarni idrok qilish orqali amalga oshiriladi.

Idrok qilish jarayoni bir necha bosqichda amalga oshiriladi:

idrok qilinadigan sohada obyektning aniqlash;  
obyektning belgilari va xususiyatlarini farqlash;  
ajratib ko'rsatilgan belgilarni sintez qilish [2].

Ijtimoiy munosabat harakatining mavjudlik belgisi obyekt muayyan harakatlarni bajaradigan faol subyektning (agentni) va ushbu jarayonga mos keladigan fe'l bilan ifodalangan harakatning o'zi dinamikligini namoyon qilishda kuzatiladi.

Fe'llarni LSG ning obyekt bo'yicha tilshunoslik uchun tilni tizimli tashkil etish va uning leksik-semantik masalalarini, shu guruhga oid leksik guruhlarni o'zaro ta'siri, ularni yagona mikrotizimning funksional va kognitiv faoliyatini verbal ifodalovchisi ekanligidan dalolat beradi [3]. Boshqa tomondan esa, ularning o'zlarini guruhning tabiati va tarkibiy tuzilishi bo'yicha ko'plab munozarali nuqtai nazarlarni hisobga olgan holda ularga yangicha qarashni, qiyosiy-tipologik jihatdan taqqoslash, kognitiv mezonlar doirasida qayta ko'rib chiqishni talab qiladi.

So'zlarning leksik-semantik guruhlarga bo'linishi lingvistik tadqiqotning nihoyatda murakkab, ko'p qirrali obyektidir.

Ularni nafaqat leksik-semantik guruh sifatida tadqiq etish, balki butun tilning tizim strukturasi ideal modeli bo'lib xizmat qila oladi. LSG olamni lingvistik modellashtirishda faol ishtirok etadi va shuning uchun "tildan tashqari borliq – belgi – ma'no – matn – shaxs" funksional bog'liqligini aks ettiradi, ya'ni tilning ekstralingvistik voqelik va tafakkur bilan bog'lanishini paradigmatik, sintagmatik va epidigmatik bo'yicha tashkil topishini ta'minlaydi [4].

Ijtimoiy-munosabat fe'llarining leksik ma'nosi, tuzilishi ularning semantikasini boyitish imkoniyatini aniqlashda, xususan, muloqotda mazkur guruh fe'llarni maqsadli harakatni nomlaganligi tufayli, "og'zaki nutqni faollashtiruvchi" alohida leksik semasini taqqoslash orqali amalga oshiriladi.

Fe'llardan foydalanish semantika rivojlanishining sintagmatik asosini va haqiqiy nominativ hosila salohiyatini ham belgilab beradi. Masalan, har bir tilda nutqda to'g'ridan-to'g'ri nutq qurilishi bilan birgalikda fe'l mazmunan boyib boradi, ammo har bir tilning leksik-semantik imkoniyatlari tufayli ulardagi kategoriyalar ko'rsatkichlarda farqlar kuzatilishi mumkin.

**Muhokama va natijalar.** Tilshunoslikda ijtimoiy munosabat fe'llarining leksik-semantik, semantik-grammatik xususiyatiga asoslangan tasniflari mavjud.

Leksik-semantik tasnifga ko'ra, ijtimoiy munosabat fe'llari quyidagi sinflarga bo'linadi:

predikativ fe'llar (kauzativ, modal, aspektual, temporal, taksisli, fazali);

modus (nutq, fikr, xotira, bilim, his-tuyg'ular, hislar, tasavvurlar, idrok, baholovchi).

Modus fe'llari shaxsning og'zaki va aqliy faoliyatini aks ettiruvchi vaziyatlarni bildiradi.

Fe'llar an'anaviy tarzda harakat va holat fe'llariga va aspekt nuqtai nazaridan aksional (chegaralangan/chegaralanmagan) kategoriyalarga bo'linadi. Aksional (harakatni yakuniga yetgan/yetmaganligini ifodalaydi) fe'llar vaziyatni bildiruvchi dinamik fe'llarga xos xususiyat sanaladi. Ijtimoiy munosabatni tashkil qiluvchi jarayon va hodisalarni bildiruvchi dinamik fe'llar guruhlariga tegishlidir. Ijtimoiy munosabat fe'llari obyektga va subyektning harakatini bildiruvchi, semantik jihatdan o'timli fe'llar sanaladi. Masalan,

"I know that these gratifying social ends were so invariably accomplished", that Herbert and I understood nothing else to be referred to in the first standing toast of the society: which ran "Gentlemen, may the present promotion of good feeling ever reign predominant among the Finches of the Grove". [6]

"So, in my case; all the work, near and afar, that tended to the end, had been accomplished; and in an instant the blow was struck, and the roof of my stronghold dropped upon me". [6]

Yuqoridagi tahlil natijasi jarayonida shuni ko'rish mumkinki, har ikkala gapda ijtimoiy munosabat ma'nosini beruvchi social ends were so invariably accomplished, all the work had been accomplished birikmalari voqe'likka munosabat ma'nosini bermoqda.

As soon as I saw this object I knew it would defeat me. I was sure I would never be able to get it open. [5]

I kept repeating that it would have been bliss to sleep with her for forty years, that it would have defeated death, and so on. But could I really have borne it? The fact was that I became more and more fastidious as I grew older. [5]

What follows has another (and I hope more disinterested) purpose. In humouring my mistake, "Miss Havisham, you punished – practised on – perhaps you will supply whatever term expresses your intention, without offence – your self-seeking relations"? [6]

Berilgan gaplarda to defeat, to punish ijtimoiy munosabat fe'llari orqali ifodalangan object would defeat me, it would have defeated death, you punished – practised on – perhaps you will supply whatever term expresses your intention birikmalari har bir gap mazmunidan kelib chiqqan holda, shaxs hamda obyektga nisbatan ijtimoiy munosabat tushunchasini beryapti.

Ijtimoiy munosabatni ifodalovchi fe'llarning semantik sinfiga mansub qarama-qarshi fe'llar ikkita qarama-qarshilik va ziddiyat predikatini o'z ichiga olgan propozitsiyani ifodalaydi. Fe'ning ma'nosiga prosessual yondashish LSG tarkibidagi qarama-qarshilik fe'llari tomonidan ko'rsatilgan vaziyatni bir nechta propozitsiyalardan iborat ssenariy sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi. Misol uchun,

O'sh va O'zgan xalqi ham Tanbalga qarshi isyon ko'tarib, Boburga ko'mak yubordi. To'rt tomonidan o't ketgan Tanbal tezroq Andijon qo'rg'oniga qaytib borib jon saqlamoqchi bo'ldi [8].

"Bir qinga ikki qilich sig'magay, musulmon olamiga yo men rahbar bo'lishim kerak yoki Shoh Ismoil!" Shayboniyxon shu e'tiqod asosida Shoh Ismoil bilan bultur astoydil bellashmoqchi bo'ldi. Hirotdan ellik ming qo'shin bilan Eronning Kermon va Gurgon shaharlarigacha bostirib bordi [8].

Misoldagi presuppozitiv qism ishtirokchilari "isyon ko'tarmoq", "ko'mak yubormoq" o'rtasidagi ziddiyat ko'rinishini o'z ichiga oladi. Ssenariyning asosiy qismida maqsadni qandaydir tarzda hal qilishga qaratilgan kontragentlarning ziddiyatlari tushuntiriladi. O'xshash vaziyatni ingliz tili misolida ko'rib chiqamiz. Misol uchun,

The prairie zephyrs fanned him mildly; mocking-birds at morn and eve competed with, but scarce equalled, the sweet

melodies of his lyre; a perfumed stillness seemed to fill all his world. While old man Ellison was pottering among his flocks of sheep on his mile-an-hour pony, and while the Kiowa took his siesta in the burning sunshine at the end of the kitchen, Sam would lie on his cot thinking what a happy world he lived in, and how kind it is to the ones whose mission in life it is to give entertainment and pleasure. [7]

(compete- raqobatlashmoq – kimdir yoki biror narsa (kontragent) bilan raqobatlashish (asosiy predikat), kurashda ishtirok etish (shu jumladan predikat-usul), ishlab chiqaruvchilar (kontragent) o'rtasida tovarlarni ishlab chiqarish (maqsad), sotish va tovar ishlab chiqarishda eng katta foyda olish uchun qulayroq shart-sharoitlarni ta'minlash uchun (maqsad semantikasi bilan predikatlarni kiritilgan) [9].

**Xulosa.** Ijtimoiy munosabat fe'llarining sintaktik tarkibi, ularning derivativlik imkoniyatiga bog'liqligi aniqlandi. Xususan, ingliz tilidagi ijtimoiy munosabat

fe'llarning struktur-sintaktik shakllanishi ko'pchilik hollarda ularga birikadigan so'zlar (adverblar, ravishlar) ga bog'liq. O'zbek tilida esa ma'no ko'lami kengayishi yoki ijtimoiy munosabatni ko'rinishini belgilashda ko'makchi fe'llar, mayl va zamonga tegishli qo'shimchalarning faollashuvi kuzatildi. Ushbu guruh fe'llarning sintaktik funksiyalarini ularning gapdagi vazifalari (asosiy predikat/ ikkilamchi predikat)ga qarab belgilandi.

Mazkur turkumga tegishli fe'llar ijtimoiy munosabatlarning turli ko'rinishlari, shu bilan bog'liq voqeliklarni tilda ifodalanishini ta'minlovchi muhim lisoniy vosita sifatida baholaydi. Ijtimoiy munosabat fe'llari semantik jihatdan fe'llarning konnotatsiyalari hamda madaniy xususiyatlarni qamrab oladi. Bunda ijtimoiy munosabat fe'llari, nafaqat tilning sintaktik tarkibi, balki ularning ma'no va kontekstda ishlatilishi, ma'lum ijtimoiy identifikatsiya va kommunikativ vazifalarini bajarish imkoniyatlarini ko'rsatadi.

#### ADABIYOTLAR

1. Уфимцева А.А. Лексическое значение // Принципы семиологического описания лексики. – М., 1986. – С. 54.
2. Арнхайм Р. Визуальное мышление. Беркли, 1969. – С. 86.
3. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – Москва, 1974. – С. 367.
4. Бабенко Л. Г. Глагол в системе языка и речевой деятельности: материалы научной лингвистической конференции. Ральский гос. унив., 1990. – С. 157.
5. Bellow Saul. Humboldt's gift. The Viking Press, Inc. 625 Madison Avenue, New York, N.Y. 1975. – 246 p.
6. Charles Dickens. Great expectations. Penguin Group: Penguin Books Ltd, 80 Strand, London WC2R 0RL, England. 1860. – 483 p.
7. O. Henry "100 Selected stories" Wordsworth Editions Limited Cumberland House, Crib Street, Ware, Hertfordshire 1995. – 750 p.
8. Pirimqul Qodirov. Yulduzli tunlar. – Toshkent, 2002. – 165 b.
9. Ramchand G. Verb meaning and the Lexicon. Cambridge, 2009. – P. 38–62.



*Iroda NASRIDDINOVA,*  
*ToshDO'TAU magistranti*  
*E-mail: irodanasriddinova3@gamil.com*

*ToshDO'TAU prof. v.b., DSc Sh.Hamroyeva taqrizi asosida*

## ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND QUESTION GENERATION TECHNOLOGIES

Annotation

The article examines the integration of artificial intelligence into the educational process, with a particular focus on the development of question generation (QG) technologies. It analyzes the main types of QG systems, their functional principles, and the role of large language models (GPT, LLaMA, T5) in generating contextually appropriate questions. Multimodal approaches and methods based on deep contextual understanding are presented as key directions in modern QG research. The study also highlights major challenges such as semantic ambiguity, hallucination, and the lack of sufficient language resources. The conclusion offers practical recommendations for improving QG technologies and adapting them to educational needs.

**Keywords:** artificial intelligence, Alan Turing, question generation, natural language processing, multimodal model, semantics, QG technologies.

## ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ТЕХНОЛОГИИ ГЕНЕРАЦИИ ВОПРОСОВ

Аннотация

В статье рассматривается внедрение искусственного интеллекта в образовательный процесс, особое внимание уделяется развитию технологий генерации вопросов (QG). Анализируются основные типы систем QG, их принципы функционирования, а также роль крупных языковых моделей (GPT, LLaMA, T5) в создании содержательных вопросов. Кроме того, мультимодальные подходы и методы глубокого понимания контекста представлены как ключевые направления современного развития QG. В ходе исследования также обозначены проблемы, связанные с семантической неоднозначностью, галлюцинациями моделей и недостатком языковых ресурсов. В заключение приводятся практические рекомендации по совершенствованию механизмов генерации вопросов и их адаптации к образовательным потребностям.

**Ключевые слова:** искусственный интеллект, Алан Тьюринг, генерация вопросов, обработка естественного языка, мультимодальная модель, семантика, технологии QG.

## SUN'IY INTELLEKT VA SAVOL GENERATSIYASI TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya

Maqolada sun'iy intellektning ta'lim jarayoniga kirib kelishi va ayniqsa savol generatsiyasi texnologiyalarining rivojlanishi yoritilgan. QG tizimlarining asosiy turlari, ularning ishlash tamoyillari hamda yirik til modellari (GPT, LLaMA, T5) ning savol yaratishdagi o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, multimodal yondashuvlar va kontekstni chuqur anglashga asoslangan metodlar zamonaviy QGning asosiy yo'nalishlari sifatida ko'rsatib o'tilgan. Tadqiqot davomida semantik noaniqlik, gallyutsinatsiya va til resurslarining yetishmasligi kabi muammolar ham qayd etilgan. Yakuniy xulosalarda savol generatsiyasini takomillashtirish va uni ta'lim jarayonlariga moslashtirish bo'yicha amaliy takliflar berilgan.

**Kalit so'zlar:** sun'iy intellekt, Alan Turing, savol generatsiyasi, tabiiy tilni qayta ishlash, multimodal model, semantika, QG texnologiyalari.

**Kirish.** Sun'iy intellekt bugungi kunda turli sohalarida keng qo'llanila boshlagani sababli jamiyat hayotining tabiiy qismiga aylandi. Uning asosiy ustunligi katta hajmdagi ma'lumotni tez qayta ishlash va inson faoliyatini yengillashtiruvchi yechimlar ishlab chiqishdir. Ta'lim, tibbiyot, transport va xizmat ko'rsatish tizimlarida AI texnologiyalari jarayonlarni soddalashtirib, samaradorlikni oshirmoqda. Shu bois sun'iy intellekt endi faqat texnologik innovatsiya emas, balki kundalik faoliyatni optimallashtiruvchi muhim vosita sifatida qaralmoqda. Sun'iy intellekt o'zi nima? Sodda tilda tushuntirsak, sun'iy intellekt – kompyuterlarning odam kabi o'ylashi va ish bajarishi. Masalan, rasmlarni tanishi, gaplasha olishi, murakkab masalalarni yecha bilishi va yangi narsalarni o'rganishi. Bugun sun'iy intellekt tushunchasi tobora ommalashib, uning insoniyat turmush tarzidagi o'rni kengayib bormoqda. Olimlarning fikricha, sun'iy intellekt bashariyat tarixida o'ziga xos yangi davrni boshlab beradi. Kelgusida biz foydalanayotgan barcha sohalar aynan sun'iy intellektga moslashishga qaysidir ma'noda majbur[1]. Bugungi kunda

sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim jarayonida, onlayn o'quv platformalarida va axborot xizmatlarida sezilarli darjada ta'sir ko'rsatmoqda. Bu jarayonlar ichida savol generatsiyasi, ya'ni matndan mazmunli va mantiqiy asosga ega savollar yaratish usuli alohida e'tiborga molik yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Sababi, avtomatik tarzda shakllantirilgan savollar nafaqat bilimlarni mustahkamlashga yordam beradi, balki matn mazmunini chuqurroq tushunishga va foydalanuvchi vaqtini tejashga imkon yaratadi.

**Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** Manbalarda Alan Turing sun'iy intellekt taraqqiyotiga eng katta ta'sir ko'rsatgan olimlardan biri sifatida qayd etiladi. Turk tadqiqotchisi Cem Say o'z tadqiqotlarida Turingning hayoti va ilmiy ishlari mashinalarning faqat hisob-kitob bilan chegaralanmasdan, inson tafakkuriga o'xshash jarayonlarni ham bajarishi mumkinligini juda erta ilgari surganini ta'kidlaydi. Shuningdek, Enigma shifri yechishdagi muvaffaqiyati uning nazariy qarashlari amaliyotda ham samarali ishlashini ko'rsatib berganini qayd etadi. (Enigma shifri - bu ikkinchi jahon urushi

davrida Germaniya armiyasi tomonidan maxfiy harbiy xabarlarini yashirish uchun ishlatilgan murakkab elektromexanik shifrlash tizimidir. U har bir tugmani bosganda har safar boshqacha harf chiqaradigan murakkab mexanizmga ega bo'lgan. Natijada oddiy matn o'zgacha, hech kim tushunmaydigan maxfiy kodga aylangan.[2] Shu sababli, Turing sun'iy intellektning eng muhim boshlang'ich nuqtalaridan biri sifatida talqin qilinadi va bugungi AI tushunchalarining ildizi aynan uning ilmiy merosi bilan bog'lanadi [3]. Tuningning ushbu nazariy merosi keyinchalik tabiiy tilni qayta ishlash jarayonlarini rivojlantirishga zamin yaratdi. Savol generatsiyasi bo'yicha tadqiqotlar asosan yirik til modellari imkoniyatlariga tayana boshladi. Du, Shao va Cardie [4] tomonidan taklif etilgan neyron model QG jarayonida kontekstni chuqur anglash muhimligini ko'rsatgan bo'lsa, bugungi GPT, LLaMA va T5 kabi modellar ushbu tamoyilni yanada kengaytirib, matnning yashirin bog'lanishlarini ham aniqlay olishi bilan ajralib turadi. Mostafazadeh N, Misra I, Devlin J, Mitchell M, He X, Vanderwende L multimodal savol generatsiyasi bo'yicha olib borgan ishlari bilan tasvirdan savol yaratish tamoyillarini belgilagan va hozirgi Vision-Language modellarining rivojiga asos yaratgan[5]. Umuman olganda, adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, savol generatsiyasi tarixiy modellar tomonidan belgilangan nazariy asoslardan boshlangan bo'lsa-da, bugungi zamonaviy QG tizimlari aynan yirik til modellari orqali yuqori aniqlik, kontekst anglash va murakkab savollar yaratish qobiliyatiga ega bo'lib, amaliy jihatdan ancha samarali ishlay boshladi.

**Tadqiqot metodologiyasi.** Ushbu tadqiqot sun'iy intellekt va savol generatsiyasi texnologiyalarining nazariy asoslarini o'rganish, mavjud ilmiy manbalarni tahlil qilish va zamonaviy yirik til modellari (GPT, LLaMA, T5) ning savol yaratish jarayonidagi rolini baholashga tayandi. Metodologiya sifatida adabiyotlar tahlili, QG turlarining (answer-aware, answer-unaware, visual QG) solishtirma tahlili hamda savol generatsiyasida uchraydigan muammolar - semantik noaniqlik, ko'p ma'nolilik va gallyutsinatsiya kabi jihatlarni sifat tahlili orqali o'rganish yondashuvlari qo'llanildi. Shu asosda savol generatsiyasi tizimlarining imkoniyatlari va kamchiliklari umumlashtirildi.

**Tahlil va natijalar.** Question Generation (QG) tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohasidagi muhim va murakkab vazifalardan biridir. Uning maqsadi turli manbalar bilim bazalari, tabiiy til matnlari yoki tasvirlar asosida avtomatik

#### QG turlarining ilmiy manbalar asosidagi taqqoslov jadvali

QG turi	Qisqa ta'rif	Manba
Answer-aware QG	Savol yaratishdan oldin javob aniq beriladi. Savol shu javob atrofida shakllanadi.	Du, Shao & Cardie (2017) [4]
Answer-unaware QG	Modelga faqat matn beriladi; javob oldindan belgilanmaydi.	Mostafazadeh et al. (2016) [5]
Cloze-style QG	Matndan bir so'z yoki bo'g'in olib tashlanib, shu bo'sh joy asosida savol yaratiladi.	Hill et al. (2016) [7]
Multi-hop QG	Savol yaratish uchun matnning bir nechta qismini o'zaro bog'lash talab etiladi.	Yang va hammualiflari. (2018) [8]
Visual QG	Tasvir asosida savol yaratish; multimodal model talab etadi.	Mostafazadeh et al. (2016) / multimodal QG adabiyotlari[5]

Umuman olganda, QG texnologiyalari ko'p qatlamli tahlilni, chuqur semantik anglashni va turli darajadagi kognitiv jarayonlarni birlashtirgan murakkab tizimlardir. Ularning turlarga ajratilishi va savollar tasnifi ushbu sohaning nazariy asoslarini to'liqroq yoritadi hamda tadqiqotchilar uchun aniq ilmiy yo'nalishni belgilab beradi.

Savol generatsiyasi bugungi kunda sezilarli darajada rivojlanayotgan bo'lsa-da, bu yo'nalishda hanuz bir qator murakkab jihatlar mavjud. Eng avvalo, yaratilgan savollarning matn mazmuniga to'liq mos kelishi va mantiqiy izchilligini saqlashi oson emas. Ba'zan model matndagi asosiy fikrni noto'g'ri talqin qilgani uchun savol mazmundan chetga chiqib

tarzda savollar yaratishdan iborat[6]. U savollarning turiga qarab (kim, nima, qachon, nega kabi) va murakkabligiga qarab farqlanadi. Masalan, oddiy faktga oid savollar (kim qildi?) dan tortib, murakkab "nega" yoki "qanday" savollargacha. Bu texnologiya sun'iy intellektning (AI) bir qismi bo'lib, mashinani "savol berishga" o'rgatadi, bu esa insonning o'qish va o'rganish jarayonini taqlid qiladi. Asosiy maqsad – savollarning mantiqiy, mazmunli va kontekstga mos bo'lishi. Savol generatsiyasi texnologiyalari esa (Question Generation Technologies, QGT) - bu matn, ma'lumotlar bazasi yoki tasvirdan avtomatik savol yaratishni amalga oshiruvchi algoritmlar, dasturiy modellar va tizimlar majmuasi. Savol generatsiyasi texnologiyalari bugungi NLPning eng rivojlanib borayotgan borayotgan yo'nalishlaridan biri.

Bugungi kunda GPT, LLaMA, T5 kabi yirik til modellari savol generatsiyasi texnologiyalarining rivojlanishiga ancha turtki bo'ldi. Bu modellar matnni faqat shunchaki o'qib chiqmay, uning ichki mazmuni, bog'lanishlarni va yashirin ma'nolarini ham chuqur tahlil qila oladi. Shu sababli ular oldingi qoidaviy yoki oddiy statistik yondashuvlarga nisbatan ancha izchil va mantiqiy savollar yaratish imkoniyatiga ega. Tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, "Savol yaratish jarayoni matndagi kontekstning to'g'ri anglanishiga bevosita bog'liq" (Du, Shao & Cardie, 2017)[4] Yirik til modellari ana shu kontekstni aniqlashda ancha ustunlikka ega bo'lgani uchun savollar ham mazmunan aniq, grammatik jihatdan to'g'ri va faktlarga mos bo'lib chiqadi. Kelgusida bu modellar asosida turli sohalar uchun maxsus moslashtirilgan QG tizimlarini yaratish imkoniyati kengayadi. Masalan, ta'limda o'quvchi darajasiga mos savollar beruvchi tizimlar, tibbiyotda klinik holatlardan savollar tuzuvchi modellar yoki huquqiy matnlardan uchun murakkab mantiqiy savollar yaratadigan intellektual yechimlar shakllanishi kutilmoqda.

Savol generatsiyasi (QG) texnologiyalari oxirgi yillarda sezilarli darajada rivojlanib, ilmiy tadqiqotlarda turli yo'nalishlarga ajralgan holda o'rganilmoqda. Avvaliga barcha QG tizimlari bir xil ishlaydi, degan tasavvur bo'lishi mumkin, biroq amalda ular savol yaratishda turlicha strategiyalar, turli darajadagi tahlil usullari va mantiqiy bog'lanishlardan foydalanadi. Shu bois ilmiy manbalarda QG modellarining turlari, ularning ishlash tamoyillari hamda savol shakllarining tasnifi alohida yo'nalish sifatida ko'rib chiqiladi. Quyida ushbu jarayonning nazariy asoslari jadvalda batafsil keltiriladi.

#### QG turlarining ilmiy manbalar asosidagi taqqoslov jadvali

ketishi yoki ma'nosi noaniq shaklga kirishi kuzatiladi. Tilning ko'p ma'noliligi, yashirin semantik qatlamlar va murakkab grammatik konstruksiyalar ham QG tizimlarida noaniqlikni kuchaytiradigan omillardandir. Bitta so'zning bir nechta ma'noga ega bo'lishi yoki gapdagi implitsit (Implikatura aytilmagan, ammo suhbatdosh tomonidan tushuniladigan ma'no.)[9] mazmunlar modelning xato qilishiga sabab bo'ladi. Bundan tashqari, neyron tarmoqlar uchun xarakterli bo'lgan "gallyutsinatsiya" - matnda mavjud bo'lmagan ma'lumotni modelning o'zi "yaratib yuborishi"[10] - savol generatsiyasida ham dolzarb muammo bo'lib qolmoqda. Hozirgi zamonaviy QG tizimlari, ayniqsa, chuqur o'qitilgan modellar, katta

hajmdagi sifatli va aniqlik bilan belgilangan ma’lumotlarga tayanadi. Afsuski, ko‘plab tillarda, jumladan o‘zbek tilida bu kabi resurslar yetarli emas. Natijada model matnini to‘g‘ri tahlil qilishi va izchil savollar yaratishi amalda cheklanadi. Shuningdek, savol turini aniqlash jarayoni ham har doim ham soddaga emas. Masalan, murakkab izoh talab qiladigan matnlarda “nega?” yoki “qanday?” kabi savollarni shakllantirish chuqur semantik tahlilni talab qiladi. Ayni paytda ko‘plab modellarning semantik chuqurlikni tushunish qobiliyati hali yetarli darajada emasligi seziladi. Texnik tomondan qaralganda esa, yirik til modellari va multimodal arxitekturalarning ishlashi katta hisoblash quvvatini talab qiladi. Bu esa ta’lim muassasalari yoki oddiy foydalanuvchilar uchun keng qo‘llash imkoniyatini cheklashi mumkin.

**Xulosa va takliflar.** Umuman olganda, savol generatsiyasi texnologiyalarining muvaffaqiyati mavjud til resurslarining boyligi, semantik tahlilning aniqligi va modelni xatolardan himoyalash darajasiga bevosita bog‘liq. Ushbu muammolarni bartaraf etish QG tizimlarining yanada aniq,

ishonchli va foydali bo‘lishiga zamin yaratadi. Sun‘iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash sohasidagi jadal taraqqiyot savol generatsiyasi texnologiyalarining shakllanishi va rivojlanishiga katta turtki beradi. Bunday tizimlar nafaqat o‘quv jarayonini avtomatlashtiradi, balki matn mazmunini chuqur anglash, bilimlarni mustahkamlash va interaktiv ta’limni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, mantiqiy izchillik, semantik aniqlik, til resurslarining kamligi va faktlarning buzilishi kabi muammolar texnologiyaning takomillashuviga hali ham to‘sqinlik qilmoqda. Kelgusida savol generatsiyasi tizimlarining yanada rivojlanishi bir necha multimodal modellarni keng joriy etish, mahalliy o‘quv ma’lumotlarini kengaytirish va kontekstni chuqur tahlil qila oladigan algoritmlarni yaratish kabi omillarga bog‘liq bo‘ladi. Shu bilan birga, shaxsga moslashtirilgan savollar yaratish, baholash jarayonlarini avtomatlashtirish va onlayn ta’lim samaradorligini oshirish QG texnologiyalarining eng istiqbolli yo‘nalishlari sifatida ko‘rilmog‘da.

#### ADABIYOTLAR

1. Bayaliyev J. Bugungi kunda sun‘iy intellekt // International scientific and practical conference “Worldview Horizons of Artificial Intelligence Development”. – 2025. – № 5(24). – P. 71–81. – (E)ISSN 2181-1784. – DOI: 10.24412/2181-1784-2025-24-71-81.
2. Wilcox J. Solving the Enigma: History of the Cryptanalytic Bombe. – Washington: Center for Cryptologic History, National Security Agency, Revised 2006. – 54 p.
3. Say C. Yapay zekânın tohumları // Yapay zekâ (50 soruda). – İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020. – S. 1–2.
4. Du X., Shao J., Cardie C. Learning to Ask: Neural Question Generation for Reading Comprehension // Proceedings of the 55th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics. – Vancouver: ACL, 2017. – P. 1342–1352.
5. Mostafazadeh N., Misra I., Devlin J., Mitchell M., He X., Vanderwende L. Generating Natural Questions About an Image [Electronic resource] // Proceedings of the 54th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (Volume 1: Long Papers). – Berlin: ACL, 2016. – P. 1802–1813. – Available at: <https://aclanthology.org/P16-1169> (accessed: 12.12.2025).
6. Guo Sh., Liao L., Li C., Chua T.-S. A Survey on Neural Question Generation: Methods, Applications, and Prospects // Proceedings of the 33rd International Joint Conference on Artificial Intelligence (IJCAI-2024). – Jeju: IJCAI, 2024. – P. 8038–8047.
7. Hill F., Bordes A., Chopra S., Weston J. The Goldilocks Principle: Reading Children’s Books with Explicit Memory Representations // International Conference on Learning Representations (ICLR). – San Juan: ICLR, 2016.
8. Yang Z., Qi P., Zhang S., et al. HotpotQA: A Dataset for Diverse, Explainable Multi-hop Question Answering // Proceedings of the 2018 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP). – Brussels: ACL, 2018. – P. 2369–2380.
9. Alibekova R. O‘zbek tilshunosligida pragmatik birliklarning nutq jarayonidagi funksional xususiyatlari // Modern Education and Development. – 2025. – № 38, ch. 3. – P. 228.
10. Kalai A. T., Vempala S. S. Calibrated Language Models Must Hallucinate. – OpenAI; Georgia Tech, 2024. – 21 March. – 12 p.



*Diyora NURIMOVA,*  
*Profi university O'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi*  
*E-mail: Nurimova@gmail.com*

*PROFI UNIVERSITY "Tillar" kafedrasini mudiri, PhD K.Ulug'urodova taqrizi asosida*

### THE IMPORTANCE OF SOCIOPRAGMATICS IN MODERN LINGUISTICS

Annotation

In modern linguistics, sociopragmatics is one of the important areas that studies the relationship between language and socio-cultural context. This approach helps to analyze not only grammatical, but also pragmatic functions of language, that is, it is a tool that reveals the social functions of speech and its effectiveness in communication. Sociopragmatics studies the adaptation of language tools to social norms, cultural values, and communication situations, and also allows us to identify speech differences between different social groups, gender, and age categories. Research results show that sociopragmatic knowledge increases the effectiveness of speech communication, prevents misinterpretations and misunderstandings. Therefore, the role of sociopragmatics in practical and theoretical areas of linguistics is increasing today and is becoming one of the important methodological foundations of linguistics.

**Keywords:** sociopragmatics, modern linguistics, social context, speech culture, communication, language functions, social groups, style.

### ЗНАЧЕНИЕ СОЦИОПРАГМАТИКИ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В современной лингвистике социопрагматика является одним из важных направлений, изучающих взаимосвязь языка и социокультурного контекста. Этот подход позволяет анализировать не только грамматические, но и прагматические функции языка, то есть он является инструментом, раскрывающим социальные функции речи и её эффективность в коммуникации. Социопрагматика изучает адаптацию языковых средств к социальным нормам, культурным ценностям и ситуациям общения, а также позволяет выявлять речевые различия между различными социальными группами, гендерными и возрастными категориями. Результаты исследований показывают, что социопрагматические знания повышают эффективность речевой коммуникации, предотвращают неверные толкования и недопонимание. Поэтому роль социопрагматики в практическом и теоретическом направлениях лингвистики сегодня возрастает и становится одной из важных методологических основ лингвистики.

**Ключевые слова:** социопрагматика, современная лингвистика, социальный контекст, культура речи, коммуникация, функции языка, социальные группы, стиль.

### ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA SOTSIOPRAGMATIKANING AHAMIYATI

Annotatsiya

Zamonaviy tilshunoslikda sotsiopragmatika til va ijtimoiy-madaniy kontekst o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganadigan bo'lsak, muhim sohalaridan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuv tilning nafaqat grammatik, balki pragmatik funksiyalarini ham tahlil qilishga yordam beradi, ya'ni nutqning ijtimoiy vazifalari va muloqotdagi samaradorligini ochib beradi vositadir. Sotsiopragmatika til vositalarining ijtimoiy normalar, madaniy qadriyatlar va muloqot vaziyatlariga moslashuvini o'rganadi, hamda, turli ijtimoiy guruhlar, jins va yosh kategoriyalari o'rtasidagi nutq farqlarini aniqlashga imkon beradi. Tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, sotsiopragmatik bilimlar orqali nutqiy muloqotning samaradorligi oshadi, noto'g'ri talqin va tushunmovchiliklar bo'lmaydi. Shu sababli, tilshunoslikning amaliy va nazariy yo'nalishlarida sotsiopragmatikaning roli bugungi kunda ortib bormoqda va tilshunoslikning muhim metodologik asoslaridan biriga aylanib kelmoqda.

**Kalit so'zlar:** sotsiopragmatika, zamonaviy tilshunoslik, ijtimoiy kontekst, nutq madaniyati, muloqot, til funksiyalari, ijtimoiy guruhlar, uslub.

**Kirish.** Zamonaviy tilshunoslikning bugungi kundagi rivojlanishi tilning faqat grammatik va leksik xususiyatlarini o'rganish bilan cheklanib qolmay, uning ijtimoiy va pragmatik funksiyalarini ham tadqiq qilishga katta e'tibor qaratmoqda. Aynan shu nuqtai nazardan sotsiopragmatika – til va ijtimoiy-madaniy kontekst o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganadigan ilmiy soha – tilshunoslikda yuqori o'rin egallab kelmoqda. Sotsiopragmatika tilning nafaqat shakli va tuzilishini, balki uning muloqot jarayonidagi maqsad va vazifalarini, shuningdek, nutqning samaradorligini va tushunilishini ham tahlil qilishga qaratilgan. Bu soha nutqning ijtimoiy normalar, madaniy qadriyatlar, muloqot vaziyatlari va turli ijtimoiy

guruhlar o'rtasidagi o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi.

Bugungi kunda tilshunoslikning amaliy va nazariy yo'nalishlarida sotsiopragmatikaning ahamiyati tobora oshib bormoqda. Masalan, til ta'limi jarayonida sotsiopragmatik bilimlar foydalanuvchilarga nutqiy vaziyatlarni to'g'ri talqin qilish, madaniyatga mos ravishda muloqot qilish va noto'g'ri tushunmovchiliklarni oldini olish kabilarga yordam beradi. Shuningdek, professional kommunikatsiyada sotsiopragmatik yondashuvlar samarali muloqot strategiyalarini ishlab chiqishga imkon beradi. Tilni o'rganayotgan shaxslar uchun nutqning ijtimoiy jihatlarini tushunish, ularni hayotiy

muloqotda qo'llash hamda nutq madaniyatini shakllantirish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Sotsiopragsmatikaning ilmiy tadqiqotlari shuni anglatadiki, til ijtimoiy vaziyatlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, turli ijtimoiy guruhlar, jins, yosh va kasb kategoriyalariga qarab o'ziga xos nutq modellari hamda normalarni hosil qila oladi. Shuning uchun, zamonaviy tilshunoslikda sotsiopragsmatika tilning nazariy asoslarini boyitish bilan birga, amaliy jihatdan ham tilning samarali qo'llanilishi, muloqotda tushunmovchiliklarning oldini olish va nutq madaniyatini rivojlantirishga xizmat qilmoqda.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, sotsiopragsmatika nafaqat tilshunoslikning muhim ilmiy yo'nalishi, balki tilni amaliy qo'llash jarayonida ham muhim vositalardan biri sifatida qaraladi. Biz bu maqolada sotsiopragsmatikaning zamonaviy tilshunoslikdagi o'rni, uning nazariy va amaliy ahamiyati hamda turli ijtimoiy kontekstlarda tilning funksionalligini ko'rib chiqdik.

**Adabiyotlar tahlili.** Zamonaviy tilshunoslikda sotsiopragsmatika masalalari bilan bog'liq adabiyotlarni tahlil qilish natijasida soha olimlari tomonidan tilning ijtimoiy kontekstga moslashuvi, nutqning vaziyatga qarab o'zgarishi va muloqot samaradorligini oshirish masalalari keng yoritilganini ko'rildik. Masalan, o'zbek va xorijiy tilshunoslar sotsiopragsmatik tadqiqotlar orqali nutq vazifalarini, madaniy jihatlarni va ijtimoiy normalarni aniqlashga katta e'tibor qaratganlar. Shu bilan birga, pragsmatika va sotsiopragsmatikaning chegaralari, ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi stilistik farqlar ham ko'plab tadqiqotlarda tahlil qilinganligi ahamiyatlidir.

B. Axmedov – Til va ijtimoiy kontekst: sotsiopragsmatikaning nazariy asoslari (2018). Axmedov sotsiopragsmatikaning nazariy asoslarini ochib bergan. U tilning ijtimoiy kontekstdagi o'rni, nutq normalari va muloqot samaradorligini oshirishdagi rolini tahlil etgan. Tadqiqot tilshunoslik nazariyasi uchun muhim konseptual bazani yaratib bergan.

S. Qodirov – Nutq madaniyati va muloqot samaradorligi (2020). Qodirov nutq madaniyati va pragsmatik normalarning ijtimoiy guruhlar bilan bog'liqligini o'rganan. U sotsiopragsmatikaning amaliy qo'llanilishi, xususan, til ta'limi va ishbilarmon muloqotda qanday ishlashini ko'rsatib o'tgan.

Geoffrey Leech – Principles of Pragmatics (2014). Leech pragsmatik prinsiplarni, nutq vazifalari hamda kontekst bilan bog'liqligini o'rganadi. U sotsiopragsmatikaning nazariy asoslarini mustahkamlaydi, shuningdek, zamonaviy tilshunoslik tadqiqotlarida metodologik yo'nalish sifatida foydalaniladi.

J. L. Mey – Pragmatics: An Introduction (2001). Mey pragsmatikaning tilshunoslikdagi o'rni va nutqning vazifalari hamda muloqot samaradorligi masalalarini tahlil qiladi. Sotsiopragsmatik yondashuvlar orqali turli ijtimoiy guruhlar nutqini tushinishga urg'u beradi.

**Tadqiqot metodologiyasi.** Tadqiqot metodologiyasi sifatida sifatli va miqdoriy usullar uyg'unlashgan yondashuv qo'llanilgan. Sifatli metod yordamida turli nutq vaziyatlari va kontekstlar tahlil qilinib, real muloqotdagi sotsiopragsmatik xususiyatlarni aniqlandi. Miqdoriy metodlar esa intervyu va so'rovnomalor orqali nutqiy xatti-harakatlar chastotasini o'lchash imkonlarini berdi. Shu bilan birga, korpusli tadqiqotlar va eksperimental sinovlar orqali turli ijtimoiy guruhlar nutqining xususiyatlari ham solishtirildi. Bu metodologiya sotsiopragsmatik tadqiqotlarni tizimli va ob'ektiv tarzda olib borish, nazariy va amaliy jihatlarni mukammal aniqlash imkonini yaratmoqda.

**Tahlil va natija.** Sotsiopragsmatika zamonaviy tilshunoslikda tilning ijtimoiy kontekst bilan bog'liqligini

o'rganish hamda nutq samaradorligini oshirishda muhim omil sifatida qaraladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, turli ijtimoiy guruhlar va muloqot vaziyatlariga qarab nutqning struktura va funksiyalari sezilarli darajada farq qilinishini bildiradi. Masalan, yosh, jins, kasb va madaniy meros, ijtimoiy kelib chiqish kabi omillar nutqning pragsmatik komponentlariga ta'sir qiladi, bu esa sotsiopragsmatik yondashuvni o'rganishning zaruratini yanada anglatadi. Tadqiqot davomida turli korpuslar va nutq namunalarini tahlil qilish orqali sotsiopragsmatik xususiyatlar aniqlanib, nutq vaziyatlariga moslashuv mexanizmlari yoritib berildi.

Sotsiopragsmatik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, nutqning samarali amalga oshirilishi faqat grammatik va leksik jihatlarni bilish bilan emas, balki ijtimoiy kontekstni tushunish, muloqot qoidalarini hisobga olish hamda madaniyatga moslashish bilan bog'liq sanaladi. Misol uchun, rasmiy va norasmiy muloqotlar, ishbilarmon va kundalik suhbatlar, shuningdek, ta'lim jarayoni va professional kommunikatsiyada nutq strategiyalarini turlicha shakllanishni olish mumkin. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sotsiopragsmatik bilimlar yordamida nutqiy noto'g'ri talqin va tushunmovchiliklarni sezilarli darajada kamaytirishga erishish mumkin.

Bundan tashqari, tilni o'rganish jarayonida sotsiopragsmatik yondashuvlarni qo'llash o'quvchilarda nutq madaniyati, muloqot strategiyalari va ijtimoiy moslashuv ko'nikmalarini shakllantiradi. Bu esa til ta'limining samaradorligi darajasini belgilaydi va o'quvchilarni real muloqot vaziyatlariga tayyorlashga yordam beradi. Shu bilan birga, sotsiopragsmatika tilshunoslikning nazariy bazasini boyitishga ham yordam beradi, chunki u tilning ijtimoiy funksiyalarini sistematik ravishda tahlil qilish juda katta imkonini beradi.

Natijada, zamonaviy tilshunoslikda sotsiopragsmatika nafaqat ilmiy jihatdan, balki amaliy nuqtai nazardan ham katta ahamiyatga ega hisoblanadi. U tilning ijtimoiy kontekstdagi o'rni va muloqotdagi samaradorligini aniqlash, turli guruhlar o'rtasidagi nutq farqlarini tahlil qilish va nutq madaniyatini shakllantirishga imkon beradi. Shu bilan birga, sotsiopragsmatika tilshunoslikning metodologik asoslarini mustahkamlaydi va tilni o'rganish hamda qo'llash jarayonlarini yanada samarali bolishi yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sotsiopragsmatika nafaqat tilshunoslikning muhim yo'nalishi, balki zamonaviy muloqot va til ta'limining ajralmas bri qismiga aylangan.

**Xulosa va takliflar.** Yuqoridagi tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, sotsiopragsmatika zamonaviy tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, tilning ijtimoiy kontekst bilan bog'liqligini o'rganish va nutq samaradorligini oshirishda katta ahamiyatga ega hisoblanadi.

Tadqiqotlar nutqning turli ijtimoiy guruhlar, yosh, jins va kasb kategoriyalariga qarab o'zgarishini, shuningdek, rasmiy va norasmiy muloqotlarda nutq strategiyalarining farqliligini tasdiqlagan.

Shu bois, sotsiopragsmatik bilimlar nafaqat tilshunoslik nazariyasi, balki til ta'limi va professional kommunikatsiya jarayonlarida ham muhim omillardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy tilshunoslikda sotsiopragsmatikaning ahamiyati mavzusini o'rganib chiqib quydagilarni taklif qilindi:

birinchidan, til ta'limi jarayonida sotsiopragsmatik komponentlar alohida o'qitilishi lozimdir, bu o'quvchilarning nutq madaniyati hamda ijtimoiy moslashuv ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Ikkinchidan, professional sohalarida samarali muloqot strategiyalarini ishlab chiqishda sotsiopragsmatikaning nazariy va amaliy asoslari qo'llanishini joriy etish tavsiya etiladi.

Uchinchidan, tilshunoslik tadqiqotlarida sotsiopragmatik tadqiqotlar kengaytirilishi kerak ekanligi, chunki ular nutqning ijtimoiy jihatlarini tizimli va ob'ektiv tarzda aniqlash imkonini beradi.

Shunday qilib, sotsiopragmatika tilshunoslik va amaliy muloqotning uzviy qismlaridan biri bo'lib, zamonaviy tilni o'rganish, tushunish va qo'llash jarayonlarini yanada samarali qiladi.

#### ADABIYOTLAR

1. Axmedov, B. Til va ijtimoiy kontekst: sotsiopragmatikaning nazariy asoslari. Toshkent: Fan.2022. – 132 bet.
2. Qodirov, S. Nutq madaniyati va muloqot samaradorligi. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti. 2020. – 98 bet.
3. Yo'ldoshev, M. Sotsiopragmatika va zamonaviy tilshunoslik. Toshkent: Sharq. 2021.– 145 bet.
4. Rustamova, N. Til ta'limida sotsiopragmatik yondashuvlar. Toshkent: Pedagogika. 2023– 110 bet.
5. Islomov, T. Til va ijtimoiy guruhlar nutqining o'ziga xosligi. Toshkent: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi. 2019. – 87 bet.
6. Leech, G. Principles of Pragmatics. London: Routledge. 2021. – 312 bet.
7. Mey, J. L. Pragmatics: An Introduction. Oxford: Blackwell.2019. – 278 bet.
8. Holmes, J. An Introduction to Sociolinguistics. London: Routledge. 2023.C– 256 bet.
9. Thomas, J. (1995). Meaning in Interaction: An Introduction to Pragmatics. London: Longman. – 230 bet.



UDK:811.512

*Nargiza PALVANOVA,*  
*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti mustaqil izlanuvchisi*  
*E-mail: palvanova@gmail.com*

*Filologiya fanlari doktori, professor M.Yo'ldoshev taqrizi asosida*

### BADIIY ASARLARNI LINGVOPOETIK TAHLILI ASOSIDA O'RGANISH

Annotatsiya

Maqolada san'at va madaniyat yo'nalishi talabalariga adabiyot o'qitishda lingvopoetik tahlil usulidan foydalanish metodikasiga doir fikr mulohazalar, ayrim she'riy matnlarda qo'llanilgan so'z va tushunchalarning badiiy va lingvistik tahlili berilgan.

**Kalit so'zlar:** lingvopoetik tahlil, usul, metod, so'zning o'z va ko'chma ma'nosi, talaffuzdosh so'zlar, so'zning, she'rning poetik tahlili, qofiya, turoq.

### ИЗУЧЕНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ ДЖАДИДОВ НА ОСНОВЕ ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Аннотация

В статье даны размышления о методике использования метода лингвопоэтического анализа в преподавании литературы студентам-искусствоведам и культурологам, художественно-лингвистический анализ слов и понятий, используемых в отдельных поэтических текстах.

**Ключевые слова:** лингвопоэтический анализ, метод, собственное и переносное значение слова, произношение слов, поэтический анализ слова, стихотворение, рифма.

### THE STUDY OF JADID LITERATURE BASED ON LINGUISTIC AND POETIC ANALYSIS

Annotation

The article reflects on the methodology of using the method of linguistic and poetic analysis in teaching literature to students of art and cultural studies, artistic and linguistic analysis of words and concepts used in individual poetic texts.

**Keywords:** linguistic and poetic analysis, method, proper and figurative meaning of a word, pronunciation of words, poetic analysis of a word, poem, rhyme.

**Kirish.** Adabiyotning asosiy vazifasi – insonni tarbiyalash, komillikka yetaklashdir. Biroq davr o'tishi bilan barcha fanlar, sohalarda bo'lgani kabi badiiy adabiyot ham o'z vazifalari ni kengaytirib boradi. Milliy mafkura – bu xalqni birdamlikda taraqqiyot sari olg'a yurishga undar ekan bunda barcha sohalarda o'z maqsadini ma'lum ma'noda shu yo'nalishga moslashtiradi.

Bugungi badiiy adabiyotning oldiga davr yana qanday vazifa qo'ymoqda?! Albatta, hamma zamonlarda ham adabiyot jamiyatni ma'naviy jihatdan tarbiyalash vositasi bo'lib kelgan, ammo bugun xalqning jahon xalqlari bilan bir darajada rivojlanishi, raqobatbardosh bo'lishi, dunyo hamjamiyati bilan faqat jismoniy mehnat asosidagi mahsulot emas, balki aql, intellektga asoslangan mahsulotlar borasida oldi-berdi qilishni rivojlantirish lozim.

**Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** Qadimdan ajdodlarimiz g'oya va fikr tarqatgan. Biz ham tafakkur mahsullarimizni sotib, mamlakatni boyitish, aholi farovonligiga hissa qo'shmog'imiz lozim. Buning uchun har bir kishi o'z intellektual imkoniyati darajasida fikrlay olishi lozim bo'ladi. Matematika o'ylashga majbur qiladigan fan. Buni hamma yaxshi biladi. Adabiyot, esa zavqlantiradigan, ta'sirlantiradigan, zerikishning oldini oladigan bir vosita, yoki ermakka aylanib qolayotgandek go'yo.

Aslida badiiy adabiyot o'quvchini o'ylantirishi kerak. Milliy adabiyotimizga doir bo'lgan ayrim nasriy asarlar, jumladan, she'riy asarlar ham kishini mushohada qilishga majbur qilmaydi. Voqealar ketidan yuraverib, oxiri nima bo'lar ekan, degan o'y bilan kitobni tugatasan.

Shu o'rinda, Alisher Navoiyning mashhur "Xamsa" asaridagi, "Farhod va Shirin" dostonini olaylik. Bunda ham

voqea, syujet muhim, ammo Navoiyning buyukligi shundaki, u zot o'quvchini o'ylashga, fikr qilishga majbur qiladi. Ramzlar orqali o'z fikrlarini ifoda qiladi. Farhodning qanday qilib komil inson bo'lish jarayonini batafsil tasvirlab beradi, dostonda qanday qilib nafsni yengish yo'llari ko'rsatib beriladi. Navoiy dostonida hamma gapni ochiq-oshkor bayon qilmaydi, tafakkuri teran, zukko o'quvchi anglab olaveradi.

Shakl va mazmun o'rtasida bog'liqlik mavjud. Ularning qaysi biri asosiy va etakchiligi borasida professor Q. Yo'ldoshev shunday fikr yuritadi: "odatda, shakldagi o'zgarishlar mazmun tufayli va undan keyin deb tushuniladi. Sinchiklab qaralsa, san'at xususan, badiiy adabiyotda shakl va mazmun munosabati falsafadagi shakl va mazmun munosabatidan farq qilishi ayon bo'ladi. Badiiy mazmun muayyan badiiy asarda aks etgan shaxs, voqea-hodisa, xatti-harakat, his-tuyg'u va ruhiyat-kayfiyatdan iboratdir.

Badiiy mazmun esa, muayyan badiiy asar mohiyatining badiiy tasvir vositalari orqali estetik mazmunga ega tarzda ifodalanish yo'sinidir".

V. V. Vinogradovning asarlarida alohida filologiya fanini — badiiy adabiyot tili fanini yaratish zarurligi g'oyasi rivojlanadi, badiiy asar tilini o'rganadigan filologiya sohasi sifatida lingvopoetikaning predmeti va vazifalari shakllantiriladi.

V. V. Vinogradovning fikricha, lingvopoetik tadqiqotning vazifasi og'zaki-badiiy ijod asaridagi til birliklarining estetik funksiyasini o'rganishdir. Shunday qilib, lingvistik va adabiy stilistika chorrahasida ikkita yondashuvning yaqinlashishi natijasida filologiyaning yangi bo'limi paydo bo'ldi – lingvopoetika, uning mavzusi "badiiy asarda ishlatiladigan til vositalarining to'plami, uning

yordamida yozuvchi o'zining g'oyaviy va badiiy rejasini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan estetik ta'sirni ta'minlaydi".

Lingvopoetik tahlilning maqsadi tilning u yoki bu birligi (so'z, ibora, grammatik shakl, sintaktik tuzilish) muallif tomonidan og'zaki va badiiy ijod jarayoniga qanday kiritilganligini, qanday qilib til vositalarining u yoki bu o'ziga xos kombinatsiyasi ushbu estetik effektini yaratishga olib kelishini aniqlashdir.

Lingvopoetik tahlilning asosi V.Zadornova tomonidan ishlab chiqilgan toifalar va parametrlarning ma'lum bir tizimiga asoslanishi mumkin. Lingvopoetik transformatsiya toifasi lingvopoetik tahlilning eng asosiy va muhim toifasidir. Og'zaki va badiiy ijod sohasida aks etadigan tilning turli elementlari o'zgartirilib, ularga obyektiv ravishda kiritilgan estetik ifoda imkoniyatlarini ochib beradi.

A. Lipgart ham lingvopoetika konseptual apparatini ishlab chiqish bilan shug'ullangan. Uning fikriga ko'ra, "lingvopoetika - bu filologiyaning bir bo'limi bo'lib, uning doirasida badiiy matnda ishlatiladigan stilistik jihatdan belgilangan birliklar ularning funktsiyalari va ma'lum bir badiiy quvvatini etkazish va estetik effekt yaratish uchun qiyosiy ahamiyati masalasi bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi". A. Lipgartning shubhasiz xizmatlari uning asarlarida batafsil tasvirlangan lingvopoetik tadqiqotning aniq usullarining batafsil tavsifidir. Bundan tashqari, olim birinchi marta lingvopoetik tahlilni sinxron va diaxronik jihatdan qo'llash imkoniyati haqida yozadi.

M.Yo'ldoshev o'z monografik tadqiqotlarida badiiy matnning lingvopoetik jihatdan tadqiq etishdagi muhim va o'zak nuqtalar sifatida matn ta'rifi, tipologiyasi va matn birliklari, badiiy matn va unga lingvopoetik yondashuv tamoyillari, badiiy matnda til vositalarining poetik aktualashuvi, badiiy matnning asosiy kategoriyalari masalalari sifatida belgilaydi.

Bunday holat Hazrat Navoiyning she'riy asarlarida ham mavjud, uning g'azallarini o'quvchi bir o'qiganda to'liq tushuna olmasligi ham kishining fikrlash darajasiga bo'liq. Nega Navoiyni tushunmaymiz, deya ko'p savol beriladi. Buning javobi ham, menimcha, tafakkur qilish bilan bevosita bog'liq.

**Tadqiqot metodologiyasi.** Lingvopoetik tahlilning muhim jihatlaridan biri kontekstual tahlil bo'lib asar voqealarini qahramon yashagan davr, zamon va makonga nisbatan o'rganishdir.

**Tahlil va natijalar.** "Badiiy asarlarni lingvopoetik tahlil asosida o'rganish" mavzusi badiiy matnning til va estetik birlikda tadqiq etishga qaratilgan ilmiy yo'nalishni anglatadi. Ushbu yondashuvda asarning mazmuni bilan bir qatorda uning til vositalari orqali yaratilgan badiiy-estetik ta'siri markazga olinadi.

Lingvopoetik tahlilda quyidagi jihatlar muhim hisoblanadi:

Leksik qatlam: obrazli so'zlar, sinonimiya, antonimiya, dialektizm va tarixiy birliklarning badiiy vazifasi;

Trop va figuralar: metafora, metonimiya, epitet, tashbeh, personifikatsiya kabi vositalarning estetik yuklamasi;

Sintaktik qurilmalar: inversiya, takror, parallelizm, ritmik-sintaktik tuzilmalar orqali ifodaviylik;

Muallif uslubi: individual til tanlovi, nutqiy strategiya va pragmatik maqsad;

Matn yaxlitligi: til birliklarining kompozitsion va semantik uyg'unligi.

Mazkur yondashuv badiiy asarni faqat g'oyaviy-mazmuniy jihatdan emas, balki til san'ati namunasi sifatida chuqur anglashga imkon beradi. Natijada o'quvchi yoki tadqiqotchi asardagi obrazlar, kayfiyat va estetik ta'sirning til orqali qanday yaratilganini tahlil qila oladi. Bu esa adabiyotshunoslik va tilshunoslikning integratsiyalashgan, samarali tadqiq usulini ta'minlaydi.

1-jadval

Tahlil darajasi	Lingvistik birliklar	Badiiy vazifasi	Estetik ta'siri
Leksik daraja	Obrazli so'zlar, sinonimlar, tarixiy va dialektal birliklar	Obraz yaratish, milliylikni ifodalash	Matnning obrazliliigi va ta'sirchanligi oshadi
Frazeologik daraja	Maqol, matal, frazeologizmlar	Mazmuni ixcham va obrazli ifodalash	Nutqning tabiiyligi va ifodaviyligi kuchayadi
Tropologik daraja	Metafora, epitet, tashbeh, metonimiya	Badiiy fikrni chuqurlashtirish	Estetik zavq va emotsional ta'sir yuzaga keladi
Sintaktik daraja	Inversiya, takror, parallelizm	Nutq ritmini va ohangini shakllantirish	Matn musiqiyligi va ta'sirchanligi ortadi
Pragmatik daraja	Muallif nutqi, dialog, ichki monolog	Muallif pozitsiyasini ochish	O'quvchida muallifga yaqinlik hissi paydo bo'ladi
Matn darajasi	Kompozitsiya, izchillik, semantik bog'lanish	Asar yaxlitligini ta'minlash	Badiiy matnning umumiy estetik qiymati yuksaladi

Jadidlar davri adabiyoti haqida gapirganda ham xuddi shu tendensiya davom etadi. Xalq orasida, ko'p kitob mutolaa qiluvchilar tilida tez-tez uchrab turdi: bu asarni 30 yoshimda o'qiganimda boshqacha fikrda edim, 60 yoshimda qayta o'qidim endi boshqa fikrdaman, deyishadi. Aynan Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" iga tegishli bu gaplar. Xuddi shunday jahon adabiyoti durdonalari hisoblangan "Telba", "Usta va margarita", "Faust", "Ilohiy komediya" kabi nodir asarlar ham bir o'quvchi tomonidan qayta-qayta mutolaa qilinishi ham fikrlash ko'nikmasining rivojlanishi bilan bog'liq, mazkur asarlar tassurotdan ko'ra ko'proq teran tafakkur mahsuloti hisoblanadi, bizningcha.

Shu o'rinda, Abdulla Qodiriyning "Uloqda" hikoyasini yodga olsak. Asar o'zbek hikoyachiligida dastlabki realistlik asar, deya e'tirof qilingan. Darhaqiqat, keyingi davrda mubolag'a va bayonchilikdan holi bo'lgan hayoti va ibratli asardir.

Badiiy adabiyotning vazifasi jamiyatda sodir bo'layotgan duch kelgan maishiy voqeaga badiiy bezak berish

orqali o'quvchini qiziqtirish emas, balki uni mushohada qilishga yo'naltirish, eng muhimi, yashashi o'rgatishdir. Yashashni o'rgatish uchun asar qahramoni benuqson va bardoshli bo'lishi kerak. Badiiy adabiyot bugun jamiyat a'zolarida qaysi insoniy sifat yetishmayotgan bo'lsa, o'sha sifati orttirilgan qahramon yaratishi kerak.

"Uloqda" hikoyasiga adib o'quvchiga hech qanday ishora bermaydi. Hayotiy voqeani bor bo'yicha tasvirlaydi, uloqning inson uchun ahamiyati, uning foyda va zararlari tasvirlab beriladi.

Masalan, jahon adabiyotida Jek Londonning "Hayotga muhabbat", Alfons Dodening "So'nggi saboq", Nadar Dumbadzening "Hellados" asarlari ham yashashni o'rgatadi, ham tafakkurni o'stiradi.

O'zbek adabiyotida ham keyingi yillarda o'quvchi tafakkurini o'stirishga xizmat qiladigan nodir asarlar yaratildi. Jumladan, Murod Muhammad Do'stning "Dasht-u dalalarda", Nazar Eshonqulning "Maymun yetaklagan odam", Javlon Jovliyevning "Qo'rqma", Isajon Sultonning "Genetik" va

"Boqiy darbadar" asarlari o'quvchini bezovta qiladi. Hayot, tiriklik mazmunini anglashga o'rgatadi.

Ayniqsa, Isajon Sulton o'z asarlarida o'quvchisiga zalvorli, hayot uchun muhim bo'lgan savollar beradi. Bugungi kun adabiyoti ham yangi renessansning sodir bo'lishida hissa qo'shishi kerak, ya'ni teran tafakkurli, ijodiy fikr sohiblarini yetishtirishga xizmat qilmog'i lozim.

Qodiriy o'z asarlarida millatning asl ma'naviy qiyofasini tasvirlab beradi. Otabek, Kumush, Yusufbek hoji, Mirzakarim qutidor, O'zbekoyim, Oftob oyim, Hasanali va boshqa qahramonlar orqali o'zbek milliy mentaliteti aniq tasvirlab berilgan. "O'tkan kunlar" asarini hali ham yetarlicha o'rgana olganimiz yo'q. Biz Otabekning yuksak ma'naviyat va madaniyat egasi ekanligini tushunganimiz yo'q, tushuntirib bera olmaganimiz yo'q.

Yusufbek hojini komil shaxs sifatida o'rganishimiz kerak. Ularning nutq madaniyati, muloqot odobi haqida ona tili va tarbiya darslarida uzluksiz misollar keltirish mumkin.

Bugun qizlarimiz, o'g'illarimiz o'zlari uchun namuna sifatida Otabek va Kumushni tasavvur qila olishi kerak. Hozircha ularni asar qahramoni sifatida qabul qilishadi. Ta'lim tizimida Otabekning yurish-turishi, ota-onasiga, qo'l ostidagi insonlarga, ayollarga, jamiyatga munosabati yaxshi ochib berilishi kerak. Buning uchun "Adabiyot" darsliklarida o'quvchiga asar yuzasidan beriladigan savollar hayotiy, mantiqli va asar mazmunini ochib beruvchi kalit bo'lishi kerak.

Masalan, Otabek Hasanaliga boshqacha muomala qilishga haqqi bormidi? Nega u bek bo'la turib qulga bunday marhamat ko'rsatmoqda? kabi muhim savollar berilishi kerak.

Bunday savollar qahramonning xarakterini aniqroq ochib beradi. Agar biz Otabek Qutidornikiga borganda uning uyida necha kishi bor edi, degan keraksiz, qiymatsiz savollar berib o'tiraversak, Qodiriy tushunmay o'tib ketaveramiz.

Qodiriy yangicha tadqiq etish, yangicha o'qitish metodikasi ishlab chiqish lozim. Shunda biz bugungi globallashuv komidan omon chiqib o'zligimizni saqlab qolamiz.

Muayyan asar haqida istalgan kishi xohlagancha munosabat bildirishga haqli, biroq o'zbek xalqi yuz yillardan beri qo'lma-qo'l o'qib, o'z hayotlarida zarur o'rinlardan dasturul amal sifatida, farzandlar tarbiyasida foydalaniladigan bir asarni sayoz, deb baholash, romanni emas, xalqni sayoz fikrlashda ayblash bilan barobar.

**Xulosa va takliflar.** Roman boshqa asarlarga qaraganda shariat qoidalarini aniqroq o'rganishga imkoniyat

yaratadi. Qodiriy roman orqali bir paytlar odam o'rnida ko'rilmagan muqaddas ayollarimizning fojeali taqdirini tasvirlab bergan.

Otabek, Homid va Rahmatning xotin kishi haqidagi fikrlarni qiyosan keltiradi va Otabekning tilidan xotin kishi nafaqat erkak kishing ko'ngliga mos bo'lishi, balki erkak kishi ham xotiga munosib bo'lishi haqida fikr bildiradi. Bu romandagi eng muhim fikrlardan biridir.

"O'tkan kunlar" nafaqat badiiy asar sifatida adabiyotimiz gultoji, balki uning muallifi asar orqali o'zbek tilini ham bir karra yuksakka ko'tardi.

Xalqning ma'naviy mulkiga aylangan "O'tkan kunlar" asaridagi jumalar milliy mentalitetni aks ettirgani uchun ham undagi jumalar yod bo'lib ketgan. Asarda jamiyatni, millatni jarlikka yetaklayotgan katta illat bor fojeasi bilan tasvirlab berilgan. U faqat sevgi tarixi emas, unda katta ijtimoiy-siyosiy masalalar sodda qilib bayon qilingan.

Qodiriy va uning badiiy merosi haqida istagancha fikr bildirish mumkin, ammo "O'tkan kunlar" milliy qadriyat – o'zbek madaniyati, ma'naviyatining ajralmas qismiga aylanib bo'lgan. U haqda biror yangi fikr aytish oson ish emas. Ayniqsa, shuncha yillardan beri ruhiy ozuqa manbasi bo'lib kelayotgan mazkur roman oilaviy munosabatlar, jumladan, ota-o'g'il, er-xotin, ona-bola, kundoshlik xo'jayin-xozmatkor, xullas odamiylik borasida ibratli manba bo'lib keldi. Xalq mulki, ma'naviy ustunlari hisoblangan bunday asarlarni xolis tadqiq etish, ularni tushunish yo'llarini ko'rsatish maqsadga muvofiq.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, badiiy asarlarni lingvopoetik tahlil asosida o'rganish matnni nafaqat mazmuniy, balki til va estetik birlikda anglash imkonini beradi. Ushbu yondashuv badiiy matndagi leksik, frazeologik, tropologik va sintaktik vositalarning o'zaro uyg'unligi orqali muallifning badiiy niyati va individual uslubini aniqlashga xizmat qiladi. Lingvopoetik tahlil jarayonida til birliklari obraz yaratish, emotsional ta'sir ko'rsatish hamda estetik qiymatni shakllantirishda faol ishtirok etishi yaqqol namoyon bo'ladi. Shuningdek, bu metod badiiy asarning ichki tuzilishi va semantik yaxlitligini chuqurroq ochib berib, o'quvchida matnni idrok etish madaniyatini rivojlantiradi. Natijada badiiy asar til san'atining yuksak namunasi sifatida baholanadi va adabiyotshunoslik hamda tilshunoslik fanlari integratsiyasida muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

#### ADABIYOTLAR

1. Степанов Г.В. О границах лингвистического и литературоведческого анализа художественного текста // Известия АН СССР. Сер. Литература и язык. 1980. Т. 39. № 3. С.195 - 205.
2. Yo'ldosh Q., Yo'ldosh M. Badiiy tahlil asoslari. – Toshkent: Kamalak, 2016. – 122-b.
3. Виноградов В.В. Язык художественного произведения // Вопросы языкознания. 1954. №5. С. 9; С.5-38.
4. Задорнова В.Я. Словесно-художественное произведение на разных языках как предмет лингвопоэтического исследования. Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. М.,1992. С. 19; 49с.



UDK:811.512

**Shahnoza RASULOVA,**  
*University of Business and Science Tashkent filiali o'qituvchisi, PhD*  
*E-mail:shahnozarasulova8322@gmail.com.*

#### XISLAT BAYOZLARIDAGI DINIY-FALSAFIY SHERLAR TASNIFI VA ULARNING MATN XUSUSIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yashab ijod etgan ma'rifatparvar shoir Sayid Haybatullohxo'janing "Armug'oni Xislat", "Savg'oti Xislat", "Hadyayi Xislat", "Tuhfayi Xislat" bayozlaridan o'rin olgan diniy-falsafiy mavzudagi she'rlar tasniflandi va ularning matn xususiyatlari yoritildi. Mavzuni yoritishda qiyosiy-tarixiy, matniy-qiyosiy, statistik tahlil usullaridan foydalanildi.

**Kalit so'zlar:** qo'lyozma, matn tarixi, adabiy manbashunoslik, qissa, masnaviy, bayoz, qofiya, g'azal, asosiy matn, hoshiya.

#### КЛАССИФИКАЦИЯ РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКИХ ПОЭМ В ХИСЛАТ БАЯЗАХ И ИХ ТЕКСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Аннотация

В данной статье классифицированы и изучены по тематике стихотворения из сборников "Армугони Хислат," "Савготи Хислат," "Хадаи Хислат," "Тухфай Хислат" поэта-просветителя Саида Хайбатуллохходжи, жившего и творившего в конце XIX - начале XX веков. При освещении темы были использованы сравнительно-исторический, текстово-сравнительный, статистический методы анализа.

**Key words:** text history, literary source studies, story, masnavi, bayaz, rhyme, gazal, main text, margin.

#### CLASSIFICATION OF RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL POEMS IN XISLAT BAYOZS AND THEIR TEXT CHARACTERISTICS

Аннотация

In this article, poems from the collections "Armugoni Xislat," "Savg'oti Xislat," "Hadyai Xislat," and "Tuhfai Xislat" by the enlightened poet Said Khaybatullohxoja, who lived and worked in the late 19th and early 20th centuries, were classified and studied by subject. When covering the topic, comparative-historical, text-comparative, and statistical analysis methods were used.

**Ключевые слова:** история текста, литературное источниковедение, повесть, маснави, баяз, рифма, газель, основной текст, поля.

**Kirish.** Haybatullohxo'ja Xislat (1880-1945) tomonidan tuzilgan toshbosma bayozlar mumtoz adabiyotimiz ijodkorlarining noyob asarlarini o'zida jam etgan manbalardandir. Bu bayozlarga shoirming o'zi yuksak baho berib, tarjimayi holida quyidagilarni yozgan: "Men tuzgan bayozlar: "Armug'oni Xislat", "Hadyayi Xislat", "Tuhfayi Xislat", "Savg'oti Xislat". Bu to'rt bayozda Navoiy, Lutfiy, Amiriy, Furqat, Muqimiy, Miskin, Pirimqori, Shavkat, Kamiy, Fuzuliy, Yusuf Saryomiy kabi o'zbek xalqi shoirlarining nodir she'rlari, go'zal muxammaslari, yozishgan xatlari, aytishgan hasratlari ko'p... Mening bayozimda she'ri yozilgan shoirlarning ko'pi – Furqat, Muqimiy kabilar menga zamondosh. Shuning uchun ham mening bu bayozlarim XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarini o'z ichiga olgan o'zbek adabiyoti tarixining eng boy va eng nodir hazinasi hisoblanadi" [1;71].

Xislat bayozlarini mukammal tavsiflash, kompozitsion qurilmasiga xos o'zgachaliklarni belgilash, she'rlarining tanlanish mezonlarini aniqlash va ilmiy yangiliklarni keng jamoatchilikka taqdim etish muhim vazifalardan sanaladi. Ushbu bayozlar tadqiqi faqatgina Haybatullohxo'ja Xislatning tashabbuskorligi, yuksak jasoratining namoyon etib qolmaydi, balki shoirming dunyoqarashi, estetik didi, ruhiy-hissiy olamini o'rganishda ochqich vazifasini ham bajaradi.

Adabiyotlar tahlili. "Armug'oni Xislat", "Savg'oti Xislat", "Hadyayi Xislat", "Tuhfayi Xislat" bayozlaridan o'rin olgan she'rlarni tahlil qilar ekanmiz, shoirming tafakkur olamining kengligi, Sharq mumtoz adabiyotining bilimdoni

ekanligi anglashiladi. Bayozlardan jami 86 ijodkorning 300ga yaqin nazmiy asarlari o'rin olgan.

**Tahlil va natijalar.** To'plamlardagi she'rlarning mavzu-mundarijasini, shartli ravishda, quyidagicha tasnif etish mumkin:

a) diniy-falsafiy; b) ishqiy mavzudagi; s) ijtimoiy mavzudagi she'rlar.

Diniy-falsafiy. Din va badiiy adabiyotni biri-biridan ajratib bo'lmaydi. Asrlar davomida xalqimiz she'riyatni-adabiyotni insonni ma'nan oziqlantiruvchi, go'zal fazilatlar sohibiga aylantiruvchi manba sifatida bilganlar. Xislat bayozlaridan o'rin olgan diniy mazmundagi she'rlar dastlab hamd, munajat va na't ruhida yozilgan she'rlar misolida tahlil etildi.

Hamd she'rlar. Musulmon xalqlari adabiyotlarida deyarli barcha asarlar Alloh taoloni ulug'lovchi hamd-u sano, undan najot so'rovchi – munajat, payg'ambarimizning yaxshi sifatlarini aytib, madh etuvchi na't bilan boshlanadi. Bu haqda Hazrat Navoiy "Badoe' ul-bidoya" devoni "Debocha"sida ta'kidlab o'tadi: "...har harf g'azaliyotining avvalgi g'azalini yo Tangri taolo hamdi bila muvashshah, yo rasul alayhissalom na'ti bila mufattah, yo bir ma'viza bilakim, bu ikki ishdin biriga dol bo'lg'ay, muvazzah qilindi" [2;21].

Hamd – bandaning Yaratganga jamiki ne'matlari uchun shukronasi, qullik maqomidan rizolik izhoridir. Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asarida bu tushunchalarga shunday ta'rif berilgan: "Tengri azza va jallaga hamd aytisalar, oni tavid derlar. Va agar Muhammad mustafo alayhissaloti

vassallomni vasf qilsalar, na't derlar. Agar Tengri hazratinda tazarru qilsalar, munojot o'qurlar" [3;76].

Haybatullohxo'janing bayozlarida mumtoz adabiyotimizning yetakchi mavzularidan bo'lgan hamd-u munojot, na't ruhidagi she'rlar asosiy o'rinni egallagan.

"Savg'oti Xislat" bayozida g'azal janrida yozilgan bitta hamd Muhayyir Xo'qandiy qalamiga mansub:

Xudovandiki aylar abr dudidin sharar paydo,  
Qilur har shayda o'zga xosiyat, o'zga asar paydo.  
Ko'kortib sabza aylab, tog' etagin loladin mamlu,  
Chiqorib tosh ichidin suv, qilur naydin shakar paydo...

[4;2]

Shoir g'azal baytlari orqali Alloh taoloning "Al-Bari" – "yo'qdan bor qiluvchi" sifatini ulug'laydi. Allohning Yaratuviligiga dalil sifatida "abr dudidin sharar" – tutun kabi bulutdan chaqmoq, yashin paydo bo'lganligini, har narsalarni o'z xususiyatlariga ega holida yaratib, tosh ichidan suv, nay (qamish)dan shakar paydo qilish qudratini misollarda dalillaydi. Qur'oni Karimning "Baqara" surasi 117-oyatida keltirilgan:

يَذِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُن فَيَكُونُ

"U osmonlaru yerni paydo qiluvchidir. Biror ishni qilmoqchi bo'lganida, unga: "Bo'!" – desa, bo'laveradir", – oyat she'r mazmuniga singdirilib yuborilgan [5;97].

"Armug'oni Xislat" bayozida hamd mavzuda yozilgan 2 ta she'r mavjud bo'lib, ular Navoiy, Ahdiy ijodiga oiddir.

Munojot. Mumtoz she'riyatda munojot tariqasida yozilgan she'rlarga ijodan o'rin ajratish adabiy an'nalardan biridir. Munojot – "yalinish, yolvorish" ma'nolarini anglatadi [6;354]. Nurboy Jabborovning ta'rifiga ko'ra: "Munojot – o'z mohiyatidan ogoh insonning Yaratganga iltijosi. Undan boshqa hech kimning huzurida aytmaydigan iqromomasi" dir [7;129].

"Tuhfayi Xislat"da 2 munojot mavjud. Bayoz Xislat qalamiga mansub munojot bilan boshlanib, Pirimqori Andijoniyning shu mazmundagi she'ri bilan yakunlanadi. Xislatning g'azal yo'lida yozilgan munojotini Alloh sinov uchun bergan umrini zalolat – xorlik, adashmoqlik yo'lida kechirib, toat-ibodatini "dilu jon birla" bajarolmaganini, tiriklik chog'ida elga qilgan ba'zi adovatlari ila O'zining oldiga (qaro yer ostig'a) qay yuz ila yuzlanishdan nadomatda ekanligidan boshlaydi:

Xudoyo qilmadim senga dilu jon birla toatni,  
Kechurdum behuda umrum kezib rohi zalolatni.

Qayu yuz birla borgumdur qaro yer ostig'a, yo Rab,  
Yurub ustida qildim elg'a ko'p bug'zu adovatni.

Bizning ahli sunna val-jamoa mazhabimizga ko'ra, inson dunyodan o'tib qabrga kirganda Munkar va Nakir nomli ikki farishta tomonidan so'roqqa tutilishi haqdir. Shoir ushbu farishtalarning so'roqlariga javob berishda zabanoni go'yo – tilini yaxshi va biyron gapiradiganlardan bo'lishini tilaydi:

Iloho, aylag'il go'yo zabanimni javobig'a,  
Kirib Munkar Nakir go'r ichra bas qilsa siyosatni.

Keyingi bandlarda shoir insonning qusurlardan xoli emasligini, o'tkinchi havaslarga berilib, qiyomat kunini unutkaniga iqror bo'ladi:

Yedum, ichdum jahonni ayshig'a mag'rur bo'lib, lekin  
Dilimg'a olmadim hargiz hisobi ul qiyomatni.

Gunohimni, Xudovando, o'zing avf etmasang mushkul,  
Hamisha ayladim fisqu fujur, kizb-u xiyonatni.

G'azal maqta'sida shoir Allohning ismlaridan biri Karim (birov so'ramasa ham, hech bir evaz olmasdan narsalarni ko'plab ato etuvchi, karamli ishlar va xislatlar sohibi)dan jamiyki insoniyat jam bo'ladigan mashhargohda gunohga g'arq bo'lgan bandasiga jannatidan joy ato etishini so'rab iltijo qiladi: Karimo, tangla san g'arqi gunah Xislatga jannatdin,

Karam qil ahli mahshar ichra chekturmay xijolatni [8;2].

"Tuhfayi Xislat" so'nggidagi Pirimqori Andijoniy yozgan "Ey isming erur Fattoh, dil qulfini vo qilg'il, Zikring ila fikringni, ko'nglum ichra jo qilg'il" satrlari bilan boshlanuvchi, shuningdek, "Savg'oti Xislat"dagi Muhayyir ijodiga mansub "Ne yuz birlan qilay izhor arzi muddao, yo Rab, Ne til birlan deyinkim hojatim qilg'il ravo, yo Rab" matlali munojotlar ham chuqur mazmunga egaligini ta'kidlash zarur. Bu munojotlarining Xislat bayozlaridan o'rin olganligini ularning shoir falsafiy tafakkuriga, dunyoqarashlariga mos ekanligi bilan izohlash mumkin.

"Armug'oni Xislat"da 7 ta munojot bo'lib, ular Furqat, Shavkat Iskandariy, Pirimqori Andijoniy, Miskin Toshkandiy, Hilmiy Samarqandiy, Xislat qalamiga mansub.

Na't she'rlar. Sharq kitobatchiligida hamdlardan so'ng payg'ambarimizga bag'ishlangan she'rlar o'rin olishi adabiy an'anaga aylangan. "Na't – payg'ambarimizni madh etish, yaxshi sifatlarini aytib maqtash" ma'nolarini anglatadi [9;444].

"Tuhfayi Xislat"da 2 ta na't mavzusidagi she'r mavjud. Ular Muhayyir Xo'qandiy va Pirimqori Andijoniy qalamiga mansub.

Shukrkim, bizlarni qilding ahli islom, ey Xudo,

Ummati Ahmad erurmiz deb anga sallı alo!

Yor o'lub doim habibing ta'zimin aylab bajo,

Ul Abu Bakr, Umar, Usmon, Aliyul Murtazo,

Ravzayi pokig'a bo'lsun bosh ila jonim fido.

Pirimqori Andijoniy ijodiga oid bu she'r lirikaning muxammas janrida yozilgan, jami 35 misradan iborat. She'rda payg'ambarimiz, choryorlar, Hasan, Husaynga xos fizilatlar – ezgu xulqlar madh etiladi. Me'roj kechasi, Jabroyil alayhissalom bilan bog'liq voqealar tilga olinadi. Ibrat olishga da'vat qiladigan bu muxammasga Xislat o'z bayozidan o'rin ajratgani bejiz emas. Xalqining ma'rifatda, din-u diyonatda sobit bo'lishi Xislatning oliy maqsadlaridan bo'lgan.

"Savg'oti Xislat"da payg'ambarimiz madhiga bag'ishlangan bitta g'azal bo'lib, u Muhayyir qalamiga mansub. "Armug'oni Xislat"da esa 10 ta na't ruhidagi yozilgan she'rlar bor. Ular Faqiriy ("Xushtarz har bayoni bayon Muhammad ast"), Miskin ("Ey xosi qurbi mahrami asrori Kibriyo"), Qoriy Xo'qandiy ("Ey shohbozi qudsiy, toji baqo muborak"), "Ey g'ubori maqdaming, bo'lsun ko'zumg'a to'tiyo"), Pirimqori Andijoniy ("Siza jon fido, ey habibi Xudo"), Shavkat Iskandariy ("Umidam visolat hayot an-nabiy"), "Meni benavo yo hayot an-nabiy"), Toib Xo'qandiy ("Dilam beqarorast hayot an-nabiy"), Kamiy ("Degum doimo yo hayot, an-nabiy") va Qassob kabi shoirlar qalamiga mansub.

E'tibor bersak, na't she'rlarning ikkitasida "Hayot an-nabiy", ikkitasida "Yo hayot an-nabiy" radifi qo'llangan. "Yo hayot an-nabiy" jumlasining mumtoz she'riyatimizda radif sifatida qo'llanishi dastlab Haziniy Ho'qandiy ijodida uchraydi"[10;55]. Adabiyotshunos Otabek Jo'raboev ma'lumotlariga ko'ra: "Yo hayot, an-nabiy (g'azaliga muxammas) qo'shiq holida o'sha davrda xalq orasida juda mashhur bo'lgan. Misol uchun, atoqli adib Oybek "Qutlug' qon" romanidagi personajlardan biri Fazliddin xususida to'xtalganda bu g'azalning o'sha davrda mashhurligi haqidagi detaldan tasvir ob'ektida asosli foydalangan. G'afur G'ulom ham "Shum bola" qissasida bosh qahramon tilidan shunday hikoya qiladi: "...Grammofondan Hamroqul qorining "Yo hayot an-nabiy"sini eshitib, maza qilib choy icha boshladim [11;15]. Demak, Xislat "Armug'oni Xislat" bayozida na't ruhidagi she'rlarni kiritishda ularning xalq orasida mashhur ekanligiga ham ahamiyat qaratgan deyimimiz mumkin bo'ladi.

Xislat bayozlarida jami 3 hamd, 9 munojot, 13 na't ruhidagi she'rlar mavjud bo'lib, ular, g'azal, muxammas, masnaviy, to'rtlik shakllarida yozilgan.

Shoir bayozlaridan Madina, Makka shaharlaridagi ziyorat bilan bog'liq she'rlar ham o'rin olgan. Bunday she'rlarning hajm jihatdan salmoqlisi Zokirjon Furqatning "Hajnomasi"dir. "Ba'zi shoirlar musulmonlik burchini ado etib, Makka va Madina shaharlariga safar etib haj ibodatini bajarar ekanlar, ushbu muborak voqea tufayli dillarida jo'sh urgan tuyg'ular mavjini ifodalovchi lirik asarlar – hajnoma yaratganlar" [12;175].

Furqatshunos olim Nurboy Jabborov Furqatning "Hajnoma"si haqida quyidagicha yozadi: "Shoir "Hajnoma"si – adabiyotimiz tarixida ushbu mavzuda yozilgan asarlarning eng mukammal namunasi. Asar hajm jihatdan salmoqli, mohiyatan teran, badiiyat nuqtayi nazaridan yuksak ekani bilan alohida ajralib turadi. O'sha davrda tuzilgan ko'plab qo'lyozma va toshbosma manbalarda uchrashi ham bu asarning xalq ko'nglidan chuqur joy olgani, el orasida mashhur bo'lgani dalilidir"[13]. Olimning e'tirof etishicha, asar tarji'band janrining betakror namunasi. Asar 12 tarji'dan tarkib topgan bo'lib, har bir bandi 18 misradan jami 216 satrni o'z ichiga oladi.

"Armug'oni Xislat"da Furqat "Hajnoma" sining 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 11,12 tarji'lari kiritilgan va unga shunday jumlar ilova qilingan: "Bu "Hajnoma"yi Furqat alayhirrahmaning nusxasi nodir ul-vujudliqidin afzal ul hoji qori Mansurki, ul marhumning muxlisi qadimiylaridan erkanlar. Necha vositalar birla ul zoti sharifning bisotlaridagi nusxadin nusxa olib, ahboblarimiz nazarlariga jilvagar qilduk. Demak, shoir bayozdagi she'rlarning asl nusxasini topishga, shuningdek, xalq e'tiborini qozongan nodir manbalari tanlashga harakat qilgan, deyishimiz mumkin.

"Armug'oni Xislat"ga "Hajnomayi Pirimqori Andijoniy"sarlavhali 6 band 30 misrali muxammasi joylangan:

Och yo'lum, yo Rabki, o'zni shodmon aylab ketay,  
Qasd etib man Ka'bani tarki jahon aylab ketay.  
Ul Madinag'a fido bu jism-u jon aylab ketay,  
Gar qabul etmas qator xodimon aylab ketay,  
Ostonig'a vujudim posbon aylab ketay. (156-b.)

Shuningdek, "Savg'oti Xislat"da ham Pirimqorining "Ko'nglum'a tushub shavqi ziyorati Madina, Har dam chekaram oh, Afsus, vatan tutsam edi anda Haramda, Ul joyi sharafoh" satrlari bilan boshlanuvchi mustazodi keltirilgan. Xislat bayozlarida islom ibodati, ziyoratlar bilan bog'liq she'rlarning o'rin olishi tasodif emas. Chunki shoirming o'zi bir umr bu shaharlarga borib, ularni ziyorat qilishni orzu qilgan:

Nasibim, yo Rab, et joyi Madina,  
Bo'lay to rohipaymoyi Madina,  
Xayolimda tamoshoyi Madina,  
Tushub dilg'a tamannoyi Madina,  
Bo'lubman turfa shaydoyi Madina ("Armug'oni Xislat", 136-b).

She'r mazmunidan anglashiladiki, shoir Madina shahrida payg'ambarimiz Muhammad sollallohi alayhi vasallanning ziyoratlariga borishni orzu qilgan, xayollarida ham bu shaharni tomosha qilgan. Ammo ziyoratga borishga imkonsiz ekanligi "Netaykim, borg'ali yo'q menda qudrat, Aninchun tortaram g'am birla kulfat" misralarida ifoda etgan. Bunday ruhdagi she'rlarning bayozlardan o'rin olishi Xislatning orzulari, intilishlarining ro'yobi desak adashmagan bo'lamiz.

Xislat yashagan davrda ham zamonasining ziyolilari Bedil ijodiga hurmat bilan qaraganlar, uning she'riyatini,

falsafasini o'rganganlar. Haybatullohxo'ja Toshkent shoirlari orasida bedilxonligi bilan mashhur bo'lgan va "Tuhfayi Xislat"ga Bedilning mashhur baytiga sharh sifatida yozilgan g'azallarni tartib bilan joylashtirgan. "Tuhfayi Xislat" bayozi haqida adabiyotshunos Urfon Otajon shunday yozadi: "Bayozda shoirlarning duch kelgan asarlari jamlanmay, balki chuqur mulohaza bilan tartib berilib, turli dunyoqarashdagi, turli badiiy tayyorgarlikka ega bo'lgan o'quvchilarning did va talablari hisobga olingan. Masalan, unda Bedilning:

Bedastu poyon az asar navmid nest,

Intizori dom oxir mekashad naxchirro, – (Qo'l-oyoqsizlar ham bir narsadan noumid emaslar, Domning intizorligi oxiri ovni ilintiradi) mashhur bayti asosida yozilgan to'rtta falsafiy ruhdagi murakkab g'azal Kamiy, Vasliy, Asiriy va G'urbatiylar tomonidan Xislatning iltimosiga ko'ra shu bayoz uchun maxsus yozilganga o'xshaydi. Chunki ularning ikkitasining hoshiyasida "Xislat eshonga xitob" deb yozib qo'yilgan. Bu g'azallar shoirlarning o'zaro mushooralari sifatida bedilxonlikning bir turi bo'lib, ularning yuksak iqtidorini namoyon etadi"[14;4].

"Tuhfayi Xislat" bayozida Bedilning baytiga sharh sifatida yozilgan g'azallar tartib bilan joylashtirilganligi quyidagi misollarda ko'rishimiz mumkin. Bu shoirlar Bedilning falsafiy baytidan havola keltirib, g'azallarini shu mazmunga mos holda yozganlar:

Kamiy Toshkandiy:

Ko'shishi bedastu polar yo'q asardin noumid,  
Intizori dom oxir tortg'usi naxchirning. (11-bet)

Vasliy Samarqandiy:

Ko'shishi bedastu polar yo'q asardan noumid,  
Kim tuzog' termulmog'indin tortadur naxchirning. (12-

bet)

Asiriy Xo'jandiy:

Demagil bedastu polar sa'yi ma'yus murod,  
Jalb etar dom intizori oqibat naxchirning. (13-bet)

G'urbatiy Turkistoniy:

Ko'shishi bedastu polar ham asardan yo'q yiroq,  
Intizori dom jazobi erur naxchirning. (14-bet).

Bayozdagi she'rlarning Bedil g'oyalariga hamohang yozilishi va tartiblanishi o'zbek ziyolilarining XX asr boshlarida bedilxonlikni o'ziga xos madaniyat darajasiga ko'targanligidan dalolat beradi.

**Xulosa.** Haybatullohxo'janing o'z davrining ma'rifatparlardan ekanligi uning bayozchilik faoliyatida yorqin namoyon bo'ladi. 1910-1914-yillar shoir ijodining eng gullagan darlaridan bo'lib, bu yillarda "Hadyayi Xislat", "Armug'oni Xislat", "Savg'oti Xislat", "Tuhfayi Xislat" bayozlarini nashr ettirgan. "Hadyayi Xislat", "Armug'oni Xislat" she'riy guldastalariga Haybatullohxo'janing qadrdoni, o'z davrining mashhur shoiri, tarjimoni, mohir xattoti – Sidqiy Xondayliqiy kotiblik qilgan. "Savg'oti Xislat", "Tuhfayi Xislat" bayozlari Qori Mirzo Ahmad ibn Rizo Mumammad Shoshiy xati bilan ko'chirilgan va bularning nashriga Mulla Zafar ibn Shukur Muhammad Shoshiy homiylik qilgan. Ijodkor tomonidan tuzilgan bayozlarning matn xususiyatlarini o'rganish, ularning yaratilish davri, tuzilishi, mazmun-mundariyasi, umumiy va o'ziga xosliklari haqida tasavvur beradi. Shuningdek, shoirming orzu-maqсадlari, kechinmalari, voqeliklarga ijobiy-salbiy munosabatlari yoritiladi.

#### ADABIYOTLAR

1. Жалолов А. Хислат // Ўзбек тили ва адабиёти. 1969. №4. – Б.71.
2. Алишер Навоий. Бадойиъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. I жилд. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 21.
3. Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун-ул балоға (Нашрга тайёрловчи: А.Хайитметов). Ўзбек тили ва адабиёти, 2002 й. №1. – Б. 76.

4. Savg‘oti Xislat. Bayoz. Toshbosma. O‘zR FA SHI Asosiy fondi. Inv. №347. – Toshkent: O.Porsev matbaasi, 1914. – B. 2.
5. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 1-жуз. – Тошкент: Hilol-Nashr, 2019. – Б. 97.
6. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 354.
7. Жабборов Н. Фурқатнинг хориждаги ҳаёти ва ижодий мероси: манбалари, матний тадқиқи, поэтикаси. Филология фанлари доктори илмий даражаси учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2004. – Б.129.
8. Tuhfayi Xislat. Bayoz. Toshbosma. O‘zR FA SHI. Asosiy fondi. Inv. № 665. – Toshkent: G‘ulom Hasan Orifjonov matbaasi, 1912-y. – B. 2.
9. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 444.
10. Нуриддинов Ш. Мулла Қўшоқ Мискин ҳаёти ва унинг адабий мероси. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент: 2011. – Б. 55.
11. Нуриддинов Ш. Мулла Қўшоқ Мискин ҳаёти ва унинг адабий мероси. Филол. фан. номз... дисс. – Тошкент: 2011. – Б. 55.
12. Ҳазиний. Девон (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва луғат-изоҳлар муаллифи: О.Жўрабоев). – Тошкент: Akademnashr, 2017. – Б. 15.
13. Жабборов Н. Ҳаж ва унинг маърифати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2019, 26 июль, №30 (4532).
14. Тухфаи Хислат (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Урфон Отажон). – Тошкент: Мерос, 1992. – Б. 4.



UDK:811.512

**Kurshida RAXMONOVA,**  
*O'zbek tili va adabiyoti universiteti katta o'qituvchisi, PhD*  
E-mail: [kurshidaraxmonova@mail.ru](mailto:kurshidaraxmonova@mail.ru)

*ToshDO'TAU professori, f.f.d U.Rasulova taqrizi asosida*

## THE ROLE OF MYTHS AND LEGENDS IN THE WORKS OF CHINGIZ AYTMATOV

Annotation

This article analyzes the thematic scope of Chingiz Aytmatov's works and the artistic, philosophical, and structural functions of myths and legends used in them. From a scholarly perspective, the study substantiates how the mythological layer with in the literary text is harmonized with the system of images, national values, and contemporary spiritual-philosophical problems. The analyses show that the writer's use of myths and legends in the structure of the literary text serves not only to deepen artistic imagery, but also to address the complex problems of the era of globalization...

**Keywords:** myth, author's concept, idea of a work of art, legend, system of images, universal human problems, national value, self-awareness, spiritual crisis, plot of a work of art.

## РОЛЬ МИФОВ И ЛЕГЕНД В ТВОРЧЕСТВЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

Аннотация

В данной статье анализируется тематическая сфера произведений Чингиза Айтматова, художественные, философские и структурные функции использования в них мифов и легенд. С научной точки зрения анализируется, как мифологический слой в литературном тексте сочетается с системой образов, национальными ценностями и современными духовно-философскими проблемами. Анализ показывает, что использование писателем мифов и легенд в структуре литературного текста свидетельствует не только об углублении художественных образов, но и о его стремлении интерпретировать и находить решения сложных проблем эпохи глобализации.

**Ключевые слова:** миф, авторская концепция, идея произведения искусства, легенда, система образов, универсальные человеческие проблемы, национальная ценность, самосознание, духовный кризис, сюжет произведения искусства.

## CHINGIZ AYTMATOV IJODIDA AFSONA VA RIVOYATLARNING O'RNINI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Chingiz Aytmatov asarlarining mavzu ko'lamini, undagi afsona va rivoyatlardan foydalanishning badiiy, falsafiy hamda struktural funksiyalari tahlil qilinadi. Maqolada badiiy matndagi afsonaviy qatlam obrazlar tizimi, milliy qadriyatlar hamda zamonaviy ruhiy-falsafiy muammolar bilan qanday uyg'unlashtirilganligi ilmiy nuqtayi nazardan asoslanadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, yozuvchi badiiy matn strukturasi afsona va rivoyatlarni qo'llashi nafaqat badiiy obrazlarni chuqurlashtirish, balki globallashayotgan davrning murakkab muammolarini sharhlash, ularga yechim topishga urinayotganligidan darak beradi.

**Kalit so'zlar:** afsona, muallif konsepsiyasi, badiiy asar g'oyasi, rivoyat, obrazlar tizimi, umuminsoniy muammolar, milliy qadriyat, o'zlikni anglash, ma'naviy inqiroz, badiiy asar syujeti.

**Kirish.** Chingiz Aytmatov asarlari XX asrda turkiy xalqlar adabiyotining eng nodir namunalarini sirasiga kiradi. Uning ijodida folklor namunalarining qayta talqin qilinishi, xususan, afsona va rivoyatlarning badiiy matnga o'ziga xos mazmun, badiiy g'oya bilan kirib kelishi zamonaviy adabiy tafakkurning shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Adabiyotshunoslikda afsona ko'proq umumlashma mifologik mazmuni, rivoyat esa tarixiy asosga yaqin voqeyilikni ifodalaydi. Aytmatov esa ushbu folklor shakllarini zamonaviy roman kompozitsiyasiga sintezlab, ularni yangi g'oya va ma'nolar bilan boyitdi. Maqolaning dolzarbligi shundaki, yozuvchi tomonidan qadimiy afsonalar qatlamning qayta yaratilishi milliy madaniyat, xalq tarixi, o'zlikni anglash, vatanparvarlik, erk va ozodlik tuyg'ulari, insoniylik fazilatlarini bugungi global muammolar, ma'naviy inqiroz masalalari bilan parallel ravishda ifodalaydi hamda ularga yechim topishga urinadi.

**Mavzuga doir adabiyotlar tahlili.** Adabiyotshunoslikka doir nazariy kitoblarda afsonaga quyidagicha ta'rif beriladi: "Afsonada tasvirlash xayoliy uydirmalarga asoslanadi. Bu belgi real voqea va hodisalarni

g'ayritabiiy shakllarda ifoda etishni ta'minlaydi"[1]. Adabiyotshunos Komiljon Imomovning kitobida rivoyat va afsonaning farqli va o'xshash jihatlardan bir nechta sanab o'tilgan. "Rivoyatlarda tasvirlash hayotiy uydirmalarga asoslanadi. Janr uydirmalari real voqelikni aynan bayon qilib, tinglovchiga tabiiy holda, hayotiy shakllarda yetkazar ekan, ma'lum bir davr nuqtai nazaridan kelib chiqib baholashni ta'minlagan. Afsona voqealari asosan tinglovchiga diniy ta'sir ko'rsatishga qaratilgan. Rivoyat esa haqiqatni yoritish, ma'rifiy ta'sir ko'rsatishga yo'naltirilgan"[2]. Adabiyotshunos olim Abdulla Ulug'ov ham Chingiz Aytmatovning qissa va romanlari haqida "Chingiz Aytmatov muhtasham adabiy olami" [3] monografiyalarini e'lon qilganlar. Kitobda adibning "Jamila", "Somon yo'li" qissalari hamda "Asrga tatigulik kun", "Qiyomat" romanlaridagi milliy, umumbashariy qadriyatlar badiiy-estetik jihatdan tahlil qilingan.

**Tadqiqot metodologiyasi.** Maqolada adabiyotshunoslikning bir necha tahlil metodlaridan foydalanildi. Jumladan, struktural metod orqali afsona va rivoyatlarning badiiy asar syujet liniyasida qanday o'rin tutganligi, nimalarga xizmat qilganligi tahlil qilib berildi.

Germenevnik tahlil metodi orqali badiiy asar g'oyasi, yozuvchi dunyoqarashi, maqsadi, ramzlar tagzaminiga yashiringan mazmun atroflicha talqin qilindi. Qiyosiy-tahliliy metod orqali esa bir necha afsonala motivlari solishtirib o'rganildi.

**Tahlil va natijalar.** Afsona va rivoyatlarni Chingiz Aytmatov badiiy konsepsiyasining asosiy tayanch qatlami sifatida baholash mumkin. Adib ijodida afsonaviy qatlamlar ruhiy kechinmalarni chuqurlashtiruvchi, axloqiy tanlovlarni keskinlashtiruvchi hamda insonning ichki va tashqi olam o'rtasidagi ziddiyatlarni yorituvchi vosita sifatida xizmat qiladi. Adibning "Oq kema" qissasidagi Ona bug'u afsonasi, "Qulayotgan tog'lar" romanidagi Mangu qayliq haqidagi afsona, "Asrga tatigulik kun" romanidagi Nayman ona va manqurt og'il haqidagi rivoyat, "Qiyomat" romanidagi payg'ampar Iso masih bilan bog'liq rivoyatlar insoniyatni qilgan yovuzliklari, xatt-harakatlari haqida o'ylashga, tafakkur qilishga majbur qiladi. Inson zotining boshiga tushgan har qanday muammolar, ko'rguliklarda, albatta, uning o'zi aybdor degan xulosani badiiy umumlashma tarzda ifodalab beradi. Zero, inson tabiatga qanday munosabatda bo'lsa tabiat ham unga shunday javob qaytarishi adib asarlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Adibning "Oq kema" qissasidagi Ona bug'u afsonasi qirg'iz xalqining yer yuzida yashab qolishi, avlodlari davom etajagiga bir sabab bo'lgan qutqaruvchi obraz, ona tabiat timsoli sifatida keladi. Ona bug'u yetim qolgan ikki norasida go'dakni o'z bag'riga olib isitadi, parvarishlab katta qiladi. Bola ona bug'u haqidagi afsonaga ishonib yashaydi, uni muqaddas deb biladi. Bu o'rinda ona bug'u – ezgulik, yaxshilik timsoli sifatida badiiy talqin qilingan. Omon qolgan o'g'il va qiz ham, o'z navbatida, ona bug'u va uning bolalariga yaxshi munosabatda bo'lishadi, qadrlashadi. Ammo avlodlar almashgan sayin bu yaxshilik unut bo'ladi, odamlar bug'u bolalarini ovlab, obro' - e'tibor uchun uning shoxlarini o'lgan otalari qabriga qo'yishni odat qiladilar. Qachonchi bola ona bug'uning o'ldirilganligini hamda bobosining qo'lida pichoqni ko'rganida uning ishonchi, dunyosi barbod bo'ladi. Chunki u dunyoga sof, samimiy nigohlari bilan qarar, bobosi aytib bergan afsona xayollari bilan yashardi. Bir kunda hammasi tugaydi. U eng yaxshi ko'rgan insoni bobosiga ishonmay qoladi, undan ko'ngli qoladi. Otasining oldiga Oq kemaga borishni xayol qiladi. Xayollari uni daryoga yetaklaydi. Bola halok bo'ladi. Bu asarda afsona bola ongidagi umid, poklik, ma'naviy tanach timsoliga aylanadi. Afsona qissadagi syujetni harakatga keltiruvchi asos vazifasini bajargan. Chingiz Aytmatovning ushbu asarida ezgulik va yovuzlik o'rtasida kurash qadimiy afsona asosida badiiy to'qimalar asosida yoritib berilgan.

Adibning "Asrga tatigulik kun" romanidagi Nayman ona va manqurt o'g'il haqidagi rivoyat ham asar markaziy g'oyasiga, muallif konsepsiyasini ifodalashga xizmat qilgan. Ushbu rivoyat xalq ruhiyatida tarixiy bosimlar tufayli yuzaga kelgan "ma'naviy yo'qotish" jarayonining badiiy aksidir. Ushbu rivoyat orqali Aytmatov jamiyatni ma'naviy inqirozga olib keluvchi omillarni chuqurroq ko'rsatadi.

"Asrga tatigulik kun" romanida voqealar Sario'zak cho'lida, Bo'ronli temir yo'l bekatida bo'lib o'tadi. Asar butun hayotini oddiy temiryo'lchi bo'lib yashagan Kazangapning vafotidan so'ng dafn etish marosimlari tasviri bilan boshlanib, romanning voqealar rivoji retrospektiv syujet orqali, ya'ni Edigey Bo'ronlining Kazangap bilan o'tkazgan hayoti, mehnatlari, insoniy fazilatlarini, vasiyatini eslash, xotiralarga berilish holatlari bilan davom etadi. Asarda Kazangap bilan Edigey hayoti, Ona Bayit qabristoni, Nayman ona va uning o'g'li Jo'lomon, maktab muallimi Abutolib Quttiboyev, uning rafiqasi Zarifa va farzandlari boshiga tushgan falokatlar haqida hikoya qilinadi. Chingiz Aytmatov barcha asarlarida o'z usuliga, uslubiga sodiq qoladi: ularda real hayot voqealar tasviri bilan turli rivoyat va afsonalar bir-biriga bog'lanib qorishib

ketadi. Tulki, bo'ri, it, tuya, baliq singari hayvonlar, jonivorlar ham o'ziga xos adabiy qahramonlar sifatida gavdalantiriladi.

Adib inson zoti sharifini, nainki inson, boringki tirik maxluqotni juda xilma-xil sharoitlarda, turli vaziyatlarda, ziddiyatli, tang holatlarda, mas'ud damlarda, fojia ichida olib qaraydi. Insonning tavallud topishi, o'sib-unishi, kamoloti, parvozi, inqirozi, yuztuban ketishi onlarida, chuqur iztirob ichida ko'rar ekan, shunisi tahsinga sazovorki, har qanday sharoitda – hatto yorug' dunyodan abadiy ko'z yumganida ham – inson ulug' va mukarram bo'lib qolishiga arziydigan zot, deb talqin qiladi yozuvchi. Otasi Kazangapni Sobitjon tirigidashod, o'lganida ham obod qilmagan ekan, yozuvchi haqiqiy manqurt deb o'zligini, oilasini, otasini, qarindosh-urug', ovulini bilmagan ana shunday kimsalarni haqiqiy zamonaviy manqurtlar, deb ataydi. Qadim zamonda jungjanglar asir tushgan kimsalarni majburan ne qiynoqlar ichida xotirasidan ayirgan bo'lsalar, natijada azob-uqubatlaridan omon qolgan inson bolasi xotirasini butunlay yo'qotadi, hattoki o'zining ismini, onasining kimligini ham bilolmay qoladi. Oxir-oqibatda fojia ro'y beradi. Farzandiga kimligini, yurtini eslatmoqchi bo'lgan onaizor o'z o'g'li tomonidan otib o'ldiriladi. Majburlab manqurtga aylantirilgan inson bolasini qaysidir ma'noda tushunish mumkindir, ammo aql-u hushi joyida bo'lgan, o'qigan, jamiyatning ma'lum bir doirasida faoliyat yuritib kelgan Sobitjonning fikrlarini, o'zini tutishi-yu, ovuliga, otasiga, qarindosh-urug'lari, qadriyarlari-an'alariga bo'lgan munosabatini zamonaviy manqurt timsolida yozuvchi badiiy tarzda yoritib bergan. Aslida haqiqiy manqurt Jo'lomon emas Sobitjon ekanligini adib kitobxonga tushuntirib bermoqchi bo'ladi. Jungjanglar zamonidan qariyb ming yillar o'tishiga qaramay inson zoti o'zgardimi? Uning manqurtligi batamom tugadimi? Yozuvchi ilm-fan, texnika taraqqiy etgan zamonlarda insoniyatning fikrlari, dunyoqarashi, tuyg'ulari, tafakkuri o'zgardimi? kabi savollarga javob izlaydi. Mana shunday hodisalar yozuvchini chuqur qayg'uga soladi. Undagi ma'naviy qadriyatlar, milliy o'zlikni anglash, ajdodlar xotirasi, insonning qadri kabi masalarni qadimgi rivoyat va afsonalar bilan parallel qo'yadi va bugungi taraqqit etgan davr muammolarining asl sababi ma'naviy inqiroz ekanligini kitobxonga uqtirmoqchi bo'ladi.

Chingiz Aytmatovning "Qulayotgan tog'lar" romanidagi Mangu qayliq haqidagi afsona asarda falsafiy, ramziy va g'oyaviy yuk tashuvchi badiiy vosita sifatida namoyon bo'ladi. Bu afsona orqali inson va tabiat, tarix va zamon, e'tiqod va inqiroz masalalarini badiiy talqin etadi. Adib ijodida afsona an'anaviy xalq og'zaki ijodi shaklida emas, balki zamonaviy inson ongida qayta ishlangan adabiy-falsafiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Asardagi afsona motivlari insoniyat tarixiy xotirasi, ma'naviy tanazzul va ruhiy iztiroblar bilan chambarchas bog'liq holda tasvirlanadi. Afsonaning ichki mohiyati roman voqealari bilan uzviy bog'langan. Afsonada bir ovchi boylik, shon-shavkat, obro' orttirish natijasida shu qadar ko'p ov qiladiki, tog' echkisining so'nggi avlodini ham qirib bitirishdan o'zini to'xtatolmaydi. U echki ketidan quvib boraverib tog'ning cho'qqisiga chiqib qolganini sezmay qoladi, u yerdan ortga yo'l topolmaydi. Ya'ni ovchi cho'qqida qolib ketadi. Tushish yo'lini topolmaganida esa qanchalik xato qilganligini, nafsga berilib, bu yolg'on dunyo ho-yu havaslariga berilganligini anglab yetadi. Ya'ni, insonning qilgan xatolari, ona tabiatga yetqazgan zararlari, albatta, o'zining boshiga halokatlar kelishiga sabab bo'ladi. Bu fojialar nafaqat insonning o'ziga, balki atrofdagilarni, qolaversa, butun insoniyatni ogohlikka, xatti-harakatlari haqida mushohada qilib ko'rishga undaydi. Zero, shoir Ulug'bek Hamdam aytganidek, "Qanday boqsa odam olamga, shunday javob aylar olam odamga". Ovchi yigitning qallig'i esa butun umr yorini izlab, uni kutish bilan sarson-sargardon kezadi. Asarning nomi ham

afsona tagmazmuni bilan, muallif g'oyalari bilan uzviy bog'langan. "Qulayotgan tog'lar" - tog'larning qulash xavfi – insoniyatning o'z ildizlaridan, qadriyatlaridan uzoqlashayotganini ifodalaydi. Romandagi afsona zamonaviylik bilan chambarchas bog'liq. Texnologik taraqqiyot, ekologik muammolar ma'naviy bo'shliq kabi masalalar afsona vositasida umumlashtiriladi.

**Xulosa.** Aytmatov uchun afsona - xalq ruhiyati ifodasi, rivoyat esa uning tarixiy xotirasi. Ikkisi birgalikda insonning ma'naviy ildizlari, milliy o'zlik va ijtimoiy mas'uliyat kabi dolzarb masalalarni yorqin ochib beradi. Adibning afsonalardan foydalanish tamoyili uni boshqa turkiy yozuvchilardan ajratib turadi. U afsonani sodda folklor elementi sifatida emas, balki insoniyat tafakkurining qadimiy

shakli, o'zini anglash mexanizmi sifatida talqin qiladi. Afsonaviy qatlamni real hayotiy voqealik bilan tutashtirar ekan, yozuvchi mifologik fikrlash va zamonaviy ong to'qnashuvini murakkab badiiy struktura orqali namoyon etadi. Muallif rivoyatlar yordamida xalqning hayotiy tajribasini, tarixiy xotiradagi bo'shliqlarni va turmush falsafasini yanada realroq tasvirlaydi. Yozuvchi afsona va rivoyatlarni badiiy kod sifatida talqin qiladi; ular insoniyatning ma'naviy ildizlari, jamiyatning axloqiy inqirozi va tarixiy xotira bilan bog'liq eng muhim masalalarni ochishda muhim rol o'ynaydi. Tahlillar natijasi shuni ko'rsatadiki, Aytmatov afsonalari – milliylik va umumbashariy qadriyatlarining sintezini yaratgan badiiy fenomen hisoblanadi.

#### ADABIYOTLAR

1. Imomov K. O'zbek xalq nasri poetikasi. – Toshkent, Fan, 2008. - B.11.
2. Imomov K. O'zbek xalq nasri poetikasi. – Toshkent, Fan, 2008. - B.11.
3. Ulug'ov A. Chingiz Aytmatov muhtasham adabiy olami. – Toshkent, Muharrir, 2023
4. Aytmatov Ch. Asrga tatigulik kun. Qiyomat. – Toshkent: G'afur G'ulom, 1089. – 557b.
5. Aytmatov Ch. Oq kema. – Toshkent: Yoshlar, 2018. – 168 b.
6. Jo'rayev M, Narziqulova M. Mif, folklor va dabiyot. – Toshkent: Alisher Navoiy, 2006. – 184b.
7. Imomov K. O'zbek xalq nasri poetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 251b.
8. Meliboyev Ahmadjon. Chingiz Aytmatov: davr, inson, haqiqat. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2018. –180b.
9. Xudoyberdiyev E. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent, Sharq, 2008. – 365b.
10. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent, Navoiy universiteti, 2018. – 477b.



*Sitorabonu TURSUNBOYEVA,*  
*O'zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti*  
*E-mail: s.tursunboeva@gmail.com*

*NamDTU dotsenti P.Botirova taqrizi asosida*

**MEDI-SAVODXONLIKNI OSHIRISH ORQALI AXBOROT MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH  
STRATEGIYASI: YOSHLAR VA AHOLINING TELEGRAM-KONTENTNI TANQIDIY IDROK ETISH  
KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH**

Annotatsiya

Ushbu maqolada media-savodxonlikni oshirish orqali axborot madaniyatini shakllantirish strategiyalarini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotning asosiy diqqat markazi yoshlar va keng jamoatchilikning Telegram kabi zamonaviy ijtimoiy tarmoqlardagi kontentni tanqidiy idrok etish ko'nikmalarini rivojlantirishdir. Mazkur strategiyalar kontentni tahlil qilish, manipulyatsiyalarni aniqlash va axborot manbalarining ishonchligini baholash kabi ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi. Tadqiqot media-savodxonlik va axborot madaniyati o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ko'rsatadi, shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda axborot oqimini tanqidiy baholash orqali yoshlar va aholi ongini rivojlantirishning samarali usullarini aniqlaydi.

**Kalit so'zlar:** media-savodxonlik, axborot, Telegram, ijtimoiy tarmoqlar, madaniyat, yoshlar, kontent tahlili, ishonchlik.

**СТРАТЕГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ ПУТЁМ ПОВЫШЕНИЯ МЕДИА-ГРАМОТНОСТИ: РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО ВОСПРИЯТИЯ TELEGRAM-КОНТЕНТА У МОЛОДЁЖИ И НАСЕЛЕНИЯ**

Аннотация

В данной статье рассматриваются стратегии формирования информационной культуры через повышение медиаграмотности. Основное внимание уделяется развитию у молодежи и широкой аудитории навыков критического восприятия контента в современных социальных сетях, таких как Telegram. Эти стратегии помогают формировать умения анализа контента, выявления манипуляций и оценки достоверности источников информации. Исследование демонстрирует взаимосвязь медиаграмотности и информационной культуры, а также определяет эффективные методы повышения критического мышления молодежи и населения при оценке информационных потоков в социальных сетях.

**Ключевые слова:** медиаграмотность, информация, Telegram, социальные сети, культура, молодежь, анализ контента, достоверность

**STRATEGY FOR FORMING INFORMATION CULTURE THROUGH ENHANCING MEDIA LITERACY:  
DEVELOPING CRITICAL PERCEPTION SKILLS OF TELEGRAM CONTENT AMONG YOUTH AND THE  
GENERAL POPULATION**

Annotation

This article examines strategies for developing information culture through the enhancement of media literacy. The study focuses on cultivating critical content evaluation skills among youth and the general public in modern social networks such as Telegram. These strategies assist in developing competencies in content analysis, detection of manipulations, and evaluation of information source reliability. The research highlights the interconnection between media literacy and information culture, while identifying effective methods for enhancing critical thinking skills among young people and the wider population when assessing information flows on social media platforms.

**Key words:** media literacy, information, Telegram, social networks, culture, youth, content analysis, reliability

**Kirish.** Raqamli va ijtimoiy tarmoqlar hamda ommaviy axborot vositalarining keskin o'sishi, axborot manbalari sonining ko'payishi bilan birga, jamiyatda "axborot maydoni" kengaymoqda. Ayniqsa, Telegram kabi platformalar xalq orasida keng tarqalgan bo'lib, ularning kontenti - yoshlar va keng jamoatchilik uchun muhim axborot manbaiga aylangan. Biroq, shuni ham e'tibordan qochirish lozimki, axborot maydonidagi tezkorlik - manipulyatsiyalar, yolg'on xabarlar va noto'g'ri ma'lumotlarning ham tarqalishini keltirib chiqaradi. Shuning uchun jamiyatda media - savodxonlikni oshirish hamda axborot madaniyatini shakllantirish bugungi kunning dolzarb vazifasiga aylandi.

So'nggi yillarda, davlat darajasida ushbu muhim yo'nalishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Masalan, 2025-yilda o'tkazilgan milliy forumlar, media sohasidagi modernizatsiya tashabbuslari va ilmiy konferensiyalar jarayonida media va

axborot madaniyatini rivojlantirishga doir murojaatlar va tashabbuslar ko'paydi. Bundan tashqari, Prezident Mirziyoyev media va axborot sohasidagi xodimlarni rag'batlantirish, jurnalistlar va onlayn-resurs mualliflariga e'tibor berish, ommaviy axborot vositalarining jamiyatdagi rolini mustahkamlashga oid harakatlarni qo'llab - quvvatlamog'unda[2]. Bu esa media - savodxonlik va axborot madaniyatini davlat siyosati darajasiga ko'tarish signalidir. Shu sababli, mazkur maqolaning maqsadi - yoshlar va keng jamoatchilikning Telegram kabi zamonaviy ijtimoiy tarmoqlardagi kontentni tanqidiy idrok etish ko'nikmalarini rivojlantirish orqali axborot madaniyatini shakllantirish strategiyasini aniqlashdir. Ushbu yondashuv jamiyatda sog'lom, ongli va tanqidiy axborot iste'molini rag'batlantirishga xizmat qiladi. Tadqiqot quyidagi vazifalarni ko'zlaydi:

Media - savodxonlik va axborot madaniyati o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni tahlil qilish;

Telegram va boshqa ijtimoiy tarmoqlardagi kontentni tanqidiy baholash ko'nikmalarini rivojlantirish strategiyalarini aniqlash;

Davlat siyosati va Prezident qarorlari, shu jumladan 2024–2025 yillardagi tashabbuslarni media-savodxonlik kontekstida tahlil qilish;

Yoshlar va jamoatchilik ongini rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Natijada, maqola jamiyatimizda media-savodxonlikni va axborot madaniyatini mustahkamlash yo'lida ilmiy-amaliy asos yaratishga qaratilgan.

#### **Adabiyotlar tahlili va metodologiya**

William J. Potter - media-savodxonlik va kommunikatsiya sohasida dunyoga mashhur olimlardan biri. U Pennsylvaniya universitetida media va kommunikatsiya sohasida professor bo'lib faoliyat yuritadi va o'nlab ilmiy maqolalar, kitoblar muallifi hisoblanadi. Uning Media Literacy asari media-savodxonlikni nazariy va amaliy jihatdan keng qamrovli yoritadi[1] Kitobda axborot oqimini tanqidiy tahlil qilish, manipulyatsiyani aniqlash, ijtimoiy tarmoqlarda axborot manbalarining ishonchligini baholash kabi ko'nikmalar batafsil o'rganiladi. Potter media-savodxonlikni nafaqat shaxsiy darajada, balki jamiyatda ham ahamiyatli deb hisoblaydi, ya'ni sog'lom axborot madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi. William J. Potterning Media Literacy (2019) asari media-savodxonlik nazariyasi va amaliyotini birlashtirishga alohida e'tibor qaratadi. Kitobda axborotni tanqidiy qabul qilish, manipulyatsiyani aniqlash va axborot manbalarining ishonchligini baholash ko'nikmalarini shakllantirish usullari batafsil tushuntiriladi. Bu jihatlar ayniqsa ijtimoiy tarmoqlarda, xususan Telegram kabi platformalarda tarqalayotgan kontentni tanqidiy idrok etish strategiyalarini ishlab chiqishda muhim nazariy asos sifatida xizmat qiladi.

Tadqiqotimiz kontekstida Potterning yondashuvi shuni ko'rsatadiki, yoshlar va keng jamoatchilik orasida media-savodxonlikni oshirish orqali axborot madaniyatini rivojlantirish mumkin. Muallifning tavsiyalariga amal qilgan holda, kontentni tahlil qilish, feyk yoki manipulyatsiyani aniqlash, shuningdek, axborot manbalarining ishonchligini baholash bo'yicha metodologik asoslarni shakllantirish mumkin. Uning ilmiy ishi: tanqidiy fikrlash va media-savodxonlik nazariyasi asoslarini yoritadi, bu esa aholi ongini rivojlantirishga xizmat qiladi; axborot manbalarini baholash va manipulyatsiyalardan himoyalash usullarini taqdim etadi, ya'ni foydalanuvchilarni Telegramdagi noto'g'ri yoki manipulyativ kontentdan himoya qiladi; yoshlar va keng jamoatchilikning media-savodxonligini rivojlantirish bo'yicha amaliy metodologik tavsiyalar beradi, shu jumladan interfaol treninglar va tanqidiy tahlil mashqlari orqali kontentni to'g'ri idrok etish ko'nikmalarini shakllantirish imkonini beradi.

UNESCO tomonidan chop etilgan Media and Information Literacy in the Digital Age: Policy and Practice Guidelines qo'llanmasi media va axborot madaniyatini rivojlantirish bo'yicha xalqaro tajribani keng qamrovda o'rganadi[2]. Hujjatda media-savodxonlikni oshirish strategiyalari, ijtimoiy tarmoqlarda axborotni tanqidiy idrok etish ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha tavsiyalar va yoshlar hamda keng jamoatchilik uchun amaliy treninglar modeli keltiriladi. Shuningdek, media-savodxonlikni ta'lim tizimida, jamiyatda va digital platformalarda kengaytirishning samarali usullari ham ko'rsatib o'tilgan.

UNESCO qo'llanmasi media-savodxonlikni oshirish bo'yicha xalqaro standartlar va amaliy tavsiyalarni taqdim etadi. U digital platformalarda, jumladan Telegram kabi ijtimoiy tarmoqlarda axborot madaniyati va xavfsizligini

rivojlantirish bo'yicha metodologiyalarni yoritadi[3]. Tadqiqotimiz uchun bu manba ayniqsa foydali, chunki u davlat siyosati va xalqaro tajriba asosida yoshlar va aholi orasida kontentni tanqidiy idrok etish ko'nikmalarini shakllantirish strategiyalarini ishlab chiqishda asosiy nazariy va amaliy yo'nalishlarni beradi. Ushbu qo'llanma: media-savodxonlikni oshirish bo'yicha xalqaro standartlar va tavsiyalarni taqdim etadi, bu esa Telegram va boshqa ijtimoiy tarmoqlarda tarqalayotgan kontentni tanqidiy tahlil qilishda yo'l-yo'riq sifatida xizmat qiladi; digital platformalarda axborot madaniyati va xavfsizligini rivojlantirish bo'yicha metodologiyalarni yoritadi, bu orqali foydalanuvchilar noto'g'ri ma'lumot va manipulyatsiyalardan himoyalanaadi; yoshlar va keng jamoatchilikning ongini rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar beradi, shu jumladan treninglar, interfaol mashg'ulotlar va kontentni tanqidiy tahlil qilish mashqlari orqali ko'nikmalarni shakllantirish imkonini beradi. Shu bilan UNESCO qo'llanmasi, Potterning nazariy ishlari bilan bir qatorda, sizning tadqiqotingiz uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi. Ular birgalikda Telegram va boshqa ijtimoiy platformalarda yoshlar va aholi ongini rivojlantirish, media-savodxonlikni oshirish va axborot madaniyatini shakllantirish bo'yicha strategiyalarni ishlab chiqishda foydalanishga imkon beradi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi - yoshlar va keng jamoatchilikning Telegram va boshqa ijtimoiy tarmoqlardagi kontentni tanqidiy idrok etish ko'nikmalarini rivojlantirish orqali media-savodxonlik va axborot madaniyatini oshirish strategiyalarini aniqlashdir. Shu maqsadga erishish uchun ikki asosiy metod qo'llaniladi: so'rovnoma va eksperimental treninglar metodi.

Birinchi metod sifatida so'rovnoma ishlatiladi. So'rovnoma yordamida ishtirokchilarning media-savodxonlik darajasi, axborotni tanqidiy qabul qilish qobiliyati, axborot manbalarini baholash ko'nikmalari va ijtimoiy tarmoqlarda tarqalayotgan manipulyatsiyalarga bo'lgan munosabatlari aniqlanadi. Ushbu metod katta auditoriyadan tez va tizimli ma'lumot olish imkonini beradi, natijalarni statistik usullar orqali tahlil qilish esa yoshlar va aholi o'rtasidagi farqlarni aniqlash imkonini beradi. Masalan, tadqiqot doirasida 18–35 yoshdagi talabalar va 36–60 yoshdagi aholi orasida Telegram kontentini tanqidiy idrok etish bo'yicha so'rovnoma o'tkaziladi, unda feyk xabarlarini aniqlash, axborot manbalarini baholash va media-savodxonlik ko'nikmalari baholanadi[4] Shu orqali ishtirokchilarning ong darajasi va ko'nikmalarining hozirgi holati aniqlanadi.

Ikkinchi metod sifatida eksperimental treninglar metodi qo'llanadi. Ushbu metod orqali tadqiqot guruhiga maxsus media-savodxonlik mashg'ulotlari, interfaol treninglar va Telegram kontentini tanqidiy tahlil qilish mashqlari beriladi. Treninglar davomida ishtirokchilar feyk xabarlarini aniqlash, axborot manbalarini baholash va tanqidiy fikrlash mashqlarini bajaradilar[5] Treningdan oldin va keyin ishtirokchilarning ko'nikmalari test orqali o'lchanadi, bu esa media-savodxonlik va axborot madaniyati ko'nikmalarining rivojlanish darajasini aniqlash imkonini beradi. Ushbu metodologiya so'rovnoma va eksperimentni birlashtirish orqali nazariy va amaliy yondashuvni ta'minlaydi. So'rovnoma orqali ishtirokchilarning boshlang'ich ko'nikmalari va ong darajasi baholanadi, eksperiment esa ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishning samaradorligini ko'rsatadi.

Natijalar va muhokama

Tadqiqot doirasida so'rovnoma va eksperimental treninglar yordamida olingan ma'lumotlar yoshlar va keng jamoatchilikning Telegram kontentini tanqidiy idrok etish ko'nikmalari va media-savodxonlik darajasini o'rganishga xizmat qildi. Tahlil ikki asosiy jihatga qaratildi: kontentni

tanqidiy idrok etish qobiliyati va axborot manbalarini baholash ko'nikmalari.

So'rovnomaga orqali 18–35 yoshdagi talabalar va 36–60 yoshdagi aholi orasida media-savodxonlik darajasi o'Ichandi. Natijalar shuni ko'rsatdiki:

Yoshlar Telegramdagi kontentni tez qabul qilish bilan birga, ayrim hollarda manbalarning ishonchligini yetarlicha tekshirmaydi.

Kattalar esa ko'proq an'anaviy axborot manbalariga tayansa-da, yangi platformalarda feyk va manipulyatsiyalarni aniqlashda qiyinchiliklarga duch keladi.

Masalan, So'rovnomaga natijalariga ko'ra, talabalar orasida 60% ishtirokchi yangiliklar kanalida tarqalgan xabarlarni tekshirmasdan qabul qilgan, kattalar orasida esa bu ko'rsatkich 45% ni tashkil qilgan[6] Shu bilan birga, kattalar noto'g'ri manbalarni aniqlashda talabalar bilan solishtirganda 15% yuqori natija ko'rsatgan.

Ekspirimental guruh 4 haftalik interfaol mashg'ulotlar va Telegram kontentini tanqidiy tahlil qilish mashqlaridan o'tdi. Trening davomida ishtirokchilar:

Feyk xabarlarni aniqlash;

Axborot manbalarini tekshirish va baholash;

Kontentni tanqidiy tahlil qilish mashqlarini bajardilar.

Misol uchun, Treningdan oldin ishtirokchilarning axborot manbalarini baholash bo'yicha o'rtacha balli 55% bo'lsa, treningdan keyin bu ko'rsatkich 80% ga oshdi. Shuningdek, feyk xabarlarni aniqlash bo'yicha o'rtacha natija 40% dan 75% gacha ko'tarildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, yoshlar va kattalar orasida Telegram va boshqa ijtimoiy tarmoqlardagi kontentni tanqidiy idrok etish ko'nikmalarida sezilarli farqlar mavjud. Yoshlar yangi raqamli platformalarda axborotni tez qabul qiladilar, ammo manbalarni baholash va feyk xabarlardan himoyalaniish bo'yicha ko'nikmalari yetarlicha rivojlanmagan. Shu bilan birga, kattalar an'anaviy manbalarga tayangan holda axborotni baholashga odatlangan, biroq yangi ijtimoiy tarmoqlardagi manipulyatsiyalarni aniqlash va tanqidiy tahlil qilishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu holat yoshlar va kattalar uchun media-savodxonlikni oshirish bo'yicha alohida yondashuvni qo'llash zaruratini ko'rsatadi.

Ekspirimental mashg'ulotlar esa media-savodxonlik va axborot madaniyati ko'nikmalarini sezilarli darajada oshirish imkonini berdi. Treninglar davomida ishtirokchilar feyk xabarlarni aniqlash, axborot manbalarini baholash va kontentni tanqidiy tahlil qilish bo'yicha amaliy mashqlarni bajardilar. Mashg'ulotlardan so'ng ishtirokchilarning ko'nikmalari o'rtacha darajada oshdi, bu esa kontentni tanqidiy idrok etish strategiyalarining samaradorligini tasdiqlaydi. Shu tarzda, eksperiment media-savodxonlik va axborot madaniyatini rivojlantirishning amaliy yondashuvlarini aniqlashda muhim rol o'ynadi.

Tadqiqot natijalari shuningdek, Telegram va boshqa ijtimoiy platformalarda yoshlar va keng jamoatchilikning ongini rivojlantirish, media-savodxonlikni oshirish va axborot madaniyatini shakllantirish bo'yicha strategiyalarni ishlab

chiqishda muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Bu strategiyalar nafaqat kontentni tanqidiy idrok etish ko'nikmalarini rivojlantirishga, balki digital platformalarda sog'lom axborot muhitini yaratishga ham yordam beradi. Shu bilan birga, tadqiqot yoshlar va kattalarga moslashgan interfaol treninglar va metodologik tavsiyalarni ishlab chiqish orqali media-savodxonlikni oshirishning samarali yo'llarini ko'rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, media-savodxonlikni oshirish va axborot madaniyatini rivojlantirish bo'yicha interfaol metodlar va treninglar yoshlar va aholi ongini samarali rivojlantiradi, feyk xabarlar va manipulyativ kontentdan himoyalaniishga yordam beradi va sog'lom axborot muhitini shakllantirishga xizmat qiladi.

Masalan, treningdan oldin 25 nafar ishtirokchidan faqat 10 nafari feyk xabarni aniqlay olgan bo'lsa, treningdan keyin bu ko'rsatkich 22 nafar ishtirokchiga yetdi. Shu tarzda, eksperimentning amaliy natijasi media-savodxonlikni oshirish strategiyalarining samarali ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot tahlili shuni tasdiqlaydi: media-savodxonlik va axborot madaniyatini rivojlantirish bo'yicha interfaol mashg'ulotlar va treninglar yoshlar va keng jamoatchilikning Telegram kontentini tanqidiy idrok etish ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi. Bu esa, o'z navbatida, ijtimoiy tarmoqlarda sog'lom axborot madaniyati va ongli media-foydalanuvchi muhitini shakllantirishga xizmat qiladi.

**Xulosa.** Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Telegram va boshqa ijtimoiy tarmoqlarda tarqalayotgan kontentni tanqidiy idrok etish ko'nikmalari yoshlar va kattalar orasida farq qiladi. Yoshlar yangi platformalarda tez axborot qabul qilsa-da, manbalar ishonchligini yetarlicha baholashga ko'proq e'tibor qaratishlari zarur. Kattalar esa an'anaviy manbalarga tayansa-da, yangi platformalarda feyk xabarlarni aniqlashda qiyinchiliklarga duch keladi.

So'rovnomaga natijalari va eksperimental treninglar shuni ko'rsatdiki, interfaol mashg'ulotlar va maxsus treninglar media-savodxonlik va axborot madaniyati ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi. Treninglar davomida ishtirokchilar axborot manbalarini tekshirish, manipulyatsiyalarni aniqlash va kontentni tanqidiy tahlil qilish bo'yicha ko'nikmalarni rivojlantirdilar. Shu tarzda, olingan natijalar Telegram va boshqa digital platformalarda yoshlar va keng jamoatchilik ongini rivojlantirish, sog'lom axborot muhitini shakllantirish va media-savodxonlikni oshirish bo'yicha strategiyalarni ishlab chiqish imkonini beradi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, media-savodxonlikni rivojlantirish bo'yicha samarali strategiyalar - bu nafaqat shaxsiy darajada, balki ijtimoiy darajada ham axborot madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Eksperiment va tahlillar natijalari, shuningdek, davlat siyosati va xalqaro tajribaga moslashgan metodologiyalarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, yoshlar va aholi ongini rivojlantirish orqali Telegram va boshqa ijtimoiy tarmoqlarda axborot oqimini tanqidiy baholash, feyk xabarlar va manipulyatsiyalardan himoyalaniish imkoniyatlari kengayadi.

#### ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Axborot xavfsizligi va media-savodxonlikni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" Qarori, 2021 yil. Tashqi manba: lex.uz
2. O'zbekiston Respublikasi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi. "Milliy media-forumlar va axborot madaniyati rivoji", 2025 yil. Tashqi manba: mfa.uz
3. Potter, W. J. (2019). Media Literacy (9th Edition)
4. UNESCO (2021). Media and Information Literacy in the Digital Age: Policy and Practice Guidelines. Paris: UNESCO.
5. Jahon banki (2020). Digital Skills and Media Literacy in Central Asia.
6. Rajapova, D. S. (2022). Axborot madaniyati va media-savodxonlikni shakllantirish: yoshlar ongini rivojlantirish yondashuvlari. Namangan davlat universiteti Ilmiy ishlari, 3(1), 45–58.
7. Own survey conducted by the author. (2025). Data on students' critical evaluation of Telegram content.



**Maftuna TURSUNOVA,**  
*Toshkent amaliy fanlar universiteti mustaqil tadqiqotchisi*  
E-mail: [tursunovamaftuna00@gmail.com](mailto:tursunovamaftuna00@gmail.com)

*PhD N.Tursunova taqrizi asosida*

### O'ZBEK VA RUS TOPONIMIK RIVOYATLARINING O'RGANILISHI TIPOLOGIYASIGA DOIR

Аннотация

Mazkur maqolada o'zbek va rus folklorshunosligida joy nomlarining kelib chiqishini izohlashga qaratilgan rivoyatlarning o'rganilishi qiyosiy asnoda tadqiq etilgan. Maqolada toponimik rivoyatlarga ziyolilarning qiziqishi, joy nomlarini kelib chiqishini izohlashga qaratilgan rivoyatlarning folklorshunoslar tomonidan o'rganilish davri borasida ilmiy mulohazalar yuritiladi. O'zbek va rus folklorshunoslik fani tarixida toponimik rivoyatlarning ilmiy jamoatchilik tomonidan to'planishi, ilk ilmiy muomalaga kiritilishi, rivoyat janriga doir nazariy qarashlarda o'zbek va rus olimlarining ilmiy xulosalari qiyosiy asnoda tanqidiy tahlil qilingan.

**Kalit so'zlar:** folklor, toponim, rivoyat, joy nomi, to'plash, og'zaki nasr, uydirma.

### К ТИПОЛОГИИ ИЗУЧЕНИЯ УЗБЕКСКИХ И РУССКИХ ТОПОНИМИЧЕСКИХ ПРЕДАНИИ

Аннотация

В данной статье рассматривается сравнительное исследование топонимических предание в узбекском и русском фольклоре. Статья дает научное представление о периоде интеллектуального интереса к топонимическим преданиям и их изучении фольклористами. В сравнительном ключе критически анализируются сбор топонимических легенд научным сообществом в истории узбекского и русского фольклора, их первоначальное введение в научное обращение, а также научные выводы узбекских и русских ученых о теоретических взглядах на жанр предания.

**Ключевые слова:** фольклор, топоним, предание, топоним, собрат, устная проза, вымысел.

### ON THE TYPOLOGY OF STUDYING UZBEKISTAN AND RUSSIAN TOPONYMIC LEGENDS

Annotation

This article examines a comparative study of toponymic legends in Uzbek and Russian folklore. It provides a scholarly overview of the period of intellectual interest in toponymic legends and their study by folklorists. It critically analyzes the collection of toponymic legends by the scholarly community in the history of Uzbek and Russian folklore, their initial introduction into scholarly circulation, and the conclusions of Uzbek and Russian scholars on theoretical perspectives on the legend genre.

**Keywords:** folklore, toponym, legend, toponym, congener, oral prose, fiction.

**Kirish.** Ma'lumki toponimlar joy nomlarini bildiruvchi so'zlar bo'lib, har bir geografik makonning nomlanish sabablarini izohlashga qaratilgan kichik hajmli og'zaki nasriy hikoyalardir. Joy nomlarining kelib chiqishini izohlashga qaratilgan og'zaki hikoyalar qadim zamonlardan oq xalq orasidagi ziyolilar tomonida xalqning o'ziga xos vatan tarixi sifatida ahamiyat kasb etgan. Qadimgi ajdodlarimiz o'zlarini istiqomat qilib kelayotgan makoni tarixini bilishga qiziqishlari natijasida joylar – aholi istiqomat qiladigan shahar va qishloqlarning nomlanish sabablarini oydinlashtirishga qiziqqanlar. Bu esa, millatning ma'naviy qiyofasi, tafakkur doirasini belgilovchi mezon sifatida har bir davrda muhim ahamiyat kasb etgan.

**Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** Jahon folklorshunosligida O.S.Axmanova, V.D.Bondaletov, I.A.Vorobyeva, V.A.Juchkevich, A.B.Superanskaya, Ye.V.Uxmelina, T.V.Xvesko, A.R.Eskler, A.F.Artemova, O.A.Leonovich, V.D.Belenkaya singari olimlar toponimik nasr mohiyati, janr tabiati, toponimlar semantik mohiyatiga doir tadqiqotlar yaratganlar [1].

**Tadqiqot metodologiyasi.** O'zbek va rus xalqlarining toponimik rivoyatlarni o'rganishda o'zbek va rus folklorshunosligidagi ilg'or fikrlarni o'rganish orqali xalqlarning ma'naviyat tarixi, uning paydo bo'lishi, ilmiy tafakkur rivoji va millat ma'naviyatini qiyosiy asnoda ochib berish.

O'zbek folklorshunosi U.F.Sattorov toponimik rivoyatlarni asrimiz boshlarida monografik tadqiq etgan edi. Olimning keyingi tadqiqotlari ham bevosita toponimik nasr badiiyatiga bag'ishlandi. U.F.Sattorovning aniqlashicha: "Toponimlarning etimologiyasi borasidagi dastlabki urinishlarni qadimgi grek matnlarida uchramiz. "Kapitoliy bo'risi", "Romula va Rema haqida afsona"larda Rim shahrining paydo bo'lishi izohlangan"[27].

Joy nomlarining izohlovchi so'zlarning mohiyatiga birinchi ilmiy yondoshuv sifatida X-XI asrlar buyuk tilshunos olimi – Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'at it-turk" asarida uchraydi. Olim o'z asarida turkiy tillardagi joy nomlarining mohiyati xususida ilmiy izohlar beradi.

Qadimdan joy nomlarining qay tariqa kelib chiqishini izohlashga qaratilgan og'zaki nasriy hikoyalar ilmiy kishilar e'tiborini o'ziga tortgan. Qadimgi davr kishilari bunday og'zaki hikoyalarni o'z yurtlari tarixining bir sahifasi sifatida tushungan bo'lsalar, keyinchalik ularning qimmatli ma'lumotlarni mujassamlashtirgan og'zaki badiiy asar sifatida qadrlaganlar [27. – B.30.].

Turkiston o'lkasida istiqomat qilgan ziyoli ajdodlarimiz o'rta asrlardan toponimik rivoyat va afsonalar bilan ilmiy qiziqishda bo'lganlar, biroq, tarixiy ma'lumotlar rus olimlarining toponimik afsona va rivoyatlarni to'plash va ularni o'rganish ishlariga XX asrning boshlaridan kirishganligini ko'rsatadi. Toponimik nasr namunalari

o'rganishda rus olimlaridan N.P.Andreyev birinchilardan bo'lib bu sohada ilmiy tadqiqotlar yaratdi. U rivoyatlarni tarixiy hamda mahalliy rivoyatlarga bo'lib tasniflagan edi [2]. Ayni ilmiy qarash T.M.Akimovning o'quv qo'llanmasidaham ko'zga tashlanadi. Ular joy nomlarining kelib chiqish sabablarini izohlovchi toponimik rivoyatlarni «mahalliy rivoyatlar» deya tariflaydilar[3].

N.P.Andreyev tadqiqotidan o'n yil o'tgach, A.I.Nikiforov tomonidan «Adabiyot qomusi» dagi «Rivoyat» nomli maqolasida bu janrning uch xil ichki turi mavjudligini qayd qilgan: 1) mifik, ya'ni xudolar, samo, jon, yovuz ruhlar, avliyolar va boshqalar haqidagi rivoyatlar; 2) naturalistik, ya'ni o'simliklar, jonivorlar, bir ko'zli, it boshli g'aroyib odamlar haqidagi rivoyatlar; 3) tarixiy rivoyatlar. Tarixiy rivoyatlarning o'zini ham olim bir necha guruhlariga ajratgan: 1) geografik rivoyatlar - jo'g'rofiy atamalarning kelib chiqishini tushuntiruvchi rivoyatlar; 2) moddiy obidalar haqidagi rivoyatlar; 3) tarixiy voqealar haqidagi rivoyatlar; 4) xalqning geneologiyasi haqidagi rivoyatlar kabi[24].

A.I.Nikiforov tasnifida birinchidan, rivoyat, afsona va demonologik hikoya janrlari qorishtirib yuborilganligini tanqid qilgan o'zbek folklorshunosi U.Sattorov: «naturalistik rivoyat» sirasiga mansub deb topilgan matnlar, shuningdek, xudolar, avliyolar to'g'risidagi asarlar afsona janri namunasi bo'lsa, jon va yovuz ruhlar xususidagi hikoyalarni demonologiyaga kiritish maqsadga muvofiqdir. Olim tasnifidagi «geografik va moddiy obidalar to'g'risidagi rivoyatlar» aslida yaxlitlashtirilib «toponimik rivoyatlar» deb atalishi va tarixiy rivoyatlardan ajratilib, rivoyatning ichki turlaridan biri sifatida berilishi lozim edi. Shunday bo'lsa-da, A.I.Nikiforov tasnifi faktik materialni keng qamrab olganligi bilan qiziqarli[27] -deb izoh beradi.

XX asrning 60-yillariga kelib rus folklorshunosligida «toponimik rivoyat»larni alohida o'rganish kun tartibiga qo'yildi. S.N.Azbelev, V.Gusev, V.K.Sokolova, K.V.Chistov, V.P.Anikin kabi olimlar toponimik rivoyatlarni xalq og'zaki ijodining eng qadimiy va yashovchan namunasi ekanligini, aytuvchi va tinglovchi bayon etilayotgan voqelikni haqiqat deb qabul qilishi, epik bayonda retrospektivlikning yetakchilik qilishi, muayyan joy nomi bilan bog'liqlik bunday rivoyatlarning yetakchi belgisi ekanligini aniqladilar[5].

Bu davrda Rus va turkiy xalqlar folklorshunoslari toponimik rivoyatlarning janr xususiyatlari, syujet tuzilishi va obrazlar tarkibi, badiiy evolyusiyasi, epik janrlar tizimidagi o'rni, boshqa janrlar, xususan afsona janri bilan o'xshash va farqli jihatlari haqida qiziqarli ilmiy qarashlarni olg'a sura boshladi[6].

Ertak afsona va rivoyatlarning haqiqatga yaqinligi masalasida tadqiqotlar olib borgan folklorshunos S.N.Azbelev afsonalarning xayoliy uydirmaga asoslanishi uning rivoyatdan farqlanib turishini aniqladi. Olim o'z tadqiqotida toponimik xarakterdagi nasr namunalarini voqelikning tasvirlanishida hayotiylik darajasining yuqoriliga e'tiborni qaratgan[4].

1969-yilda I.Z.Yarnevskiy tomonidan e'lon qilingan Sibirdan yozib olingan toponimik afsonalarning tasvir vositalari xususidagi ilmiy ma'ruzasi ortidan toponimik xarakterdagi og'zaki epik nasr namunalariga qiziqish ko'paydi [36. – C. 49-50]. Natijada, V.K. Sokolovning slavyan folkloriga bag'ishlangan jamoa monografiyasida sharqislyavyan toponimik rivoyatlariga bag'ishlangan ilmiy maqolasi dunyo yuzini ko'rdi.

Boshqird folklorshunosi A.M.Suleymanov «Boshqird xalq toponimik afsona va rivoyatlarining tarixiy asoslari, g'oyayiy – estetik vazifalari» mavzusida tadqiqot yaratdi[31]. A.M.Suleymanov tadqiqotida V.K. Sokolova, V.K.Kasko, R.M.Kovalyovlar tomonidan olg'a surilgan tasniflarga tayanganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Boshqa tadqiqotlardan farqli o'laroq turkman olimi A.Baymuradovning tadqiqotlarida

rivoyatlarning ichki guruhlarini borasida yangi mulohaza o'rtaga tashlandi. U turkman rivoyatlari tarixiy, toponimik va etiologik kabi turlarga bo'linishini bildirdi[12]. Ayni davrda o'zbek folklorshunosligida afsona janrining tabiati borasida ilmiy xulosalar ommalashgan bo'lsa-da, rivoyatlar borasida biror tadqiqot e'lon qilinmagan edi.

N.A.Krinichnaya rivoyatlar tadqiqiga bag'ishlangan kuzatishlari natijasida joy nomlari bilan bog'liq rivoyatlarda faqat «toponimik motiv» mavjud bo'lib, aslida ular tarixiy rivoyat hisoblanadi deb tushuntiradi[22]. Tog'li oltoyliklar nasri tadqiqotchisi S.S.Katash esa, olamning paydo bo'lishi va tabiiy hodisalar to'g'risidagi qarashlar aks etgan nasriy asarlarni «etiologik miflar» sirasiga kiritadi. Uning tahlil qilgan namunalarida mifotoponimik afsonalar uchraydi[21].

Tatar xalq tarixiy rivoyatlari badiiyatini tadqiq etgan folklorshunos S.M.Gilyazutdinov tadqiqotida esa, toponimik xarakterdagi rivoyatlar ham tarixiy rivoyat sifatida tahlilga tortilganini kuzatamiz[16].

1988-yilga kelib o'zbek folklorshunoslari «O'zbek folklori ocherklari»ni e'lon qildi. Mazkur kitobda folklorshunos Komil Imomov «Rivoyat» nomli maqolasini elon qildi. Ushbu ilmiy maqolada rivoyatning afsonadan farqi hamda uning tarixiy va toponimik kabi ichki guruhlarini mavjudligi borasidagi gepotezani olg'a surdi.

Yangi asr boshlarida rus folklorshunosi B.P.Putilov tomonidan e'lon qilingan tarixiy qo'shiqlar, afsonalar, rivoyatlar va ertaklar to'plamida toponimik rivoyatlar ham o'rinishgan edi[26].

2002-yilda o'zbek folklorshunosi U.Sattorovning «O'zbek xalq toponimik rivoyatlari» nomli nomzodlik dissertatsiyasi toponimik rivoyatlarning spesifikasi, janr tabiati, tasnifi va badiiyatini ochib berishga qaratilgan yirik monografik tadqiqot sifatida o'zbek va jahon folklorshunosligi toponimik nasri tadqiqda yangi hodisa bo'lganligini e'tirof etish zarur.

U.Sattorov ilmiy xulosalari e'lon qilingandan biroz vaqt o'tib rus folklorshunosi A.K.Matveyev tomonidan rus toponimiyasining Rossiya xalqining kelib chiqishini izohlovchi manba sifatidagi o'rniga bag'ishlangan ilmiy maqolasi e'lon qilindi. Uning ilmiy qarashlarida asosan toponimik rivoyatlar haqiqatdan xabar beruvchi og'zaki manba sifatida talqin etilgan xolos, tadqiqotchi toponimik rivoyatlarning folklor janri sifatidagi tabiati tasnifi yoki badiiyati borasida fikr yuritmagani edi[24].

2006 yilda A.S.Burlakov qirol tarantasi buzilgan joyda nomi ostida toponimik afsonalardan iborat xalq nasri namunalarini e'lon qilgan bo'lsa[14], O.D.Gribanova «Uralorti toponimik rivoyatlarining hududiy o'ziga xosliklari» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qildi. O.D.Gribovanovning dissertatsiya ishida toponimik rivoyatlarning janr tabiati va tasnifi tadqiq etilgan edi. Ayni shu masalani biz o'zbek xalq toponimik rivoyatlari misolida undan uch-to'rt yil oldin U.Sattorov tomonidan amalga oshirilgan edi[27]. U.Sattorov toponimik rivoyatlarni oykonimik, oronimik, gidronimik va nekronimik rivoyatlar singari ichki guruhlariga bo'lib o'rganishni taklif qilgan edi. O.D.Gribanova esa Uralorti toponimik rivoyatlarini ikki asosiy guruhga bo'lib o'rganishni taklif qiladi:

- 1.Ruslarning kelishidan oldingi toponimik rivoyatlar;
- 2.Ruslar kelgandan keyin yaratilgan toponimik rivoyatlar[18].

**Tahlil va natijalar.** Toponimik rivoyatlarning tasnifotida nisbatan mukammal tasnif o'zbek folklorshunosi U.Sattorov tomonidan yaratilganligini guvohi bo'lamiz. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek XX asr rus va o'zbek folklorshunosligida toponimik rivoyatlar shu tipdagi afsonalardan farqlanishi bilan bog'liq ilmiy xulosalar mavjud edi. Har ikki xalq folklorshunosligida toponimik rivoyatlarning

janr tabiati, tasnifi borasidagi mukammal imiy xulosalar o'zbek folklorshunos U.Sattorov qo'lga kiritilgan.

**Xulosa va takliflar.** Xullas, o'zbek va rus toponimik rivoyatlarining o'rganilishi borasidagi mulohazalarimizni quyidagicha umumlashtiramiz:

O'zbek xalq toponimik rivoyatlarini o'rganilishi ruslarga nisbatan ancha qadimda X asrda Mahmud Koshg'ariy tomonidan ilmiy o'rganila boshlagan bo'lsa, rus toponimik rivoyatlari XX asr boshlaridan N.P.Andreyev tomonidan ilk bor o'rganilgan.

XX asr boshlarida toponimik rivoyatlarni afsonadan ajratib olish borasida ilmiy izlanishlarda rus folklorshunoslarining ilg'orligi kuzatiladi. XX asrning 30-40-yillarida garchi nomukammal bo'lsa-da, xalq toponimik nasri namunalari tasnif qilish masalalari rus olimlari tomonidan kun tartibiga qo'yildi. Asrning 80-yillariga kelib, o'zbek

folklorshunosligida rivotlar afsonalardan farqli mustaqil folklor janri ekanligi ilmiy asoslanib, rivoyatlar tarixiy va toponimik rivoyatlarga bo'lishinishi aniqlandi.

O'zbek folklorshunosligida o'tkan asrning 90-yillaridan boshlanib yangi asr boshigacha davom etgan U.Sattorovning ilmiy tadqiqot ishlari va ommalashtirgan ilmiy maqolalari toponimik rivoyatlarning janr tabiati va mukammal tasnifotini yaratilganligini ko'rsatadi.

Rus folklorshunosligida toponimik rivoyatlar tarixiy davr nuqtai nazaridan tasniflangan bo'lsa, o'zbek folklorshunosligida tematik tasnif mezoni asosida ichki guruhlariga ajratilgan.

Rus va o'zbek toponimik rivoyatlarining obrazlar tizimi, syujet tipologiyasi, etakchi motivlar masalalarini tadqiq etish oldimizda turgan muhim masalalardan biridir.

#### ADABIYOTLAR

1. Ахманова О.С. «Эквиваленты слов» и их классификация в современном английском языке // Доклады и сообщения филологического факультета МГУ. – М., Вып. 6. – 1948. – С. 5-11.
2. Андреев Н.П. Указатель сказочных сюжетов по системе Аарне. -Л. 1929, С. 117.
3. Акимова Т.М. Семинарий по народному поэтическому творчеству. - Саратов, 1959, С. 138.
4. Азбелев С.Н. Отношение преданий, легенды и сказки к действительности // Славянский фольклор и историческая действительность. -М, 1965, – С. 11-25.
5. Азбелев С.Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд // Специфика фольклорных жанров. -М. 1966, – С. 176-195.
6. Азбелев С. Н. Проблемы международной систематизации преданий и легенд. -Яеский фольклор, т. X. – М.-Л., 1966, – С.176 - 195.
7. Анкин В.П. Художественное творчество в жанрах несказочной прозы (к общей постановке проблемы) // Русский фольклор. XII. – М.: 1972, С. 6-11.
8. Ахметшин Б.Г. Предания, легенды и другие устные рассказы горнозаводской Башкирии. АКД. - Уфа, 1968, С. 9-18.
9. Артемова А.Ф., Леонович О.А. Заимствованные названия в топонимии США // Иностранные языки в школе. – М., 2014. – №5. – С. 60-65.
10. Бельская В.Д. Очерки англоязычной топонимики. – М., 1977. – 227 с.
11. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – М.: Наука, 1983. – 224 с.
12. Баймурадов А. Туркменские народные предания. АКД. -Ашхабад, 1977, 24-25 - б.
13. Баймурадов А. Туркмен фольклор прозасынын тарыхы эволюциясы. -Ашхабад, Ылым, 1982, 145-152-б.
14. Бураков А. В. Там, где сломался царский тарантас // Легенды и были Старой Гатчины. – Гатчина: Типография «Латона», 2006. – 89 с.
15. Воробьева И.А. Язык Земли. О местных географических названиях Западной Сибири. – Новосибирск: Западно-Сибирское книжное издательство, 1973 (а). – 152 с;
16. Гилизутдинов С. М. Татарские исторические предания и их художественные особенности ав-гореф. Дисс. канд филол наук. – Казань, 2000. – 32 с.
17. Гусев В.Е. Эстетика фольклора. -Л., 1967. – С.122-123.
18. Грибанова О.Д. Региональное своеобразие зауральские топонимических преданий. Автореф. Канд.филол.наук. – Челябинск, 2006. – С. 10.
19. Жучкевич В.А. Общая топонимика. – Минск, 1968. – 432 с.
20. Кругляшова В.П. Жанры несказочной прозы уральского горнозаводского фольклора. -Свердловск, 1974.
21. Каташ С.С. Жанровая специфика алтайских мифов, легенд и преданий (к проблеме терминологии и классификации) // Фольклорное наследие народов Сибири и Дальнего Востока. – Горно Алтайск, 1987. – С. 73.
22. Криничная Н.А. О жанровом специфике преданий и принципы их систематизации//Русский фольклор, том XVII. «Проблемы свода русского фольклора». – Л.:1977. – С.77.
23. Лазарев А.И. Жанровые разновидности преданий//Проблемы реализма в русской и зарубежной литературе. – Вологда, 1969. -С. 10-11.
24. Матвеев А. К. Собственно русская топонимия как источник сведений о древнем населении Севера европейской части России//Известия Уральского государственного университета.– Екатеринбург, 2004. – № 33. – С. 5-11.
25. Никифоров А.И. Предания//Литературная энциклопедия. – М.: 1939, Т.9, – С. 238-239.
26. Путилов Б. П. Пётр Великий в преданиях, легендах, анекдотах, сказках, песнях. – СПб., 2000.
27. Сатторов У.Ф. Ўзбек халк топонимик ривоятлари. Филол.фан.номз.дисс. – Тошкент, 2002. – С. 33.
28. Сатторов У.Ф. Ўзбек халк топонимик насрининг таснифи ва поэтикаси.Филол.фан докт.Дисс.–Тошкент,2023.–Б. 33.
29. Соколова В.К. Русские исторические предания. -М. 1970. – С. 249.
30. Суперанская А.В. Что такое топонимика? – М., 1984. – 182 с.
31. Сулейманов А.М. Исторические основы и идейно-эстетические функции топонимических легенд и преданий башкирского народа: Автореф дисс... канд филол наук. – Уфа, 1972. – 26 с.
32. Ухмылина Е.В. Названия и прозвища русского населения Горьковской области // Этнонимы. – М.: Наука, 1970. – С. 254-264.
33. Хвесько Т.В. Когнитивное описание формирования топонимов // Язык и культура. – Томск, 2008 (а). – №3. – С. 77-82.



UDK:811.512

Nozima UMAROVA,  
ToshDO‘TAU magistranti  
E-mail: nozimaumarova333@gmail.com

ToshDO‘TAU prof. v.b., DSc Sh.Hamroyeva taqrizi asosida

### THEORETICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF CREATING A LEGAL QUESTION-AND-ANSWER SYSTEM IN THE UZBEK LANGUAGE BASED ON THE EXPERIENCE OF TURKIC LANGUAGES

Annotation

The article analyzes NLP resources (BERTurk, KazNERD, UD Treebanks) formed in the Turkish and Kazakh languages and proposes a theoretical and practical model for creating a legal question-and-answer (Legal QA, LQA) system in the Uzbek language based on them. The architecture is based on a hybrid principle: IR Retrieval (BM25/dense), LLM Reasoning (transformers) and Rule-based Constraint Filtering (normative checking). The agglutinative morphology of the Uzbek language, SOV order, formulaic constructions of official-legal discourse and the integration of annotation requirements based on UD into LQA are covered. As a result, an integrated architecture, corpus and annotation requirements roadmap for Uzbek LQA was developed.

**Keywords:** natural language processing, legal question-and-answer systems, legal corpus, hybrid approach, large language model, artificial intelligence, semantic role, lemmatization, morphological tagging, tokenization.

### ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЗДАНИЯ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ ВОПРОСОВ И ОТВЕТОВ НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ НА ОСНОВЕ ОПЫТА ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

В статье анализируются ресурсы обработки естественного языка (BERTurk, KazNERD, UD Treebanks), сформированные на турецком и казахском языках, и предлагается теоретическая и практическая модель создания на их основе системы юридических вопросов и ответов (Legal QA, LQA) на узбекском языке. Архитектура основана на гибридном принципе: поиск информации (BM25/dense), логическое рассуждение (трансформаторы) и фильтрация ограничений на основе правил (нормативная проверка). Рассматриваются агглютинативная морфология узбекского языка, порядок слов SOV, формульные конструкции официально-юридического дискурса и интеграция требований к аннотированию на основе UD в систему LQA. В результате разработана интегрированная архитектура, корпус и дорожная карта требований к аннотированию для узбекской системы LQA.

**Ключевые слова:** обработка естественного языка, системы юридических вопросов и ответов, юридический корпус, гибридный подход, большая языковая модель, искусственный интеллект, семантическая роль, лемматизация, морфологическая разметка, токенизация.

### TURKIY TILLAR TAJRIBASI ASOSIDA O‘ZBEK TILIDA HUQUQIY SAVOL-JAVOB TIZIMINI YARATISHNING NAZARIY VA AMALIY ASOSLARI

Annotatsiya

Maqolada turk va qozoq tillarida shakllangan NLP resurslari (BERTurk, KazNERD, UD Treebanklar) tahlil qilinadi va ular asosida o‘zbek tilida huquqiy savol-javob (Legal QA, LQA) tizimini yaratishning nazariy hamda amaliy modeli taklif etiladi. Arxitektura gibrid tamoyilga tayangan: IR Retrieval (BM25/dense), LLM Reasoning (transformerlar) va Rule-based Constraint Filtering (normativ tekshiruv). O‘zbek tilining agglutinativ morfologiyasi, SOV tartibi, rasmiy-huquqiy diskursning formulaik konstruksiyalari va UD asosida annotatsiyalash talablarining LQAg integratsiyasi yoritiladi. Natijada o‘zbek LQA uchun integratsiyalashgan arxitektura, korpus va annotatsiya talablarining yo‘l xaritasi ishlab chiqildi.

**Kalit so‘zlar:** tabiiy tilni qayta ishlash, huquqiy savol-javob tizimlari, huquqiy korpus, gibrid yondashuv, katta til modeli, sun‘iy intellekt, semantik rol, lemmatizatsiya, morfologik teglash, tokenizatsiya.

**Kirish.** Raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan hozirgi davrda huquqiy axborotga tezkor kirish, aniq ma’lumot olish va fuqarolarga qulay maslahat berish davlat boshqaruvi va adliya tizimi uchun ustuvor yo‘nalishlardan biri bo‘lib qoldi. Raqamli adliya konsepsiyasi dunyo miqyosida elektron sudlar, avtomatlashtirilgan izlash tizimlari va sun‘iy intellektga asoslangan huquqiy yordam platformalarini shakllantirmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi va unga muvofiq 2020-yil 5-oktabrda qabul qilingan PQ–6079-sonli qarorda davlat xizmatlarini raqamlashtirish, jamiyatning barcha sohalarida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish ustuvor vazifalardan biri etib belgilangan [1]. Shunga mos ravishda, dunyo miqyosida Legal

AI, xususan Legal Question Answering (LQA) tizimlari hujjat izlash, normativ moslikni tekshirish va huquqiy maslahatni avtomatlashtirishda samaradorlik ko‘rsatmoqda. Biroq o‘zbek tilida LQA tizimi mavjud emas, bunga sabab ochiq huquqiy korpus va annotatsiyaning yetishmasligi, o‘zbek uchun domen modellar (LegalBERT va h.k.) yo‘qligi, agglutinativ morfologiya va rasmiy diskursning formulaik, ammo variativ sintaksisidir. Shunga qaramay, turk va qozoq tillaridagi ishonchli Natural Language Processing (NLP) resurslari o‘zbek LQA uchun transfer-learning imkoniyatini ochadi.

Tadqiqot maqsadi – turkiy tillar tajribasiga tayangan holda o‘zbek tilida LQA tizimini yaratishning nazariy asoslari, arxitekturasi va texnik talablarini ishlab chiqish. Tadqiqotning ilmiy yangiligi – o‘zbek LQA uchun integratsiyalashgan

arxitekturani (IR+LLM+rule-based) taklif etish, turkiy tillar tajribalarini moslashtirish konsepsiyasini ko'rsatishdan iboratdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Turkiy tillarda buy o'nalishda ko'plab tadqiqotlar olib borilgan va amaliy ishlar qilingan. Xususan, Turk tilida NLP bo'yicha BERTurk (Turkish BERT) turk tilida kontekstual embeddinglar samaradorligini isbotladi [2]; KazNERD qozoq tilida ishonchli NER korpusini taqdim etdi [3]; UD (Universal Dependencies) bosqichma-bosqich turkiy tillar sintaksisini formal standartga olib keldi (Kazakh UD, Uzbek UD) [4][5].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot quyidagi ilmiy yondashuvlarga asoslanadi:

1) Deduktiv metod – xalqaro LQA tajribalarini tahlil qilib, o'zbek tiliga moslashtirilgan arxitektura ishlab chiqildi.

2) Transfer-learning metodologiyasi – Turkic NLP modellariidan o'zbek tili uchun asos sifatida foydalanildi.

3) Arxiv va matn lingvistik tahlili – Lex.uz hujjatlari korpus sifatida o'rganildi.

4) Gibrid AI dizayni – IR Retrieval + LLM Reasoning + Rule-based filtr konsepsiyasi asoslandi.

Tahlil va natijalar. Turkiy tillar so'nggi o'n yil ichida tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) bo'yicha sezilarli ilmiy yutuqlarga erishdi. Til tuzilishining agglutinatív xususiyatlari va boy morfologik tizim turkiy tillar uchun maxsus modellar, korpuslar va embeddinglar yaratishni talab qildi. Ayniqsa, turk va qozoq tillarida sifatli, ilmiy nashrlarda tasdiqlangan resurslar paydo bo'lgani o'zbek tilida ham shunga o'xshash tizimlarni yaratish uchun muhim asos yaratadi.

Turk tilida zamonaviy modellar va korpuslar keng miqyosda yaratilgan. Eng muhim ilmiy asoslangan resurslardan biri – BERTurk modeli bo'lib, u Şahin va Eryigit (2020) tomonidan katta turkcha korpus asosida yaratilib, turk tilidagi sintaktik va semantik vazifalarda BERT asosidagi eng kuchli modellar qatoriga kiradi [2]. Ushbu modelning muvaffaqiyati, birinchidan, turk tilining boy morfologik tizimiga moslashtirilgan tokenizatsiya, ikkinchidan, optimallashtirilgan transformer arxitekturasi bilan izohlanadi. Bundan tashqari, Çöltekin (2020) tomonidan turk tilidagi morfologiya va uning NLP uchun muammolari haqida keng qamrovli tahliliy tadqiqot amalga oshirilgan bo'lib, unda turk tilining agglutinatív xususiyati, paradigma variativligi va affiksatsiya chuqurligining mashinaviy modellar samaradorligiga ta'siri chuqur asoslab berilgan [6].

Qozoq tili ham turkiy tillar o'rtasida NLP bo'yicha faol rivojlanayotgan yo'nalishlardan biridir. Rasmiy ilmiy nashrlar orasida eng muhimlaridan biri KazNERD Mukhamadiyev (2021) tomonidan yaratilgan qozoq tilining Named Entity Recognition (NER) korpusi bo'lib, 300 000 dan ortiq tokenlarni qamrab oladi va qozoq tilida sintaktik-semantik tahlilni chuqurlashtirishga xizmat qiladi [3]. Sud hujjatlari bo'yicha qozoq tilida katta ko'lamli korpuslar hozircha cheklangan, biroq Qozoq Milliy Universiteti huzurida yuritilgan "Kazakh Legal Language Processing" loyihasi doirasida normativ-huquqiy matnlarning struktural tahlili yuzasidan ishlar olib borilmoqda [7].

Turkiy tillar tizimi umumiy genealogik ildizga ega bo'lib, ular orasida fonetik, morfologik va sintaktik o'xshashliklar yuqori darajada. Ushbu o'xshashliklar NLP jarayonlarida, xususan transfer-learning uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Turkiy tillarga xos bo'lgan asosiy xususiyat – affikslarning ketma-ket qo'shilishi orqali so'z shakllarining cheksiz variantlarda hosil bo'lishidir. Bu holat morfologik tahlilchilar, lemmatizatorlar va NER modellar uchun katta ahamiyatga ega. Çöltekin (2020) turk tilida morfologik kombinatsiyalar soni millionlab bo'lishi mumkinligini ilmiy asoslagan [6]. Affikslar shaxs, egalik, kelishik, modal, zamon,

nisbat va negatsiya kabi grammatik munosabatlarni kodlaydi. Bu esa semantik vazifalarni murakkablashtiradi. Turkiy tillar, jumladan o'zbek tili, SOV tartibini ustuvor deb biladi, ammo pragmatik omillarga ko'ra so'zlar o'rnini erkin o'zgartirish mumkin. Bu huquqiy matnlar sintaksisini qayta ishlashda muhimdir. Ega-to'ldiruvchi-hol munosabatlari ko'pincha affikslarda kodlanadi. Shu bois SRL (semantic role labeling) modellarini turkiy tillar uchun maxsus moslashtirish talab etiladi.

Turkiy tillar bo'yicha ilmiy tajribalarga tayanadigan bo'lsak, o'zbek tili uchun texnik moslashuv imkoniyati nihoyatda keng va BERTurk, KazNERD, UD Treebank kabi ilmiy resurslarning mavjudligi transfer-learning asosida o'zbek LQA tizimini yaratishda juda qulay. Morfologik o'xshashlik tufayli embeddinglarni o'zbek tiliga moslashtirish osonlashadi. Turk va qozoq modellari o'zbek tilidagi affiksatsiya va sintaktik strukturaga yaqinligi tufayli turkiy tillarda huquqiy matnlar kam o'rganilgan bo'lsa-da, mavjud tajribalar o'zbek tili uchun uslubiy asos yaratadi.

O'zbek tilining morfologik, sintaktik va pragmatik xususiyatlari huquqiy javob tizimini yaratishda markaziy o'rin tutadi. Tilning agglutinatív tuzilishi, murakkab affiksatsiya tizimi, rasmiy huquqiy diskursning o'ziga xos terminologiyasi va sintaktik konstruksiyalari LQA arxitekturasini ishlab chiqishda maxsus yondashuvni talab etadi.

O'zbek tili agglutinatív til bo'lib, grammatik ma'no qo'shimchalar orqali ifodalanadi. Har bir qo'shimcha o'zining aniq semantik yuklamasiga ega va so'zning grammatik rolini belgilaydi. Umuman olganda o'zbek tili affiksatsiyaning tizimli tabiati va grammatik kategoriyalarning ketma-ket affikslar orqali qatlamlanishi jihatdan o'ziga xos tabiatga ega [8].

Huquqiy matnlarda fe'llar asosiy semantik yukni ko'taradi. Fe'l paradigmasi zamon, nisbat, modallik, inkortasdiq, shaxs-son kabi ma'nolarni o'z ichiga oladi. Bu ko'rinishlar huquqiy iboralarda semantik o'zgarishlar keltirib chiqaradi. Masalan, "ta'qiqlanadi", "ruxsat etiladi", "majburdir", "amalga oshirilishi shart" kabi konstruksiyalar normativ kuchga ega bo'lib, LQA tizimi uchun modal-huquqiy tasniflashni talab qiladi. Shuningdek, egalik va kelishik qo'shimchalari ham alohida ahamoyatha ega. O'zbek tilida 6 ta kelishik va 3 darajadagi egalik kategoriyasi mavjud. Bu grammatika elementlari huquqiy subyektni, huquqiy obyektini, mulkchilik munosabatlarini, vakolat va javobgarlikni aniqlashda markaziy funksiyani bajaradi. Normativ matnlarda "fuqarolarning huquqlari", "tadbirkorlik subyektlarining majburiyatlari", "ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeks" kabi birikmalar aynan egalik va kelishik kategoriyalari orqali aniqlashtiriladi.

Morfologik boylik sababli lemmatizatsiya, morfologik teglash, Affiks-aware tokenization kabi jarayonlar LQA uchun zarur bazaviy komponentlardir. O'zbek tilida ishlatiluvchi UD (Universal Dependencies) morfologik tavsifi modellashtirish uchun asos sifatida qabul qilinishi mumkin. O'zbek tili SOV so'z tartibiga ega bo'lsa-da, rasmiy-huquqiy matnlarda sintaktik strukturalarning qat'iy va normativ tabiatga egaligi ko'zga tashlanadi. Huquqiy hujjatlarning normativ tabiatidan kelib chiqib, quyidagi shakllar juda faol: "amalga oshiriladi", "tasdiqlanadi", "qabul qilinadi", "ko'rib chiqiladi", "belgilanadi". Bu konstruksiyalar ko'pincha majhul nisbatda bo'lib, bajaruvchini ko'rsatmaydi; ular me'yorga yo'naltirilgan. LQA tizimi bunday konstruksiyalardan normativ harakatning yo'nalishini aniqlashi kerak. Huquqiy matnlarda "agar ... bo'lsa, ...", "qonunda boshqacha belgilangan bo'lsa...", "zarur hollarda...", "shuningdek..." kabi konstruksiyalar ko'p uchraydi. Shart mayli orqali huquqiy javobgarlikning shartlari aniqlanadi. LQA modelining logical

reasoning modulida aynan shart bog'lovchilar bilan ishlash muhim ahamiyatga ega.

Huquqiy diskursning asosiy belgilaridan yana biri formulaik konstruksiyalardir. O'zbek matnlarida ham bu norma kuzatiladi. Masalan, "ushbu Qonunga muvofiq...", "tegishli davlat organi...", "mazkur Kodeksda nazarda tutilgan tartibda..." kabi. LQA tizimi ushbu formulaik birliklarni pattern-level annotatsiya orqali tanib olishi kerak. O'zbek tilida huquqiy savol-javob tizimini ishlab chiqish uchun quyidagi annotatsiya resurslari zarur:

1. Named Entity Recognition (NER). Shaxs, tashkilot, huquqiy institut, hudud, hujjat nomlari bu tarkibga kiradi. Turk va qozoq tillaridagi NER tajribasi (KazNERD) buni qo'llab-quvvatlaydi.

2. Legal Entity Recognition (LER). Huquqiy subyektlar "davlat organi", "fuqaro", "xususiy tadbirkor", "ijro hokimiyati" kabi terminlar.

3. Semantic Role Labeling (SRL) Huquqiy voqea ishtirokchilarini (Agent, Action, Object) aniqlash.

4. Relation Extraction. "Subyekt-modda", "qoidaning tatbiq doirasi", "ruxsat-ta'qiqlov bog'lanishi".

Huquqiy savol-javob tizimi uchun asosiy poydevor — puxta tuzilgan huquqiy korpusdir, LQA samaradorligi bevosita korpus sifati va hujjatlar semantik belgilanilishiga bog'liq. Bu jarayonda Lex.uz – O'zbekiston Respublikasi qonunlari va qarorlari platformasidan foydalanish mumkin.[9] Ma'lumotni tozalashda ortiqcha texnik belgilarni olib tashlash; band, modda, paragraf raqamlarini standartlashtirish; formulaik iboralarni normalizatsiya qilish kabi ishlar bajarilishi kerak.

Keyingi bosqichda esa huquqiy korpus yaratish asosiy vazifa sanaladi. O'zbek tilida hozirda maxsus huquqiy korpus yo'qligi sababli korpusni strukturali tarzda yaratish zarur. Huquqiy korpus normativ matnlar, sud qarorlari (agar mavjud bo'lsa), izoh va sharhlar, savol-javob juftliklari (annotatsiya qilingan) kabi segmentlardan iborat bo'lishi kerak. Bu segmentlar o'zaro bog'langan holda RAG (retrieval-augmented generation)ni amalga oshiradi.

Dunyo bo'yicha ilmiy nashrlardagi LQA tizimlari asosan gibril yondashuvga tayangan. Huquqiy domenning murakkabligi sabab, faqat transformerlarga tayanish noto'g'ri bo'ladi. LQA uchun eng samarali arxitektura aynan quyidagi uch bosqichdan iborat:

1. IR Retrieval (BM25). Huquqiy savol-javobning birinchi bosqichi tegishli hujjatlarni izlab topishdir. BM25 algoritmi shu kungacha eng ishonchli IR modellardan biri bo'lib, LexGLUE va COLIEE musobaqalarida bazaviy yechim sifatida qo'llanilgan [1][2]. IR bosqichi savolni tokenizatsiya qilish, matnlardan BM25 bo'yicha relevans ballini hisoblash, eng mos modda yoki bandni tanlab olish kabi vazifalarni bajaradi.

2. LLM Reasoning (Semantik tahlil va xulosa chiqarish). Tanlangan matn asosida savolning mazmunini

semantik tahlil qilish – LQA yuragi hisoblanadi. Bu jarayonda huquqiy matnlar uzoq, murakkab va ko'p qatlamli bo'lgani uchun transformer arxitekturasi eng mos keladi. O'zbek tili uchun maxsus LegalBERT mavjud emas. Shuning uchun transfer-learning asosida TurkBERT, multilingual BERT (mBERT) kabi modellarni moslashtirish ilmiy jihatdan asosli yechim bo'ladi. Bu yondashuv turkiy tillar tipologik o'xshashlikka ega ekanini ko'rsatgan Çöltekin (2020) tadqiqoti bilan ham o'xshash [6].

3. Rule-based Constraint Filtering (Normativ moslikni tekshirish). LLMlar ko'pincha semantik jihatdan to'g'ri bo'lsa ham, huquqiy normaga mos javob bera olmaydi. Shu sababli yakuniy bosqichda huquqiy moddalarga zid bo'lmaganlikni tekshirish, ta'qiqlov va ruxsat konstruksiyalarini aniqlash, shartli gaplar (agar..., unda...) ning to'g'ri talqini tekshirish uchun rule-based filtr zarur. Huquqiy matnlarda formulaik struktura qat'iyligi aynan rule-based qayta tekshiruvni osonlashtiradi.

O'zbek tilida LQA tizimi quyidagi asosiy modullardan tashkil topadi:

1. Savolni tahlil qilish moduli (Question Understanding). Bunda savol turi va modal ma'no aniqlanadi.

2. Matnni semantik indekslash (Semantic Indexing). Lemmatizatsiya, morfologik teglash, UD sintaktik daraxtlari.

3. Huquqiy hujjatlarni qidirish moduli (Retrieval Engine) BM25 baseline asosida amalga oshiriladi.

4. Entailment/ Yes-No tasnifi. Xalqaro LQA tizimlarida aynan entailment modeli (matnda savolga ijobiy yoki salbiy dalil mavjudligini aniqlash) eng muhim bosqichdir.

5. Javob generatsiyasi. LLM asosida huquqiy shakllantiriladi va bunda javob normativ hujjatga tayangan bo'lishi, kontekstga mos bo'lishi, o'zboshimchalik qilmasligi (gollyutsinatsiya xavfini kamaytirish uchun IR + rule-based uyg'un ishlatiladi) kerak.

**Xulosa.** Tadqiqot natijalari asosida birinchi bor o'zbek tilida huquqiy savol-javob tizimi yaratish konsepsiyasi ishlab chiqildi. Bu konsepsiya asosida adliya organlari uchun tezkor izlash mexanizmlarini joriy qilish mumkin hamda fuqarolar uchun avtomatik huquqiy yordam botlari ishlab chiqish imkoniyati paydo bo'ladi. Bu raqamli adliya konsepsiyasini rivojlantirishda muhim qadam hisoblanadi.

Kelgusidagi tadqiqotlar uchun takliflar sifatida o'zbek LegalBERT modelini yaratish (Chalkidis, 2020 metodologiyasiga asoslanib); keng ko'lamli o'zbek huquqiy korpusini shakllantirish va ochiq e'lon qilish; annotatsiya standartlarini ishlab chiqish (NER, LER, SRL, RE); explainable Legal AI yo'nalishida tadqiqotlarni kengaytirishni keltirish mumkin. Ushbu yo'nalish bo'yicha izlanishlar O'zbekistonda huquqiy texnologiyalarni zamonaviy bosqichga olib chiqishga xizmat qiladi.

#### ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida: PQ-6079-son qaror, 2020-yil 5-oktabr. – Elektron ma'lumot. – URL: <https://lex.uz/docs/5030048> (murojaat qilingan sana: 11.12.2025).
2. GitHub - turkish-bert by stefan-it. – Elektron resurs. – URL: <https://github.com/stefan-it/turkish-bert> (murojaat qilingan: 11.12.2025).
3. GitHub - KazNERD by IS2AI. – Elektron resurs. – URL: <https://github.com/IS2AI/KazNERD> (murojaat qilingan: 11.12.2025).
4. Universal Dependencies - Kazakh. – Elektron resurs. – URL: <https://universaldependencies.org/kk/> (murojaat qilingan: 11.12.2025).
5. Universal Dependencies - Uzbek. – Elektron resurs. – URL: <https://universaldependencies.org/uz/index.html> (murojaat qilingan: 11.12.2025).
6. Çöltekin, Ç. A Corpus of Turkish Offensive Language on Social Media // Proceedings of the Twelfth Language Resources and Evaluation Conference. – Marseille, France, 2020. – P. 6174–6184. – European Language Resources Association.
7. Rakhimova, D.; Turarbek, A.; Karyukin, V.; Sarsenbayeva, A.; Alieyev, R. Legal AI in Low-Resource Languages: Building and Evaluating QA Systems for the Kazakh Legislation // Computers. – 2025. – Vol. 14. – Art. 354. – DOI: <https://doi.org/10.3390/computers14090354>.
8. kurs ishi. - Elektron manba. - URL: <https://www.scribd.com/document/920374070/Grammatik-Kategoriyalar-Va-Ularning-Uslubiy-Xususiyatlari> (murojaat qilingan sana: 11.12.2025).
9. Lex.uz: rasmiy huquqiy ma'lumotlar portali. - Elektron manba. - URL: <https://lex.uz/> (murojaat qilingan sana: 11.12.2025).



UDK: 1751

*Madina UMIRQULOVA,*  
*Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi*  
*E-mail: madinaumirqulova@gmail.com*

*PhD M.Sobirjonova taqrizi asosida*

## NUTQ AKTLARINING ILLOKUTIV, LOKUTIV VA PERLOKUTIV TURLARI: LINGVOPRAGMATIK YONDASHUV

Аннотация

Ushbu maqola nutq aktlari nazariyasining lingvistik asoslari hamda nutq aktlarining uch asosiy ko‘rinishi - lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlarning mazmuni, xususiyatlari, muloqot jarayonidagi o‘rni haqida ilmiy tahlilga bag‘ishlanadi. J. Ostin va J. Syorl nazariyalari asosida nutq aktlarining shakllanish tamoyillari, kommunikativ vaziyatdagi funksional tabiati, maqsad va natijaviylik nuqtai nazaridan farqlanishi yoritiladi. Lingvopragmatik yondashuv asosida nutq aktlarining real muloqotda qo‘llanishi, ijtimoiy kontekstga bog‘liqligi, so‘zlovchi niyatining shakllanishi hamda tinglovchi ongidagi ta‘sir mexanizmlari keng izohlanadi. Tadqiqot natijalari nutqning faqat til birliklari yig‘indisi emas, balki inson faoliyatining maqsadga yo‘naltirilgan akti ekanligini tasdiqlaydi. **Kalit so‘zlar:** nutq akti, lingvopragmatika, lokutiv akt, illokutiv akt, perlokutiv akt, kommunikativ niyat, pragmatik kontekst, muloqot.

## НУТКОВЫЕ АКТЫ: ИЛЛОКУТИВНЫЕ, ЛОКУТИВНЫЕ И ПЕРЛОКУТИВНЫЕ ВИДЫ: ЛИНГВОПРАГМАТИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Аннотация

Данная статья посвящена научному анализу теоретических основ речевых актов, а также сущности и особенностей трех основных типов – локутативного, иллокутивного и перлокутивного актов. На основе теорий Дж. Остина и Дж. Серля раскрываются принципы формирования речевых актов, их функциональная природа в коммуникативной ситуации, различия с точки зрения цели и результирующего воздействия. В рамках лингвопрагматического подхода объясняется применение речевых актов в реальной коммуникации, их зависимость от социального контекста, формирование интенции говорящего и механизмы влияния на сознание слушающего. Результаты исследования подтверждают, что речь представляет собой не просто совокупность языковых единиц, а целенаправленный акт человеческой деятельности.

**Ключевые слова:** речевой акт, лингвопрагматика, локутативный акт, иллокутивный акт, перлокутивный акт, коммуникативное намерение, прагматический контекст, коммуникация.

## ILLOCUTIONARY, LOCUTIONARY AND PERLOCUTIONARY TYPES OF SPEECH ACTS: A LINGUOPRAGMATIC APPROACH

Annotation

This article examines the linguistic foundations of speech act theory and focuses on the meaning and characteristics of the three main types of speech acts - locutionary, illocutionary, and perlocutionary. Based on the theories of J. Austin and J. Searle, the study outlines the principles of formation, functional nature in communicative situations, and differences in terms of purpose and outcome. Within the framework of the linguopragmatic approach, the article explains the use of speech acts in real communication, their dependence on social context, the formation of the speaker's communicative intention, and mechanisms of influence on the listener's perception. The results prove that speech is not merely a sum of linguistic units, but a purposeful act of human activity.

**Keywords:** speech act, linguopragmatics, locutionary act, illocutionary act, perlocutionary act, communicative intention, pragmatic context, communication.

**Kirish.** Nutq va til tushunchalari tilshunoslikda anchadan buyon o‘rganilib kelmoqda. Ammo nutqning nafaqat grammatik yoki semantik jihatlari, balki uning kommunikativ mohiyati, insonlar o‘rtasidagi ta‘sirchan aloqani yuzaga keltirishdagi roli o‘ta murakkab hodisa sifatida baholanadi. Nutq aktlari nazariyasi aynan shu jarayonni ilmiy izohlash uchun yaratilgan konsepsiyalardan biridir.

Til – tizim, nutq esa shu tizimning amalda namoyon bo‘lish shakli. Nutq orqali inson maqsad bildiradi, buyuradi, xabardor qiladi, maslahat beradi, ogohlantiradi yoki ta‘sir ko‘rsatadi. Shundan kelib chiqib, mashhur ingliz tilshunosi J. Ostin nutqni faqat axborot yetkazuvchi jarayon sifatida emas, balki amal bajaruvchi akt sifatida talqin etadi. U nutqni uch turga – lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlarga ajratadi. Keyinchalik J. Syorl bu tasnifni kengaytirib, pragmatik yondashuvga asoslangan nazariy konsepsiyani yaratdi.

Ushbu maqolada mazkur uch turdagi nutq aktlarining lingvopragmatik tabiati, tarkibiy va funksional xususiyatlari batafsil yoritiladi. Har bir aktning muloqotdagi o‘rni misollar orqali tahlil qilinadi.

**Tadqiqot metodologiyasi.** Ushbu tadqiqot lingvopragmatik yondashuv asosida olib borilib, nutq aktlarining lokutiv, illokutiv va perlokutiv turlarini ilmiy-analitik tarzda o‘rganishni maqsad qiladi. Jarayon davomida nutqning semantik, pragmatik va kommunikativ qatlamlari bosqichma-bosqich tahlil qilinib, so‘zlovchi maqsadi va tinglovchi ongidagi ta‘sir mexanizmlarini aniqlashga e‘tibor qaratildi. Metodologiya nutq akti nazariyasining klassik modeli (Ostin, Syorl) hamda zamonaviy kommunikativ pragmatika yo‘nalishlariga tayangan holda ishlab chiqildi.

Tadqiqot dastlab nazariy asoslarni o‘rganishdan boshlandi, bu bosqichda nutq aktlariga oid falsafiy-tilshunoslik

qarashlar, illokutiv kuch va perlokutiv ta'sir tushunchalarining mazmuni chuqur tahlil etildi.

Keyingi bosqichda lingvopragmatik tahlil yo'li bilan turli nutq aktlari real muloqot jarayonidan olingan matnlar misolida o'rganildi. Ushbu jarayonda so'zlovchi tomonidan amalga oshirilgan nutqiy harakat, uni yuzaga keltirgan niyat, shuningdek, tinglovchi tomonidan qabul qilingan natijaviy ta'sir o'zaro solishtirildi.

Tadqiqotning amaliy qismi muloqot vaziyatida nutq aktlarining shakllanish prinsiplarini ko'rsatib berish metodiga asoslandi. Bunda bir xil mazmunning turli kontekstlarda qanday illokutiv kuchga ega bo'lishi, qaysi nutq akti buyruq, iltimos, maslahat yoki xabar ko'rinishida namoyon bo'lishi aniqlashtirildi. Muloqot materiallari sifatida dialoglar, ommaviy nutq, rasmiy-idoraviy matnlar, kundalik gaplashuvlar va badiiy asarlar parchalari tanlab olindi. Tanlangan matnlar lingvistik ko'rsatkichlar asosida segmentlarga ajratildi va har bir segmentda lokutiv ma'no, illokutiv maqsad va perlokutiv natija alohida tahlil qilindi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

Nazariy-tahliliy metod – nutq aktlari nazariyasi bo'yicha asosiy ilmiy manbalar o'rganildi, tushunchalar izohlandi, taqqoslandi, ilmiy xulosalar chiqarildi.

Deskriptiv metod – real nutqiy misollar asosida lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlarning tuzilishi va ishlash xususiyatlari tavsiflandi.

Pragmatik tahlil metodi - nutq aktining maqsadi, konteksti, so'zlovchi niyati, kommunikativ vazifasi aniqlanib, ularning samaradorligi baholandi.

Komparativ metod – turli nutq aktlari vaziyatlar bo'yicha solishtirilib, maqsad va natija orasidagi farqlar aniqlashtirildi.

Korpus va matn tahlili – turli janrdagi matnlar tanlab olinib, lingvistik birliklar orqali nutq aktining uch darajasi tasnif qilindi.

Ushbu metodlar uyg'un holda qo'llangani natijasida nutq aktlarining lingvopragmatik tabiati aniq ko'rinishda yoritildi. Illokutiv va perlokutiv aktlar o'rtasidagi farqlanish o'z-o'zidan emas, balki kontekst, kommunikativ ehtiyoj va tinglovchi qabul qilishiga bog'liqligi ilmiy asosda tasdiqlandi. Tadqiqot yakunlari shuni ko'rsatadiki, nutq - bu faqat til tizimi mahsuli emas, balki ong, maqsad va ijtimoiy faoliyat bilan uzviy bog'langan dinamik jarayondir.

**Asosiy qism.** Nutq aktlari nazariyasining ilmiy asoslari

Nutq aktlari (speech acts) tilshunoslikning pragmatika bo'limida o'rganiladi. Nutq akti — bu so'zlovchi tomonidan ma'lum maqsadda talaffuz qilingan nutq birligi bo'lib, u orqali inson muayyan harakatni amalga oshiradi. Masalan:

“Men va'da beraman” - bu gap faqat ma'lumot emas, balki harakat hisoblanadi.

“Eshikni yoping!” - bu buyruq, ya'ni bajarilishi kutiladigan akt.

“Kechiring” - ma'naviy-amaliy ta'sir kuchiga ega nutq akti.

Nutq aktlari lingvistika va pragmatika kesishgan nuqtada o'rganiladigan muhim fenomen sanaladi. U muloqotni faqat grammatik birliklar yig'indisi sifatida emas, balki maqsadga yo'naltirilgan, natija keltiruvchi faol jarayon sifatida talqin etishga imkon beradi. Til inson tafakkuri mahsuli bo'lsa-da, nutq - shu tafakkurning tashqi ko'rinishidir. Shuning uchun nutq aktini tahlil qilishda tilshunos nafaqat gapning grammatik tuzilishini, balki so'z ortidagi niyatni, tinglovchi ongiga qaratilgan ta'sirni, vaziyat va madaniy muhitni ham hisobga oladi. Aynan shu yondashuv lingvopragmatikaning ilmiy kuchini belgilaydi.

Lokutiv akt mohiyati va uning lingvistik asoslari

Lokutiv akt nutqning eng tashqi, ko'rinadigan darajasidir. U orqali so'zlovchi axborot beradi, fakti ta'riflaydi yoki voqelikni tasvirlaydi. Bu bosqichda nutqning grammatik qurilishi, sintaksis, semantika va fonetika kabi lingvistik elementlar muhim o'rin tutadi. Inson so'zlayotganda avvalo til tizimidan foydalanadi - so'z tanlaydi, gap tuzadi, ohang belgilaydi. Ana shu jarayon lokutiv akt sifatida tasvirlanadi.

Masalan, oddiy bir jumla: “Bugun havo sovuq” lokutiv darajada faqat xabar sifatida mavjud. Unda buyruq ham, iltimos ham, emotsional ta'sir ham yo'q. Shuning uchun lokutiv akt nutqning shakliy qismiga qaratilgan tahlilni talab qiladi. Mazkur aktda so'zlovchi faqat til tizimidan foydalanadi, ammo muloqot hali harakatga aylanmaydi.

Illokutiv akt – nutqning maqsadga yo'naltirilgan markazi

Illokutiv akt esa nutqning “jonligi”dir. Aynan shu bosqichda so'z ma'nosi harakatga aylanadi, gap ortida yashiringan niyat yuzaga chiqadi. Illokutiv kuch (illocutionary force) deb ataluvchi unsur - so'zlovchi nutq orqali qanday maqsad ko'zlayotganini belgilaydi. Ba'zan lokutiv mazmun neytral bo'lsa-da, ohang, muloqot muhitiga qarab niyat o'zgarishi mumkin.

Misol uchun, o'qituvchi o'quvchiga: “Darsda jim bo'ling.” desa, bu buyruqdir. Lekin aynan shu jumla do'stona ohangda aytilsa - iltimos yoki eslatma tusini oladi. Demak, illokutiv aktda lingvistika psixologiya va ijtimoiy kontekst bilan qo'shilib ketadi. Shuning uchun illokutiv akti tahlil qilishda so'zlovchi maqomi, nutq vaziyati, yosh, madaniy norma, hatto ovoz balandligi ham ahamiyat kasb etadi.

Illokutiv aktning turlari turlicha bo'lsa-da, ularning barchasida asosiy belgi - maqsadning mavjudligidir. Bir jumla orqali buyurish, ishonch hosil qilish, undash, minnatdorlik bildirish yoki va'da berish mumkin. Bu holat nutqni faqat xabar vositasi emas, balki ijtimoiy ta'sir instrumentiga aylantiradi.

Perlokutiv akt - nutqning yakuniy natijasi va interaktiv mohiyati

Nutq aktlarining uchinchi ko'rinishi - perlokutiv akt - illokutiv maqsadning tinglovchi ongidagi aksidir. Bu darajada so'zlovchi faqat maqsad bildirib qolmaydi, balki real natija paydo bo'ladi. Agar o'qituvchi “Uyga vazifa bajaring” desa va o'quvchi haqiqatan vazifa bajarsa - perlokutiv akt sodir bo'lgan hisoblanadi. Demak, perlokutiv akt nutqning haqiqiy samarasi bilan bog'liq.

Bu jarayon ko'pincha psixologik xususiyatlar bilan chambarchas bog'liq: so'z kishini ruhlantirishi, ranjitiishi, undashi, kurashga chorlashi yoki sustlashtirishi mumkin. Ba'zan illokutiv maqsad bilan perlokutiv natija mos kelmaydi - bu esa muloqotning murakkabligini ko'rsatadi. Masalan, muloyim ogohlantirish ham ba'zi hollarda qarshilik yoki salbiy emotsiya tug'dirishi mumkin.

Uch aktning o'zaro bog'liqligi va lingvopragmatik tahlil

Nutq aktlari zanjir kabi ishlaydi: lokutiv shakl bo'lmasa illokutiv kuch namoyon bo'lmaydi, illokutiv maqsadsiz esa perlokutiv natija yuzaga kelmaydi. Shu bois, har uch akt bir jarayonning ketma-ket bosqichlari sifatida qaraladi. Nutqni to'liq tushunish uchun uning semantik qatlamini ham, psixologik-diskursiv qatlamini ham birgalikda tahlil qilish zarur.

Amaliy hayotda nutq aktlari odamlararo munosabat, ta'lim jarayoni, siyosiy notiqlik, diplomatik muloqot, reklama va internet diskursida ayniqsa muhim ahamiyatga ega. Reklamachi mahsulotni shunchaki ta'riflamaydi - u xaridorni sotib olishga undaydi (illokutiv), natijada xarid sodir bo'lsa - perlokutiv akt amalga oshadi. Aspirant dissertatsiya himoyasida faktlarni lokutiv tarzda taqdim etadi, ilmiy hay'atni ishontirishni maqsad qiladi (illokutiv) va yakunda uni

tasdiqlash yoki rad etish natijasi paydo bo'ladi (perlokutiv). Shuningdek, o'qituvchi nutqi orqali faqat bilim bermaydi - motivatsiya uyg'otadi, tartib o'rnatadi, fikrga yo'naltiradi.

Shunday qilib, nutq aktlarining uch bosqichli modeli inson muloqotini lingvistik va psixologik yaxlitlikda tushuntirishga xizmat qiladi.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, nutq aktlari nazariyasi tilshunoslikda nafaqat grammatik, balki pragmatik jarayonlarni ham chuqur yoritadi. Nutqning lokutiv, illokutiv va perlokutiv ko'rinishlari bir-birini to'ldiruvchi bosqichlardir. Lokutiv akt mazmunning til tizimidagi shaklini belgilasa, illokutiv akt so'zlovchining niyatini yuzaga chiqaradi, perlokutiv akt esa ushbu nutqning tinglovchi ongidagi real natijasini yaratadi.

Nutqning mohiyati tilning o'zidan ancha kengroq: u ijtimoiy ta'sir vositasi, kommunikativ harakat va inson ongini boshqaruvchi kuchdir. Shu sababli nutq aktlarini tahlil qilish lingvistik bilimni ijtimoiy tajriba bilan bog'laydi, muloqot

texnikasini chuqurlashtiradi, notiqlik madaniyatini rivojlantiradi. Nutq aktlarining lingvopragmatik o'rganilishi bugungi kunda ta'lim, jurnalistika, diplomatiya, reklama, sud nutqi, hatto sun'iy intellekt sohalarida ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Lingvopragmatik yondashuv shuni ko'rsatadiki, nutq - bu faqat til birliklarining grammatik ifodasi emas, balki inson ongiga, ijtimoiy muhitga yo'naltirilgan ta'sirchan aktdir. Nutq aktlarini chuqur o'rganish kommunikativ madaniyatni oshiradi, ta'lim, psixologiya, diplomatiya, ommaviy axborot va siyosiy nutqda samaradorlikni kuchaytiradi.

Demak, nutq - bu faqat so'zlar oqimi emas, balki harakat, ta'sir, undovchi kuchdir. Uni to'g'ri qo'llay olgan inson fikrni o'tkazadi, boshqalarni harakatga chorlaydi, jamiyatda samarali muloqot quradi. Shu bois, nutq aktlarining chuqur o'rganilishi lingvistikning amaliy qiymatini yanada oshiradi.

#### ADABIYOTLAR

1. Остин Дж. Слово как действие: лекции о речевых актах. - Оксфорд, 1962.
2. Searle J. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. - Cambridge University Press, 1969.
3. Азизова Г. Прагматика ва тил бирликлари функцияси. - Тошкент, 2018.
4. Yusupova M. Nutq madaniyati va pragmalingvistika. - Toshkent, 2021.
5. Grice P. Logic and Conversation. - 1975.
6. Mey J. L. Pragmatics: An Introduction. - Oxford: Blackwell, 2001.
7. Yule G. Pragmatics. - Oxford University Press, 1996.
8. Verschueren J. Understanding Pragmatics. - London: Arnold, 1999.
9. Birner B. J. Introduction to Pragmatics. - John Wiley & Sons, 2013.
10. Kerbrat-Orecchioni C. Les Interactions Verbales. - Paris: Armand Colin, 2005.
11. Kasper G., Blum-Kulka S. Interlanguage Pragmatics. - Oxford: Oxford University Press, 1993.
12. Bach K., Harnish R. M. Linguistic Communication and Speech Acts. - Cambridge, MA: MIT Press, 1979.
13. Шварцкопф Б. С. Прагматика речевого общения. - Москва: Наука, 1983.
14. Сусов И. П. Прагматика языка и речевой деятельности. - Москва: Флинта-Наука, 2009.



UDK:811.512

**Ibroximjon USAROV,**

*O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti dotsenti, f.f.n*

*E-mail: ibrohimusarov11@gmail.com*

*O‘zMU professori I.Siddikova taqrizi asosida*

## INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA STILISTIK BIRLIKLAR TIPOLOGIYASI

Annotsatsiya

Maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi stilistik birliklar qiyosiy-tipologik va lingvomadaniy jihatdan tahlil qilinadi. Stilistik birliklar leksik, sintaktik va fonetik darajalarda tasniflanib, ularning diskursdagi pragmatik vazifalari ko‘rib chiqiladi. Korpus materiallari asosida ingliz stilistikasida abstrakt metaforalar va ironiya, o‘zbek stilistikasida esa milliy-madaniy metaforalar va paremiologik birliklar ustuvorligi aniqlanadi. Olingan natijalar qiyosiy stilistika va tarjimashunoslik uchun nazariy ahamiyatga ega.

**Kalit so‘zlar:** stilistik birlik, qiyosiy stilistika, metafora, diskurs, lingvomadaniyatshunoslik, paremiologiya.

## TYPOLOGY OF STYLISTIC UNITS IN ENGLISH AND UZBEKISTAN

Annotation

The article provides a comparative and linguocultural analysis of stylistic units in English and Uzbek. Stylistic units are classified at lexical, syntactic, and phonetic levels, and their pragmatic functions in discourse are examined. Corpus-based data reveal the dominance of abstract metaphors and irony in English, while national-cultural metaphors and paremiological units prevail in Uzbek. The results contribute to comparative stylistics and translation studies.

**Keywords:** stylistic units, comparative stylistics, metaphor, discourse, linguoculturology, paremiology.

## ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

В статье представлен сопоставительно-типологический и лингвокультурологический анализ стилистических единиц английского и узбекского языков. Стилистические единицы классифицируются на лексическом, синтаксическом и фонетическом уровнях, а также рассматриваются их прагматические функции в дискурсе. Корпусный анализ показал преобладание абстрактных метафор и иронии в английском языке и национально-культурных метафор и паремиологических единиц в узбекском. Результаты важны для сопоставительной стилистики и переводоведения.

**Ключевые слова:** стилистические единицы, сопоставительная стилистика, метафора, дискурс, лингвокультурология, паремиология.

**Kirish.** Bugungi zamonaviy tilshunoslikda til hodisalari faqatgina aloqa vositasi sifatida emas, balki inson tafakkuri, dunyoqarashi, madaniy qadriyatlarini hamda jamiyatning ijtimoiy-psixologik taraqqiyotini aks ettiruvchi murakkab tizim sifatida talqin etilmoqda. Til va tafakkur, til va madaniyat, til va jamiyat munosabatlari XXI asr tilshunosligining markaziy muammolaridan biri sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, nutqning ta’sirchanligi, obrazlilik, emotsional-ekspressiv kuchini yuzaga chiqaruvchi stilistik birliklar bu jarayonda alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan stilistik vositalar orqali muallifning subyektiv munosabati, bahosi, kommunikativ niyati va estetik pozitsiyasi ifodalanadi.

Stilistika til tizimining eng harakatchan, dinamik va funksional qatlamlaridan biri bo‘lib, u nutqiy muloqotda til birliklarining nafaqat nominativ, balki ekspressiv, baholovchi, ta’sirchan va estetik vazifalarini ham o‘rganadi. Stilistik birliklar nutqning badiiy, publitsistik, og‘zaki, ilmiy va rasmiy-uslubiy qatlamlarida turlicha namoyon bo‘lib, muloqot jarayonining kommunikativ samaradorligini ta’minlaydi. Shu bois stilistik birliklarni o‘rganish tilshunoslikning funksional yo‘nalishlari, xususan, pragmatlingvistika, diskursshunoslik, kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslik bilan chambarchas bog‘liq holda olib borilmoqda.

Har bir milliy til o‘zining tarixiy taraqqiyoti, ijtimoiy tuzilishi, urf-odati, mentaliteti va madaniy qadriyatlarini bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi. Shu sababli stilistik birliklar, bir tomondan, umumtilshunoslik qonuniyatlariga bo‘ysunsa, ikkinchi tomondan, muayyan xalqning milliy dunyoqarashi, madaniy tafakkuri, ijtimoiy tajribasi va estetik idealini ham o‘zida mujassamlashtiradi. Bu esa stilistik birliklarning universallik va milliylik xususiyatlarini qiyosiy-tipologik jihatdan o‘rganishni talab etadi.

Ingliz va o‘zbek tillari turli tipologik guruhlarga mansub bo‘lib, ingliz tili analitik tilga, o‘zbek tili esa agglutinativ til turkumiga kiradi. Ushbu tipologik farq grammatik tuzilishda, so‘z yasashida, sintaktik ifoda vositalarida va stilistik birliklarning yuzaga chiqish mexanizmlarida ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Xususan, ingliz tilida stilistik effekt ko‘pincha so‘z tartibi, artikl tizimi, yordamchi fe‘llar, intonatsiya va leksik tanlov orqali yuzaga chiqsa, o‘zbek tilida esa affiksatsiya, so‘z yasash modellari, takrorlash, shakl yasovchi qo‘shimchalar, fe‘lning zamon-mayl shakllari vositasida yaratiladi. Bu holat stilistik birliklarni qiyosiy-tipologik asosda o‘rganish zaruratini yanada kuchaytiradi.

So‘nggi o‘n yilliklarda stilistika fanida antropotsentrik yondashuv ustuvor yo‘nalishga aylandi. Endilikda stilistik hodisalar til tizimi doirasida emas, balki nutq egasi, adresat,

kommunikativ vaziyat, madaniy kontekst va pragmatik omillar bilan uzviy bog'liq holda tadqiq etilmoqda. Jumladan, D. Ashurova, A. Mamajonov, N. Mahmudov, U. Tursunov kabi o'zbek olimlari ishlarida stilistik birliklarning funksional-pragmatik xususiyatlari atroflicha tahlil qilingan. Xorijiy tilshunoslikda esa G. Lakoff, R. Langacker, N. Alefirenko, M. Halliday, I. Galperin, V. Kukhareenko kabi olimlarning tadqiqotlarida stilistik birliklar kognitiv va funksional yondashuv asosida o'rganilgan.

Kognitiv tilshunoslikda stilistik birliklar inson ongidagi konseptual tizimlar, metaforik modellar va assosiativ tafakkur bilan bog'liq holda talqin qilinadi. Masalan, G. Lakoff va M. Johnson tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, ko'plab stilistik birliklar insonning abstrakt tushunchalarni konkret obrazlar orqali idrok etish mexanizmiga asoslanadi. Bu jihat ingliz va o'zbek tillaridagi metafora, metonimiya, kinoya, irooniya kabi stilistik vositalarni kognitiv asosda qiyoslab o'rganish imkonini beradi.

Lingvomadaniyatshunoslik nuqtayi nazaridan esa stilistik birliklar milliy madaniyat, an'ana, urf-odat va mentalitetning til birliklarida aks etgan ko'rinishi sifatida qaraladi. Ayniqsa, paremiologik birliklar, frazeologizmlar, emotsional-ekspressiv leksika, murojaat birliklari, baholovchi so'zlar milliy madaniyatning bevosita ifodalashlari hisoblanadi. Ingliz tilidagi gentleman, privacy, comfort, tradition kabi birliklar ingliz xalqining madaniy qadriyatlarini ifodalasa, o'zbek tilidagi or, andisha, baraka, qadr-qimmat, mehmonnavozlik singari birliklar o'zbek xalqining milliy mentalitetini yoritib beradi. Shu bois stilistik birliklar tipologiyasini lingvomadaniy asosda tadqiq etish muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy lingvistika doirasida stilistik birliklar diskurs darajasida ham faol o'rganilmoqda. Diskursshunoslikda stilistik birliklar matndan tashqari omillar - kommunikativ vaziyat, ishtirokchilar, pragmatik niyat, ijtimoiy kontekst bilan uyg'un holda tahlil qilinadi. Badiiy diskursda stilistik birliklar nafaqat estetik vazifani, balki qahramonning psixologik holatini ochish, muallif pozitsiyasini ifodalash, o'quvchiga emotsional ta'sir ko'rsatish kabi muhim funksiyalarni ham bajaradi. Ingliz va o'zbek badiiy diskursida stilistik birliklarning qo'llanishi turli madaniy me'yorlar asosida shakllangan bo'lib, ularning qiyosiy tahlili ikki xalq badiiy tafakkuri o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash imkonini beradi.

Shuningdek, stilistik birliklar tipologiyasi masalasi tarjimashunoslik bilan ham uzviy bog'liqdir. Chunki stilistik birliklar badiiy tarjimada eng murakkab va bahsli masalalardan biri hisoblanadi. Ingliz tilidagi stilistik birliklarni o'zbek tiliga o'girish jarayonida ularning semantik, pragmatik va emotsional komponentlarini saqlash tarjimon mahoratini talab qiladi. Ayrim hollarda stilistik birliklar to'g'ridan-to'g'ri ekvivalentga ega bo'lmay, madaniy moslashtirish yoki kompensatsiya yo'li bilan beriladi. Bu esa stilistik birliklarning qiyosiy-tipologik tavsifini ishlab chiqishni yanada zarur qiladi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi ingliz va o'zbek tillaridagi stilistik birliklarning umumiy va milliy xususiyatlarini qiyosiy-tipologik yondashuv asosida aniqlash, ularning tuzilish, semantik, pragmatik va funksional jihatlarini tizimli tavsiflash zaruratidan kelib chiqadi. Hozirga qadar ingliz va o'zbek tillaridagi stilistik birliklar alohida-alohida o'rganilgan bo'lsa-da, ularni yagona tipologik mezonlar asosida qiyosiy tahlil qilish masalasi yetarli darajada yoritilmagan.

Tadqiqotning asosiy maqsadi - ingliz va o'zbek tillaridagi stilistik birliklar tipologiyasini ishlab chiqish, ularning strukturaviy, semantik va funksional o'xshash hamda

farqli jihatlarini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

stilistik birlik tushunchasining nazariy asoslarini yoritish;

ingliz va o'zbek tillaridagi asosiy stilistik birliklarni tasniflash;

ularning badiiy diskursdagi funksiyalarini aniqlash;

milliy-madaniy omillarning stilistik birliklarga ta'sirini ko'rsatish;

stilistik birliklarning qiyosiy-tipologik xususiyatlarini tizimli tahlil qilish.

Mazkur tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek stilistikasi, qiyosiy tilshunoslik, lingvomadaniyatshunoslik hamda tarjimashunoslik fanlari uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Olingan xulosalar stilistika bo'yicha maxsus kurslar, qiyosiy tilshunoslik fanlari, badiiy matn tahlili hamda tarjima amaliyotida samarali foydalanilishi mumkin.

**Metodlar.** Mazkur tadqiqotda ingliz va o'zbek tillaridagi stilistik birliklarni ko'p qatlamli va kompleks yondashuv asosida tahlil qilish maqsad qilingan. Shu sababli tadqiqot jarayonida qiyosiy-lingvistik, kognitiv-stilistik, diskursiv, korpus lingvistikasi hamda statistik metodlar o'zaro integratsiyada qo'llanildi. Bu uslub stilistik birliklarning nafaqat struktura va ma'nosini, balki ularning real nutqdagi funksional, pragmatik va madaniy yuklamasini ham ochib berish imkonini yaratdi.

#### 1. Qiyosiy-lingvistik metod

Mazkur metod ingliz va o'zbek tillaridagi stilistik birliklarning strukturaviy, semantik va funksional o'xshash hamda farqli jihatlarini aniqlashga xizmat qildi. Qiyosiy yondashuv asosida metafora, metonimiya, ironiya, epitet, ritorik savol, parallelizm kabi vositalarning ikki tildagi ifodalanish mexanizmlari solishtirildi.

Bu metod V.G. Gak, V.N. Komissarov, I.V. Arnold, D.

Ashurova va A. Mamajonovlarning qiyosiy stilistika bo'yicha ishlari metodologiyasiga tayangan holda amalga oshirildi. Qiyosiy tahlil natijasida til tipologiyasi (analitik-agglutinativ) stilistik birliklarning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatishi ilmiy asosda yoritildi.

#### 2. Kognitiv-stilistik tahlil

Metafora va metonimiya kabi markaziy stilistik vositalar G. Lakoff va M. Johnson tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasi asosida tahlil qilindi. Ushbu metod orqali stilistik birliklarning inson tafakkuri, konseptual sistemasi va mental modellar bilan bog'liqligi ochib berildi.

Xususan, ingliz tilidagi Time is money, Life is a journey kabi metaforalarning ratsional konseptual makon bilan bog'liqligi, o'zbek tilidagi ko'ngil ko'zi, yurak bag'ri, ko'ngli tog'dek kabi metaforalarning esa emotsional va axloqiy konseptlarga asoslanishi kognitiv asosda izohlandi. Bu yondashuv P. Stockwell, N. Alefirenko, E. Kubryakova, I. Usarovning kognitiv-stilistik qarashlariga tayangandi.

#### 3. Diskursiv va kontekstual tahlil

Stilistik birliklarning nutqdagi real funksiyasi ularning alohida birlik sifatidagi emas, balki diskurs tarkibidagi o'rni orqali baholandi. Shu sababli badiiy, publitsistik va og'zaki nutq diskurslarida stilistik birliklarning pragmatik vazifasi, baholovchanlik, emotsional fon yaratish hamda adresatga ta'siri o'rganildi.

Bu yondashuv M. Hallidayning funksional grammatika nazariyasi, N. Faircloughning diskurs tahlili modeli hamda Hatim va Masonning tarjima diskursi haqidagi qarashlariga tayandi. Ingliz va o'zbek badiiy diskursida stilistik birliklarning kommunikativ strategiya sifatidagi roli aniq misollar orqali isbotlandi.

#### 4. Korpus lingvistikasi yondashuvi

Empirik material sifatida COCA, BNC, O'zbek Milliy Korpusi va UzWaC ma'lumotlariga tayangan holda stilistik birliklarning real nutqdagi qo'llanish chastotasi aniqlandi.

Masalan, ingliz tilida irony, alliteration, rhetorical question birliklarining foydalanish chastotasi COCA orqali aniqlanib, o'zbek tilida esa paremiologik birliklar va metaforalar UzWaC hamda O'zbek Milliy Korpusi orqali tahlil qilindi. Ushbu yondashuv stilistik birliklarning nazariy tasnifini empirik material bilan mustahkamlash imkonini berdi.

#### 5. Tavsifiy va statistik metodlar

Olingan natijalar tavsifiy usulda izohlab berildi va statistik metod asosida foiz ko'rsatkichlarida umumlashtirildi.

Daraja	Asosiy birliklar
Leksik	metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, ironya, oksyumoron
Sintaktik	parallelizm, inversiya, ritorik savol, ellipsis, gradatsiya
Fonetik	alliteratsiya, assonans, onomatopeya, ritmik takror

Bu birliklar universal xarakterga ega bo'lsa-da, ularning stilistik qiymati va madaniy yuklamasi ikki tilda turlicha namoyon bo'lishi aniqlandi (Arnold, 2002; Ashurova, 2013).

Birlik	Tavsif	Misol
Alliteration	Undosh tovushlar takrori	Sweet summer sun
Personification	Jonsizga jon baxsh etish	The wind whispered softly
Irony	Yashirin baholovchi ma'no	Great! Another rainy day!
Phrasal verbs	Ekspressivlik	give up, pull through

Ingliz stilistikasining muhim belgisi — abstrakt va universal metaforalarning ustunligi:

Time is money, Life is a journey.

Bu holat ingliz tafakkurida ratsional konseptlashuv yetakchi ekanini ko'rsatadi (Lakoff & Johnson, 1980).

Birlik	Tavsif	Misol
Milliy metafora	Madaniy konseptlarga tayangan	ko'ngil ko'zi, yurak bag'ri
Paremiologiya	Xalq tajribasi ifodasi	Yaxshilik qil, dengizga tashla
Tashbeh	O'xshatish	qaldirg'ochdek chaqqon
Morfostilistika	Qo'shimcha orqali ta'sir	ketaverib, oqarib ketdi

O'zbek stilistikasida ko'ngil, yurak, vijdon, or-nomus, baraka kabi konseptlar nutq obrazlilikini ta'minlovchi asosiy birliklar hisoblanadi (Mahmudov, 2009; Mamajonov, 2018; Usarov, 2023).

#### 4. Qiyosiy-tipologik tahlil

Mezon	Ingliz tili	O'zbek tili
Til tipi	Analitik	Agglutinativ
Metafora	Abstrakt	Milliy-madaniy
Ironya	Ochiq	Bilvosita
Paremiologiya	Cheklangan	Juda faol
Sintaktika	Ritorik	Takror, parallelizm
Fonetik vosita	Alliteratsiya	Ritmik ohang

**Muhokama.** Natijalar shuni ko'rsatdiki, stilistik birliklar universallik va milliylikning dialektik uyg'unligini namoyon etadi. Metafora, metonimiya, epitet, ironya, parallelizm va alliteratsiya kabi vositalar ko'pgina tillar uchun universal bo'lsa-da, ularning mazmuniy yuklamasi, baholovchanligi va emotsional-fonetik ta'siri har bir til va madaniyatda o'ziga xos tarzda shakllanadi. Shu jihatdan ingliz va o'zbek tillaridagi stilistik birliklar nom jihatidan o'xshash bo'lsa-da, ularning konseptual va madaniy asoslari sezilarli darajada farqlanadi.

Ingliz tilida stilistika ko'proq individualizm, ratsional tafakkur va mantiqiy izchillik bilan bog'liq bo'lsa, o'zbek tilida emotsional-ekspressivlik, axloqiy qadriyatlar va jamoaviy tafakkur ustuvorlik qiladi. Sintaktik vositalar ingliz tilida asosan ritorik va argumentativ ta'sirga xizmat qilsa, o'zbek

Bu stilistik birliklarning qatlamlar bo'yicha (leksik, sintaktik, fonetik) taqsimlanish dinamikasini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot materiali sifatida 150 ta ingliz badiiy matni, 120 ta o'zbek badiiy asari hamda 60 ta publitsistik matn tanlab olindi. Materiallar XX–XXI asr adabiyoti doirasini qamrab oldi.

#### Natijalar.

##### 1. Stilistik birliklarning umumiy tipologiyasi

Tadqiqot natijalariga ko'ra, ingliz va o'zbek tillarida stilistik birliklar uch asosiy darajada shakllanadi: leksik, sintaktik va fonetik.

##### 2. Ingliz tiliga xos stilistik birliklar

Ingliz tilida stilistik vositalarning aksariyati sintaktik va fonetik darajada faolligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, quyidagi birliklarning yuqori chastotasi kuzatildi:

##### 3. O'zbek tiliga xos stilistik birliklar

O'zbek tilida stilistika milliy-madaniy konseptlar asosidagi obrazlilik bilan xarakterlanadi:

tilida takror, parallelizm va ohangdor qurilmalar nutq musiqiyiligi hamda xalqona ifodani ta'minlaydi. O'zbek tilining agglutinativ tuzilishi morfostilistik vositalarning faol qo'llanishiga imkon yaratadi.

Ushbu farqlar tarjima jarayonida stilistik ekvivalentlikni ta'minlashni murakkablashtiradi. Ayniqsa, ironya, paremiologiya va milliy metaforalarni tarjima qilishda leksik emas, balki pragmatik va madaniy moslik muhim ahamiyat kasb etadi. Keskin ingliz ironiyasi o'zbek tilida ko'pincha bilvosita va yumshoq shaklda beriladi, ayrim milliy birliklar esa funksional kompensatsiya yo'li bilan tarjima qilinadi. Shuning uchun stilistik birliklarning qiyosiy-tipologik tahlili tarjimonning stilistik, pragmatik va lingvomadaniy sezgirligini shakllantirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

**Xulosa.** Tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek tillarida stilistik birliklar leksik, sintaktik va fonetik qatlamlarda shakllangan yaxlit tizimni tashkil etishini hamda ularning emotsional-ekspressivlik, obrazlilik va ta'sirchanlikni ta'minlashda yetakchi vosita ekanini ko'rsatdi. Shu bilan birga, ingliz stilistikasida abstrakt metaforalar, ironiya va ritorik qurilmalar ustuvor bo'lsa, o'zbek stilistikasida milliy-madaniy metaforalar, paremiologik birliklar va morfostilistik imkoniyatlar yetakchi o'rin egallashi aniqlandi.

Stilistik birliklarning semantik va pragmatik yuklamasi milliy-madaniy, ijtimoiy va mental omillar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu holat tarjima jarayonida stilistik ekvivalentlikni ta'minlashni murakkablashtiradi. Olingan natijalar qiyosiy stilistika, lingvomadaniyatshunoslik, diskursshunoslik va tarjimashunoslik uchun muhim nazariy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

#### ADABIYOTLAR

1. Ashurova D.U. Stylistics of the English Language. Tashkent, 2013.
2. Mamajonov A. Hozirgi o'zbek tilining stilistikasi. Tashkent, 2018.
3. Mahmudov N. Til va tafakkur. Tashkent, 2009.
4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
5. Stockwell P. Cognitive Poetics. London: Routledge, 2002.
6. Alefirenko N. Lingvokulturologiya: Tsennosti i smysly. Moscow, 2010.
7. Halliday M.A.K. Language as Social Semiotic. London, 1978.
8. Hatim B., Mason I. The Translator as Communicator. London, 1997.
9. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. London, 2011.
10. Arnold I.V. Stylistics of Modern English. Moscow, 2002.
11. Komissarov V.N. Современное переводоведение. Moscow, 1999.
12. Usarov I. Neostilistik yondashuvlar. Tashkent, 2025.
13. Usarov I. Kognitiv stilistika va diskurs. Tashkent, 2023.
14. Davies, M. Corpus of Contemporary American English (COCA): 1990 present. Provo, Utah: Brigham Young University, 2008–2024. Electronic corpus.
15. British National Corpus (BNC). Oxford: Oxford University Press & British Library, 1991–1994. Electronic corpus.
16. O'zbek Milliy Korpusi. Tashkent: Alisher Navoiy nomidagi Tashkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, 2018–2024. Elektron korpus.
17. Nurk, A., & Sharoff, S. UzWaC – Uzbek Web Corpus. Leeds: University of Leeds, 2014–2024. Electronic corpus.



UDK:37.013

**Shahlo XOLIQOVA,**  
*Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti mustaqil izlanuvchisi*  
*E-mail:xoliqova89@mail.ru*

*JTSBMQTMOI Samarqand filiali dotsenti, p.f.n A.Abdumannotov taqrizi asosida*

### INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MAISHIY LEKSIKANING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Аннотация

Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi maishiy leksika birliklari tahlil qilindi. Tadqiqot materiallari sifatida asosiy maishiy leksika doirasidagi so‘zlar, frazeologizmlar, maqollar va iboralar tanlandi. Tilning madaniyatni aks ettiruvchi eng muhim qatlami bu – maishiy leksikadir. Chunki kundalik hayot, oila, uy-ro‘zg‘or, kiyim-kechak, taom, mehmondo‘stlik kabi tushunchalar xalq turmush tarzining ajralmas qismidir. Maishiy so‘zlar nafaqat nomlash funksiyasini bajaradi, balki xalqning milliy tafakkuri, an‘analari va qadriyatlarini ham ifodalaydi.

**Kalit so‘zlar:** lingvomadaniy, maishiy leksika, urf-odat va qadriyatlar, maishiy leksik birliklar, til, lug‘at, tadqiqot, etimologiya.

### ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ БЫТОВОЙ ЛЕКСИКИ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье был проведен анализ лексических единиц бытовой лексики в английском и узбекском языках. В качестве исследовательского материала были выбраны основные слова, фразеологизмы, пословицы и идиомы из сферы бытовой лексики. Важнейшим пластом языка, отражающим культуру, является бытовая лексика. Это связано с тем, что такие понятия, как повседневная жизнь, семья, домашнее хозяйство, одежда, еда и гостеприимство, являются неотъемлемой частью образа жизни народа. Бытовые слова не только выполняют номинативную функцию, но и выражают национальное мышление, традиции и ценности народа.

**Ключевые слова:** лингвокультура, бытовая лексика, обычаи и ценности, бытовые лексические единицы, язык, словарь, исследование, этимология.

### LINGUACULTURAL FEATURES OF HOUSEHOLD VOCABULARY IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

This article analyzes domestic lexical units in the English and Uzbek languages. The basic words, phraseologisms, proverbs, and idioms within the domain of the core domestic lexicon were selected as research materials. The most important stratum of language that reflects culture is the domestic lexicon. This is because concepts such as daily life, family, household, clothing, food, and hospitality are an integral part of the people's lifestyle. Domestic words not only perform the function of naming but also express the national mentality, traditions, and values of the people.

**Keywords:** linguocultural, domestic lexicon, customs and values, domestic lexical units, language, dictionary, research, etymology.

**Kirish.** Til – bu inson tafakkuri, dunyoqarashi va madaniyatining eng muhim ifodachisidir. Har bir xalq o‘zining ijtimoiy-madaniy hayotini, urf-odatlarini va qadriyatlarini tili orqali ifodalaydi. Shu bois til va madaniyat o‘rtasidagi aloqadorlik masalasi zamonaviy tilshunoslikda eng dolzarb mavzulardan biri sanaladi. Jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, ma’naviy-ma’rifiy va boshqa shu kabi tushunchalarni ifodalovchi til birliklari aynan tilning lug‘at tarkibida o‘z ifodasini topadi. Ana shunday lug‘at tarkibining muayyan bir qismini maishiy tushunchani ifodalovchi til birliklari tashkil etadi. Maishiy leksika kundalik turmushimiz bilan bog‘liq so‘zlar majmuyi hisoblanadi[1]. Til jamiyatning madaniy hayoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan murakkab ijtimoiy hodisadir.

Har bir xalqning turmush tarzi, qadriyatlari, urf-odatlarini, dunyoqarashi avvalo tilida, xususan, maishiy leksikasida o‘z aksini topadi. Maishiy leksika xalqning kundalik hayotida eng ko‘p qo‘llanadigan so‘zlar majmui bo‘lib, ularning orasida kiyim-kechak nomlari alohida o‘rin tutadi. Chunki kiyim insonning ehtiyojigina emas, balki madaniy identiteti, ijtimoiy mavqei va tarixiy an‘analari bilan uzviy bog‘liq. Hozirgi globallashuv sharoitida turli

millatlarning maishiy madaniyati, xususan kiyim madaniyati tobora bir-biriga yaqinlashib borayotgan bo‘lsa-da, har bir xalqning milliy libos tizimi va kiyim nomlari o‘ziga xos madaniy-semantik mazmunga ega. Ingliz va o‘zbek tillaridagi kiyim-kechak leksikasining qiyosiy o‘rganilishi ikki xalq madaniy tafakkurining farq va o‘xshash tomonlarini aniqlash imkonini beradi [2]. Bu esa lingvomadaniyatshunoslik, qiyosiy tilshunoslik va madaniy antropologiya uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqot ingliz va o‘zbek tillarida kiyim-kechak leksikasining lingvomadaniy xususiyatlarini aniqlash, ular orqali ikki xalq madaniy tafakkurining o‘ziga xos jihatlari ochib berishga qaratilgan.

Ingliz va o‘zbek xalqlarining maishiy leksikasi ularning turmush tarziga, ijtimoiy qadriyatlariga hamda tarixiy rivojlanish bosqichlariga ko‘ra shakllangan. Shu sababli ularni lingvomadaniy jihatdan o‘rganish ikki xalq mentaliteti o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni ochib berishga xizmat qiladi.

Tadqiqotning maqsadi esa ingliz va o‘zbek tillaridagi maishiy leksikaning lingvomadaniy xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat

**Tadqiqot metodlari.** Ushbu tadqiqotda ingliz va o'zbek tillaridagi maishiy leksika birliklari tahlil qilindi. Tadqiqot materiallari sifatida asosiy maishiy leksika doirasidagi so'zlar, frazeologizmlar, maqollar va iboralar tanlandi.

**Qo'llanilgan usullar:**

**Qiyosiy-taqqoslash usuli:** Ingliz va o'zbek tillaridagi maishiy leksik birliklar o'rtasidagi semantik va madaniy o'xshashlik hamda farqlarni aniqlashda qo'llanildi.

Lingvomadaniy tahlil usuli: Maishiy birliklar orqali har bir xalqning mentaliteti, tarixiy tajribasi va ijtimoiy qadriyatlar tizimini aks ettirish mexanizmlarini o'rganish.

Strukturaviy-Semantik tahlil usuli: Maishiy so'zlar va iboralarining tarkibiy tuzilishini va ularning milliy madaniyatni ifodalashdagi ma'nosini tahlil qilish.

**Natijalar.** Maishiy leksikaning qiyosiy tahlili natijasida ikki xalqning madaniyatini aks ettiruvchi aniq farqlar va o'xshashliklar aniqlandi. O'zbek va ingliz tillarida maishiy leksikaning mazmuni va tuzilishi bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi.

O'zbek tilidagi maishiy so'zlar asosan madaniyat, jamoaviy turmush va oila qadriyatlari bilan bog'liq. Misollar: palov, choynak, ko'rpacha, dasturxon, ayvon, mehmon.

To'rga o'tqazmoq iborasi o'zbek xalqining mehmonni e'zozlash an'anasini bildiradi.

Supa, to'r, do'ppi, ko'rpacha, mehmonxona kabi so'zlar ma'lum bir madaniy qadriyatni ham anglatadi.

Ingliz tilidagi maishiy leksika esa industrial hayot tarzi, shaxsiy mustaqillik va qulaylik tushunchalari bilan bog'liq. Misollar: microwave, dishwasher, privacy, bedroom, kettle, sofa.

Living room, fireplace, tea time, sofa kabi birliklar inglizlar hayotidagi osoyishtalik, qulaylik va shaxsiy makon qadriyatlarini ifodalaydi.

Asosiy Birliklardagi madaniy Farqlar

Bread – non, water – suv, mother – ona, father – ota, house – uy kabi asosiy so'zlar ikki xalq hayotida ham muhim o'rin tutadi.

Biroq bu so'zlarning madaniy ma'nosi turlicha. Masalan, tea so'zi ingliz madaniyatida kunning ajralmas qismi (tea time) bo'lsa, o'zbek madaniyatida u mehmon kutish va samimiyat ramzi sifatida ishlatiladi.

O'zbek tilidagi “non topmoq”, “choy ichmoq”, “ko'rpacha yozmoq”, “mehmon kutmoq” iboralarini milliy hayot tarzini ifodalovchi semantik birliklardir [3].

Ingliz tilida esa “home sweet home”, “a cup of tea solves everything”, “there's no place like home” kabi iboralar qulaylik, osoyishtalik va uy iliqligini ifodalaydi.

**Muhokama.** Natijalarning ijtimoiy-madaniy talqini

Tahlil natijalari maishiy leksikaning xalq qadriyatlarini tizimi bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liqligini tasdiqlaydi:

Jamoaviylik vs. Shaxsiy Makon: O'zbek jamiyatida oila va jamoaviylik qadriyatlari asosiy o'rinda bo'lsa, ingliz jamiyatida shaxsiy makon (privacy) va mustaqillik qadriyatlarini ustun turadi. Bu farq maishiy leksikada yaqqol ko'rinadi:

O'zbek tilidagi mehmon, to'r, dasturxon jamoaviy qadriyatlar va mehmondo'stlikni ifodalaydi.

Ingliz tilidagi privacy, comfort, cosiness esa shaxsiy makon va osoyishtalikni anglatadi.

Uy Tushunchasi: Ingliz tilida “home” so'zi nafaqat jismoniy joyni, balki ruhiy osoyishtalik va xavfsizlikni bildiradi. O'zbek tilida “uy” tushunchasi esa ko'proq oila, jamoa va mehmondo'stlik ramzi sifatida talqin qilinadi.

Nazariy asoslar bilan bog'liqlik

Uralova (2025) ta'kidlashicha, ikki til o'rtasidagi farq har bir xalqning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish bosqichlari bilan chambarchas bog'liqdir.

Wierzbicka (1997) ta'kidlaganidek, tildagi maishiy birliklar orqali xalqning “dunyo modeli”ni anglash mumkin.

Lingvomadaniy tahlil shuni ko'rsatadiki, maishiy leksika har bir millatning qadriyat tizimini, hayot falsafasini va ijtimoiy xulq me'yorlarini til darajasida ifodalaydi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, til madaniyatni nafaqat ifodalaydi, balki uni shakllantiruvchi omil sifatida ham xizmat qiladi [6]. Maishiy leksika - insonning kundalik turmush faoliyatini aks ettiruvchi leksik qatlam bo'lib, u odamning yashash tarzi, turmush sharoiti, oila munosabatlari, kiyim-kechak, uy-ro'zg'or buyumlari, taomnomalar, marosimlar bilan bog'liq so'zlarni qamrab oladi. Maishiy leksika milliy madaniyatning juda qadimiy qatlamlaridan biri bo'lib, unda xalqning hayotiy tajribasi, qadriyatlarini va an'analari aks etadi.

Tilshunoslikda maishiy leksikaning o'rganilishi XX asrning o'rtalaridan boshlab alohida yo'nalish sifatida shakllandi. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, maishiy so'zlar tilning eng barqaror qatlamini tashkil qiladi, chunki bu leksika kundalik ehtiyojlarga bog'liq bo'lganligi sababli uzoq vaqt davomida o'z ildizini saqlab qoladi. Maishiy leksikaning bir qancha guruhlariga bo'linishi uning yanada keng qamrovli qo'llanilishini anglatadi [5]. Shu guruhlar ichidan kiyim-kechak leksikasi maishiy leksikaning muhim tarkibiy bo'limi bo'lib, u xalqning turmush tarzini, moddiy madaniyatini va madaniy identitetini aks ettiruvchi belgilar tizimidir. Tadqiqotning lingvomadaniy xususiyatlar bilan bog'liqlik tomoniga ko'ra nazar solsak, lingvomadaniyatshunoslik – til va madaniyat munosabatlarini o'rganuvchi fan bo'lib, til birliklarida saqlangan madaniy kodlarni tahlil qiladi. Har bir tilning lug'aviy tarkibi mazkur xalq dunyoqarashining lingvistik ko'rinishidir. Kiyim-kechak nomlarida madaniy stereotiplar, milliy urf-odatlar, tarixiy an'analarni mujassam bo'ladi [4]. Masalan: o'zbekchada “do'ppi” – milliylik, erkaklik, marosimiylik belgisini anglatgan bir paytda; ingliz tilidagi “kilt” so'zi – shotland an'analari va milliy identitet ramzi bilan bog'liq belgilar tizimi.

Shu sabab kiyim nomlari lingvomadaniy tadqiqot uchun ahamiyatli hisoblanadi.

Ingliz va o'zbek tillarida kiyim nomlarining leksik-semantik xususiyatlari ko'rib o'tsak.

Har ikki tilda kiyim nomlari semantik guruhlar asosida tizimlashtiriladi:

- \* bosh kiyimlar
- \* ust kiyimlar
- \* milliy liboslar
- \* oyoq kiyimlari
- \* aksessuarlar

O'zbek tilida milliy elementlar ko'p (lozim, atlas ko'ylak, chapana, telpak, do'ppi), ingliz tilida esa zamonaviy va tarixiy elementlar (hoodie, gown, cloak, kilt, tuxedo).

**Xulosa.** Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek va ingliz tillarida maishiy leksika xalqning turmush tarzi, mentaliteti va qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim lingvomadaniy qatlam hisoblanadi.

O'zbek tilida maishiy leksika mehr-oqibat, oila birligi, mehmondo'stlik, jamoaviylik tushunchalari bilan bog'liq.

Ingliz tilida esa shaxsiy mustaqillik, tartib-intizom va osoyishtalik qadriyatlarini ustuvor.

Maishiy leksikani lingvomadaniy nuqtayi nazaridan o'rganish xalq tafakkurini, tarixini va turmush falsafasini chuqurroq anglash imkonini beradi.

1. G‘afurova, L.X. [1991]. «Бытовая лексика современного узбекского языка» Toshkent: Fan.
2. Halliday, M.A.K. [2003]. “Language and Culture” London: Continuum.
3. Wierzbicka, A. [1997]. “Understanding Cultures through Their Key Words” Oxford: Oxford University Press.
4. Lakoff, G. [1987]. “Women, Fire, and Dangerous Things” Chicago: University of Chicago Press.
5. Obidova, M.O. [2025]. “Maishiy leksika tushunchasining mazmun-mohiyati” Worldly Journals.
6. Uralova, Sh.Sh. [2025]. “O‘zbek va ingliz tillarida idish-tovoq va oshxona anjomlari nomlari” Journal.fdu.uz.



**Botir ELOV,**

*ToshDO'TAU dotsenti, PhD*

*E-mail: elov@navoiy-uni.uz*

**Aynura AXMEDOVA,**

*ToshDO'TAU magistranti*

*E-mail: aynuraaxmedova345@gmail.com*

*PhD Z.Xusainova taqrizi asosida*

### BABELNET: A MULTI-SOURCE SEMANTIC NETWORK

Annotation

This article analyzes the architecture and synset model of BabelNet as a multilingual lexical-semantic network built on multi-source integration. It examines the automatic linking mechanisms with resources such as WordNet, Wikipedia, and Wikidata, as well as the formation of concepts and named entities within the system. Special attention is given to the inclusion of Turkic languages – particularly Uzbek – into the BabelNet semantic graph and its significance for cross-lingual semantic representation. The findings demonstrate BabelNet's role as a global semantic infrastructure and its potential applications in multilingual NLP systems.

**Keywords:** BabelNet, semantic network, lexical-semantic model, synset, ontology, Wikipedia integration, WordNet, semantic relations, machine translation, WSD, NLP, conceptual modeling, multi-source integration.

### BABELNET: МНОГОРЕСУРСНАЯ СЕМАНТИЧЕСКАЯ СЕТЬ

Аннотация

В статье рассматриваются архитектура и модель синсетов BabelNet как многоязычной лексико-семантической сети, основанной на многоресурсной интеграции. Анализируются механизмы автоматической связи с такими ресурсами, как WordNet, Wikipedia и Wikidata, а также процессы формирования концептов и именованных сущностей. Особое внимание уделяется включению тюркских языков, в частности узбекского, в семантический граф BabelNet и значимости этого для межязыкового семантического представления. Результаты исследования демонстрируют роль BabelNet как глобальной семантической инфраструктуры и его потенциал в многоязычных NLP-системах.

**Ключевые слова:** BabelNet, семантическая сеть, лексико-семантическая модель, синсет, онтология, интеграция с Wikipedia, WordNet, семантические отношения, машинный перевод, WSD, NLP, концептуальное моделирование, многоресурсная интеграция.

### BABELNET: KO'P MANBALI SEMANTIK TARMOQ

Annotatsiya

Maqolada BabelNetning ko'p manbali integratsiyaga asoslangan ko'ptilli leksik-semantik tarmoq sifatidagi arxitekturasi va sinset modeli tahlil qilinadi. WordNet, Wikipedia, Wikidata kabi resurslar bilan avtomatik bog'lanish jarayoni hamda konseptlar va nomlangan obyektlarning shakllanish mexanizmi yoritiladi. Shuningdek, turkiy tillar, xususan o'zbek tilining BabelNet tarkibiga kiritilishi va uning semantik tizimdagi ahamiyati ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari BabelNetning global semantik infratuzilma sifatidagi roli va ko'p tilli NLP tizimlarida qo'llanish imkoniyatlarini ochib beradi.

**Kalit so'zlar:** BabelNet, semantik tarmoq, leksik-semantik model, sinset, ontologiya, Wikipedia integratsiyasi, WordNet, semantik relatsiyalar, mashina tarjimas, WSD, NLP, konseptual modellashirish, ko'p manbali integratsiya.

**Kirish.** Inson tili dunyoni idrok etish va uni tafakkurda aks ettirishning murakkab, ko'p qatlamli tizimi bo'lib, undagi so'zlarning shakli, ma'nosi, konseptual strukturalari hamda ular orasidagi semantik munosabatlar o'zaro uzviy bog'liq holda ishlaydi. Tabiiy tillarning shu darajadagi murakkabligini mashina uchun tushunarli ko'rinishga keltirish, til birliklarini formal modelga aylantirish hamda turli tillardagi konseptual farqlarni yagona semantik makonda ifodalash kompyuter lingvistikasi oldidagi asosiy ilmiy muammolardan biridir.

Hozirgi kunda sun'iy intellekt tizimlari, mashina tarjimas, semantik izlash vositalari, intellektual agentlar va katta til modellari (LLM)ning samaradorligi ko'p jihatdan tilning semantik tuzilmasi qay darajada to'g'ri modellashtirilganiga bog'liq. Shu sababli semantik tarmoqlar, leksik-semantik bazalar va ontologik modellar zamonaviy lingvistik va texnologik izlanishlarning asosiy yo'nalishiga aylangan.

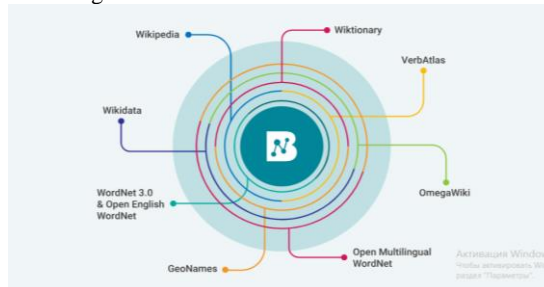
**Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.** Tilning semantik tuzilishini formal ko'rinishda tasvirlashga qaratilgan dastlabki yirik loyihalardan biri WordNet bo'lib, u so'z ma'nolarini sinsetlar shaklida tashkil etib, ular orasidagi munosabatlar orqali ingliz tilining konseptual modelini yaratdi. Biroq global axborot oqimining kengayishi, ko'p tilli bilim manbalarining paydo bo'lishi, xususan Wikipedia va Wikidata kabi platformalarning ommalashuvi, shuningdek ko'p tilli sun'iy intellekt tizimlariga ehtiyojning ortishi WordNetning imkoniyatlarini cheklab qo'ydi. Endilikda so'zlarning ingliz tilidagi ma'nosini emas, balki yuzlab tillardagi ekvivalentlarini, qo'shimcha ravishda ensiklopedik, ontologik va multimodal bilimlarni ham yagona tizimda birlashtira oladigan resurs zarur edi.

**Tadqiqot metodologiyasi.** Tadqiqot BabelNetning tuzilmasi va ko'p manbali integratsiyasini o'rganishga qaratildi. Metodologiya ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish,

sinsetlar va munosabatlarni strukturaviy o'rganish, turkiy tillar qamrovini statistik solishtirish hamda semantik bog'lanishlarni vizual tahlil qilish usullariga asoslandi.

**Tahlil va natijalar.** 2009-yilda Sapienza universiteti tadqiqotchisi Roberto Navigli tomonidan BabelNet loyihasi ishlab chiqildi [1]. BabelNet – WordNetning leksik-semantik

modeli, Wikipedia tarmoqlari, Wikidata ontologiyasi, OmegaWiki, Wiktionary, Open Multilingual WordNet va bir qator boshqa manbalardagi ma'lumotlarni avtomatik bog'lash asosida yaratilgan yirik ko'p tilli global ontologik tarmoqdir (1-rasmga qarang).



1-rasm. Babelnet 5.3 ga integratsiyalangan resurslar diagrammasi

BabelNetning ilk versiyasi 2013-yilda yaratilgan. BabelNetning versiyalari yildan-yilga sezilarli darajada kengayib, har bir yangi versiya semantik tarmoqning qamrovi, tillar soni, sinsetlar, leksemalar, ta'riflar va multimodal resurslar bo'yicha oldingi avloddan ancha ustun bo'lgan. 5.3 versiya (2023/12) hozirgacha eng katta va eng boy versiya hisoblanadi: 600 til, 1.7 milliarddan ortiq so'z ma'nolari, 22.8 million sinset va 7.3 million konsept bilan BabelNetni global miqyosdagi eng yirik ko'p tilli bilim grafigiga aylantirdi. Bu versiyada nomlangan obyektlar soni ham 15.5 million bo'lib,

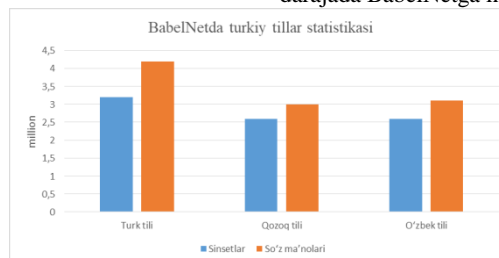
ensiklopedik obyektlar bilan bog'langan leksik birliklar tarmog'i nihoyatda kengaygan. Glosslar (izohlar) soni 159,6 millionga yetgani esa BabelNetni faqat sinsetlar emas, balki chuqur tavsiflangan konseptual modelga aylantiradi. Bundan oldingi versiyalar, masalan 5.2 (2022/11) va 5.1 (2022/07) ham sezilarli ko'rsatkichlarga ega bo'lsa-da, til qamrovi 520–500 til, sinsetlar esa 22.1–21.8 million atrofida bo'lgan. 5.0 versiyasi (2021/02) til qamrovi bo'yicha 500 tilda to'xtagan bo'lib, 20.3 million sinsetga ega edi. 4.0 versiyasi esa keskin sakrash davri bo'lib, 284 tildan darhol 500 tildan ortiq qamrovga o'tgan.

Ko'rsatkichlar	BabelNet 3.7	BabelNet 4.0	BabelNet 5.3
Tillar	271	284	600
So'z ma'nolari	745,859,932	808,974,108	1,706,278,218
Sinsetlar	13,801,844	15,780,364	22,892,310
Tushunchalar	6,066,396	6,113,467	7,327,078

BabelNetning markaziy tuzilmasini BabelSinset tashkil etadi. Ushbu sinsetlar o'z ichiga turli tillardagi lemmalar, glosslar, tarjima variantlari, Wikipedia sahifalariga havolalar, Wikidata identifikatorlari, multimodal obyektlar (masalan, rasm va boshqa vizual materiallar) hamda ko'plab semantik munosabatlarni jamlaydi. Bunday yondashuv natijasida so'zning faqat lug'aviy ma'nosi emas, balki uning konseptual, ontologik va real dunyo bilan bog'liq jihatlari ham izchil modellashiriladi.

Ontologiya tushunchasi esa BabelNetning ilmiy asosini belgilaydi. Ontologiya – ma'lum bir sohadagi tushunchalar, obyektlar va kategoriyalarni hamda ular orasidagi munosabatlarni formal ko'rinishda ifodalaydigan tizimdir. WordNet ham aslida leksik ontologiya sifatida shakllangan, unda sinsetlar konseptlar, ular orasidagi munosabatlar esa ontologik bog'lanish sifatida qaraladi.

BabelNetning muhim afzalligi shundaki, u faqat yevropa tillarigagina tayangan tizim emas; u dunyoning aksariyat yirik til oilalarini o'z ichiga oladi. Turkiy tillar ham bu jarayonda alohida ahamiyatga ega. Turkiy tillar morfologik jihatdan boy, agglutinativ tuzilishga ega va ko'plab so'zlarning polisemiya yuqori bo'lgani sabab, ularning semantik xaritasini yaratish oson jarayon emas. Turkiy tillar orasida turk tili eng katta qamrovga ega bo'lgan til sifatida ajralib turadi. Buning asosiy sababi – turk tilidagi Vikipediyaning nihoyatda katta hajmda bo'lishi. Turk tilining BabelNetdagi ko'lami 3 milliondan ortiq sinset va 4 milliondan ortiq so'z ma'nosini o'z ichiga oladi. Qozoq va o'zbek tillari esa hajm bo'yicha deyarli bir xil bo'lib, har ikkisi uchun 2 milliondan ortiq sinset va 3 milliondan ziyod so'z ma'nolari mavjud. Shuningdek, ozarbayjon, qirg'iz, uyg'ur, tatar, boshqird, turkman va hatto resurslari kam bo'lgan ayrim kichik turkiy tillar ham muayyan darajada BabelNetga integratsiya qilingan.



Turkiy tillar uchun maxsus WordNet tizimi alohida shakllantirilmagan bo'lsa-da, Wikipedia maqolalari, Wikidata obyektlari, turli geografik nomlar va rasmiy onlayn lug'atlar asosida semantik sinsetlar yaratilgan. Shu sababli turkiy tillarda shakllangan sinsetlarning aksariyati ensiklopedik yo'nalishga ega bo'lib, geografik obyektlar, toponimlar, shaxslar, milliy terminlar va madaniy konseptlar tarmoqda ancha keng tasvirlangan. Bu jarayon lingvistik resurslar cheklangan tillar

uchun muayyan bo'shliqni to'ldiradi va ularni global semantik makonning mustaqil ishtirokchisiga aylantiradi. Ayniqsa, o'zbek tilining BabelNet tarkibiga kiritilgani muhim ilmiy hodisa sifatida e'tirof etiladi. Bu o'zbek tilining global semantik tizimda o'z o'rniga ega bo'lishiga, konseptual birliklarning boshqa tillar bilan bog'lanishiga va o'zbek tilidagi ensiklopedik bilimlarning semantik graf tarkibida to'liq aks etishiga imkon yaratadi.

BabelNet sinsetlari faqat til manbalaridan kengayib borish bilan cheklanmaydi; ular so'z turkumlarining semantik vazifalarini ham chuqur aks ettiradi. Tarmoq strukturasi nazar tashlanganda, otlar eng katta semantik qatlamni tashkil etishi tabiiy, chunki konseptual ma'lumotlarning aksariyati aynan otlar orqali ifodalanadi: predmetlar, obyektlar, joylar, shaxslar va abstrakt tushunchalar semantik xaritaning asosiy bo'g'inidir.

Fe'llar nisbatan kamroq bo'lsa-da, ular semantik jarayonlarning dinamik tomonini ifodalaydi. Harakat, jarayon yoki holatga doir fe'l sinsetlar sabab-oqibat bog'lanishlari, vaqt doiralari va jarayonlar zanjirini modellashtirishda alohida ahamiyatga ega.

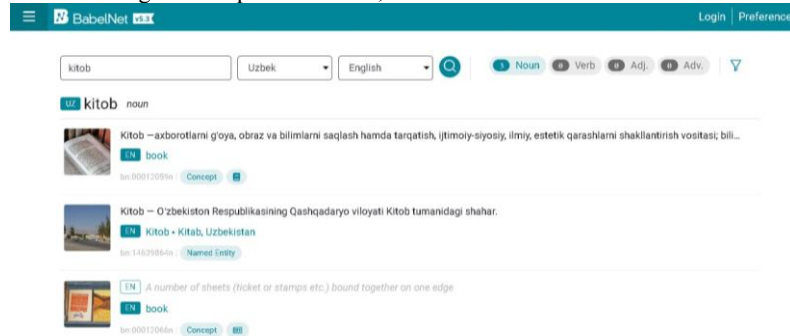
Sifatlar esa konseptlarning turli belgi va xususiyatlarini ko'rsatadi. Ular odatda otlarga bog'lanib keladi. Ravishlar harakatning tarzini ifodalab, fe'llar bilan bog'liq birliklarning semantik kengayishini ta'minlaydi. Biroq ravishlar leksik tizimda nisbatan kam markaziy o'rinni egallaydi, shuning uchun ular tarmoqda kichikroq guruh sifatida ko'rinadi.

BabelNetning konseptual arxitekturasi turli tillarda sinsetlarning qanday shakllangani haqida ham aniq tasavvur beradi. Ingliz, fransuz, ispan, nemis va niderland tillari konseptual boylik bo'yicha yetakchi hisoblanadi. Bunga ushbu tillarda mavjud bo'lgan Wikipedia, Wikidata va boshqa katta bilim omborlarining muntazam yangilanib borishi sabab bo'ladi. Natijada bu tillarda shakllangan konseptlar soni ham,

ularning semantik murakkabligi ham nihoyatda yuqori. Ingliz tili ayniqsa markaziy rol o'ynaydi, chunki global ilmiy adabiyotlar, ensiklopediyalar va rasmiy ma'lumot bazalarining katta qismi aynan ingliz tilida yaratilgan.

BabelNetning eng muhim jihatlardan biri unda leksik-semantik sinsetlar bilan bir qatorda nomlangan obyektlarning (Named Entities) ham bir xil semantik struktura asosida qayta ishlanishidir. Nomlangan obyektlar orasida davlatlar, shaharlar, toponimlar, tarixiy shaxslar, tashkilotlar va madaniy obyektlar mavjud bo'lib, ular til birliklari bilan bir qatorda tarmoqning markaziy qatlami sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa BabelNetni faqat leksik model emas, balki to'laonli bilim grafi sifatida ko'rishga imkon beradi.

Tizimdagi sinsetlar ikki turga bo'linadi: tushunchalar (concepts) va nomlangan obyektlar (Named Entities). Masalan, foydalanuvchi "Kitob" so'zini qidiruvga kiritganida, BabelNet uning o'zbek tilidagi shaklini Qashqadaryodagi Kitob shahri sifatida avtomatik tasniflab, toponimga tegishli sinsetni chiqaradi. Bu tasnif GeoNames, Wikidata va Wikipedia kabi manbalar bilan bog'langan holda shakllangan murakkab integratsiya natijasidir. Sinset sahifasida shahar haqidagi geografik joylashuv, koordinatalar, ma'muriy birlik, balandlik va aholi soniga oid ma'lumotlar xarita ko'rinishida interaktiv tarzda berilishi BabelNetning vizual-semantik imkoniyatlarini yanada yaqqol namoyon etadi (2-rasmga qarang).



## 2-rasm. Kitob so'zining qidiruv natijasi

Mazkur misol BabelNetning nomlangan obyektlar bilan ishlashda bir nechta strategik bosqichni amalga oshirganini ko'rsatadi. Avvalo, tizim tilga bog'liq bo'lmagan konseptual identifikator yaratadi, ya'ni "Kitob" toponimi barcha tillar uchun yagona konsept sifatida belgilab olinadi. Keyin u turli tillardagi nomlarini, leksik shakllarini va tarjimalarini o'sha bir sinset ostida jamlaydi. Shundan so'ng, ensiklopedik manbalardan olingan faktik ma'lumotlarni – masalan, aholi soni, geografik joylashuvi yoki ma'muriy bo'linmasini – sinset tarkibiga kiritib, real obyektning ko'p manbadan tasdiqlangan semantik modelini yaratadi. Natijada "Kitob" kabi shahar nomi BabelNetda oddiy tarjima sifatida emas, balki to'liq ma'lumotga ega bo'lgan mustaqil semantik birlik sifatida mavjud bo'ladi. Agar so'z shaxs nomi bo'lsa tizim uniyam ajratib beradi. Masalan, lola so'zi qidiruvga berilganda uning gul nomi ekanligini (tushuncha) va shax nomi ekanligini (nomlangan obyekt) ajratgan. Tizim o'zbek tilida faqat ot turkumiga oid so'zlarning ma'nolarini yaxshi ajrata oladi. Lekin fe'l, sifat, ravish turkumiga oid so'zlarning faqat bir ma'nosini to'g'ri bergan ayrim so'zlarning, asosan murakkab so'zlarning ma'nolarini xato bergan (muzlatgich, sotib olmoq kabi). Masalan, fe'l so'z turkumiga oid yugurmoq so'zi qidiruvga berilganda

BabelNetning tuzilishi nafaqat lingvistik va ensiklopedik bilimlarni integratsiya qiluvchi yirik semantik tarmoq sifatida, balki turli xil amaliy va ilmiy jarayonlarda foydalanishga mo'ljallangan universal platforma sifatida

ahamiyatlidir. Resursning ochiq veb-interfeysi va dasturiy APIlari tadqiqotchilarga semantik tarmoq elementlarini turli ko'rinishlarda o'rganish, tahlil qilish va qo'llash imkoniyatini beradi. BabelNet konseptlarni ko'p tilli sinsetlar shaklida ifodalaganligi bois, foydalanuvchi birgina so'rov orqali ma'lum bir konseptning turli tillardagi shakllarini, glosslarini, misollarini va semantik bog'lanishlarini ko'rishi mumkin. Bu yondashuv uni ko'p tilli semantik tahlil, tarjima texnologiyalari, ma'no aniqlash va ma'lumot qidiruvi kabi yo'nalishlarda asosiy vositaga aylantiradi.

BabelNetning yana bir muhim imkoniyati – domenlar (sohalar) bo'yicha tasniflash. Har bir sinsetga ma'lum bir bilim sohasi (masalan: tibbiyot, biologiya, texnologiya, san'at, tarix) birlashtirilgan bo'lib, bu sinsetning semantik kontekstini aniqlashga yordam beradi. Domen etiketlari ilmiy tadqiqotlarda terminologik qatlamni ajratish, terminlar o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilish, shuningdek, muayyan soha bo'yicha semantik xaritalar tuzishda qo'l keladi.

BabelNet interfeysi semantik graf ko'rinishini ham taklif etadi, bunda konseptlar tugun sifatida, ularning o'zaro munosabatlari esa yo'lar sifatida aks ettiriladi. Bu vizual klasterlarni, tematik guruhlarini va konseptlarning joylashuv darajasini intuitiv tarzda ko'rish imkonini beradi. Graf orqali foydalanuvchi sinset atrofidagi so'zning semantik maydonini chuqurroq anglaydi.



3-rasm. Kitob sinsetining semantik grafik shakli

Bundan tashqari, BabelNetning o'rnatilgan qidiruv va filtrlar mexanizmi semantik tahlilni ma'lum tillar, domenlar yoki relatsiya turlari bo'yicha cheklash imkonini beradi. Bu xususiyat ilmiy matnlar tahlili, terminologik lug'atlar tuzish, ko'p tilli resurslarni solishtirish, yoki ayni bir konseptning lingvistik nomlanishidagi farqlarni o'rganish jarayonida juda qulay. Filter funksiyasi orqali foydalanuvchi semantik qidiruvni tor doiraga yo'naltiradi, bu esa BabelNetdan nafaqat umumiy maqsadlarda, balki maxsus ilmiy loyihalarda ham foydalanish imkonini beradi.

**Xulosa.** Tadqiqot BabelNetning ko'p manbali integratsiyaga asoslangan ko'ptilli semantik tarmoq sifatida til birliklari, konseptlar, nomlangan obyektlar va ensiklopedik ma'lumotlarni yagona bilim resursida mujassamlashtirish

imkoniyatini beradi. WordNet, Wikipedia, Wikidata va boshqa manbalarning avtomatik bog'lanishi semantik makonni chuqur va ko'p qatlamli modellashtirish imkonini ko'rsatadi. Sinsetlarning boy munosabatlar tizimi, glosslar sifati, multimodal elementlar va domen tasnifi BabelNetni NLP, mashina tarjimasini, WSD, semantik qidiruv va ontologik modellashtirish kabi sohalarida universal resursga aylantiradi. Tarmoqning turkiy tillar, jumladan o'zbek tilini qamrab olishi lingvistik resurslari cheklangan tillar uchun ham global semantik maydonda mustahkam o'rin yaratadi. Kelajakda BabelNetning multimodal ma'lumotlar bilan yanada kengayishi va yangi tillarning qo'shilishi uning sun'iy intellekt va ko'p tilli NLP dagi ilmiy-amaliy ahamiyatini oshirishi mumkin.

#### ADABIYOTLAR

1. Navigli, R., Ponzetto, S. P. BabelNet: Building a very large multilingual semantic network. In Proceedings of the 48th annual meeting of the association for computational linguistics, 2010. – p. 217;
2. Navigli, R., Bevilacqua, M., Conia, S., Montagnini, D., and Cecconi, F. (2021). Ten years of BabelNet: A survey. In Proceedings of the Thirtieth International Joint Conference on Artificial Intelligence, 2021;
3. Navigli, R., Ponzetto, S. P. (2012). BabelNet: The automatic construction, evaluation and application of a wide-coverage multilingual semantic network. Artificial intelligence, 2012;
4. Ehrmann, M., Cecconi, F., Vannella, D., McCrae, J. P., Cimiano, P., & Navigli, R. Representing Multilingual Data as Linked Data: the Case of BabelNet 2.0. In LREC, 2014;
5. Lorenzo, A. C. M., Maru, M., and Navigli, R. Fully-semantic parsing and generation: The BabelNet meaning representation. In Proceedings of the 60th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics, 2022;
6. Navigli, R., Biloshmi, R., and Lorenzo, A. C. M. Babelnet meaning representation: A fully semantic formalism to overcome language barriers. In Proceedings of the AAAI Conference on Artificial Intelligence, 2022;
7. Qi, F., Chang, L., Sun, M., Ouyang, S., and Liu, Z. Towards building a multilingual sememe knowledge base: Predicting sememes for babelnet synsets. In Proceedings of the AAAI conference on artificial intelligence, 2020.
8. Internet saytlari:
9. BabelNet rasmiy sayti: <https://babelnet.org>
10. BabelNet statistikasi: <https://babelnet.org/stats>
11. BabelNet API: <https://babelnet.org/guide>



**Yan BO,**  
PhD student at the National University of Uzbekistan  
E-mail: yb112216@163.com

Based on the review of M. Kurbanova, Professor of the National University of Uzbekistan

### HONORIFICS IN CHINESE, UZBEK, AND RUSSIAN: A COMPARATIVE STUDY

Аннотация

This paper presents a comparative study of honorifics in Chinese, Uzbek, and Russian. From lexical, syntactic, and grammatical perspectives, it analyzes similarities and differences in expressing respect and politeness. The study provides a valuable reference for comparative linguistics and cross-cultural communication.

**Keywords:** Honorifics, Chinese, Uzbek, Russian, Politeness theory, Cross-cultural communication, Pragmatics.

### ФОРМА ВЕЖЛИВОСТИ В КИТАЙСКОМ, УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ: СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Аннотация

В данной статье проводится сравнительное исследование форм вежливости в китайском, узбекском и русском языках. С лексической, синтаксической и грамматической точек зрения анализируются сходства и различия в выражении уважения и вежливости. Результаты исследования представляют ценную информацию для сравнительной лингвистики и межкультурной коммуникации.

**Ключевые слова:** Формы вежливости, китайский язык, узбекский язык, русский язык, теория вежливости, межкультурная коммуникация, прагматика.

### XITOI, O‘ZBEK VA RUS TILLARIDAGI HURMAT IFODALARI: TAQQOSLASH TADQIQOTI

Annotatsiya

Ushbu maqolada xitoy, o‘zbek va rus tillaridagi hurmat ifodalari taqqoslanadi. Leksik, sintaktik va grammatik jihatdan tahlil qilinib, hurmat va odobni ifodalashdagi o‘xshashliklar va farqlar ko‘rsatildi. Tadqiqot natijalari solishtirma tilshunoslik va madaniyatlararo muloqot uchun muhim manba hisoblanadi.

**Kalit so‘zlar:** Hurmat ifodalari, xitoy tili, o‘zbek tili, rus tili, odob nazariyasi, madaniyatlararo muloqot, pragmatika.

**Introduction.** China, Uzbekistan, and Russia, with long histories and rich cultural traditions, use language not only as a communication tool but also as a carrier of national culture. Expressions of respect and politeness reflect social structures and national values. Comparative study of honorifics facilitates mutual understanding, cultural exchange, and informs language teaching.

**Literature review.** British scholars Brown and Levinson’s “face” theory and other politeness theories provide the primary framework for honorific research. Chinese scholars insist that honorifics include respect-expressing and self-deprecating forms, further categorized as addressive or descriptive. In Uzbek scholars’ opinion, honorifics are expressed through *hurmat birliklari* (units of respect) and *xushmuomalalik vositalari* (means of politeness), spanning pronouns, syntax, and morphology. In Russian academic circles, *rechevoy etiket* (speech etiquette) embodies politeness, reflecting respect and moral character, realized through lexical, syntactic, and morphological means.

**Research Methodology.** This study primarily employs the literature review method, empirical research method, and observational analysis method. By collecting and analyzing Chinese, Uzbek, and Russian literature and corpora, it conducts a multi-perspective comparative analysis of the semantic types and modes of expression of honorifics in the three languages. Additionally, through observation in daily life, it gathers examples related to polite language.

**Analysis and results.** At the lexical, syntactic, and grammatical levels, honorifics in Chinese, Uzbek, and Russian exhibit both similarities and language-specific characteristics.

Honorific vocabulary constitutes the core component of honorific systems, holding significant importance in Chinese, Uzbek and Russian. Among these, address-based honorifics, verb-based honorifics, and other honorific units formed through word formation are particularly representative.

Addressive honorifics refer to linguistic forms used to directly address interlocutors or third parties in order to signal respect for their social status or role identity, primarily including honorific personal pronouns and nominal forms of address. Chinese, Uzbek, and Russian all distinguish between informal and formal second-person pronouns. In Chinese, although forms such as “您老” and “您几位” exist in specific contexts, “您” remains the most standard and fundamental respectful form of “你,” as illustrated by “您好, 请问您需要什么帮助?” Uzbek similarly contrasts “sen,” used among peers or in intimate relations, with “siz,” which conveys politeness and respect in formal settings (e.g., “Sizga yordam kerak bo‘lsa, ayting”). Russian follows the same binary distinction, using “ты” for close or equal relations and “вы” for strangers, elders, superiors, or institutional contexts, as in “Здравствуйте, вы не подскажете, как пройти к деканату?”

Nominal honorifics further reflect cross-linguistic differences. Chinese possesses a highly developed system combining humble self-reference (e.g., “家父,” “小女”) with other-elevating forms and professional or kinship titles such as

“令尊,” “老师,” and “先生/女士.” Uzbek also displays a rich system of nominal address, including kinship and professional terms (“ota,” “ona,” “ustoz”), with kinship terms like “aka” and “opa” widely extended to non-relatives, and religious titles such as “domla” and “imom” reflecting Islamic influence. By contrast, Russian nominal honorifics are less elaborate and rely primarily on institutionalized forms, most notably “given name + patronymic,” sometimes combined with a title (e.g., “Директор Евгений Иванович”), while occupational nouns alone cannot function as forms of address.

Verbal honorifics exhibit notable typological differences among the three languages. Chinese lacks morphologically distinct honorific verbs; instead, politeness is achieved through honorific particles prefixed to common verbs. Particles such as “惠、莅、垂” mark actions performed by higher-status individuals (e.g., “惠顾”), whereas “恭、荣、拜、劳” signal self-lowering actions or requests (e.g., “恭迎”). Chinese also features systematic honorific-humble verb correspondences, such as “来—光临—拜谒” and “看—垂览—拜读.” Uzbek, in contrast, possesses lexicalized polite verb equivalents, including “yemoq → taomlanmoq,” “o‘lmoq → vafot etmoq,” and “kelmoq → tashrif buyurmoq,” reflecting a

clearer lexical distinction in verbal politeness. Russian does not form honorific verbs through derivation but relies on conventionalized polite expressions and periphrastic constructions, especially in contexts of gratitude, apology, and good wishes, such as “благодарю,” “прошу прощения,” and “примите мои пожелания.”

Derivational strategies also play an important role in honorific expression across the three languages. In Chinese, prefixes such as “老” and “小” before surnames are used to politely address elders or juniors, while modifiers like “令、尊、贵、贤” enhance respect in nominal expressions. Uzbek makes extensive use of both prefixes and suffixes: “Hurmatli + name/title” is standard in formal discourse, while suffixes such as “-jon” and “-xon/-xonim” convey affection and respect. Particularly noteworthy is the plural suffix “-lar,” which in expressions like “dadaular” or “oyimlar” functions as a marker of respect rather than plurality. In Russian, respect is commonly expressed by adding “уважаемый/ая” before a name or title; however, unlike in Chinese, evaluative modifiers such as “старый/ая” are pragmatically inappropriate and generally perceived as impolite. The information has been organized into a more intuitive format, as shown in the table below.

Comparative Table of Honorific Lexics in Chinese, Uzbek, and Russian

Category	Chinese	Uzbek	Russian	Notes/Remarks
<b>Addressive / Pronoun Honorifics</b>	Second-person pronouns: 您, 您老, 您几位 Nominal forms: 家父, 小女, 令尊, 令郎, 老师, 先生/女士, 老板, 经理, 阿姨/叔叔	Second-person pronouns: sen (informal), siz (formal/polite) Nominal forms: ota (father), ona (mother), bobo (grandfather), ustoz (tutor), professor, aka (elder brother), opa (elder sister), domla, imom	Second-person pronouns: ты (informal), вы (formal/polite) Nominal forms: full name + patronymic; title + surname / title + full name + patronymic; For strangers: молодой человек, девушка	Chinese and Uzbek have rich kinship and professional address systems; Russian typically uses full name + patronymic in formal contexts; occupational nouns cannot serve directly as honorifics
<b>Verbal Honorifics</b>	Achieved via honorific prefixes or lexical alternatives: 光临 (come), 垂览 (see), 拜谒 (come, humble), 拜读 (read, humble) Honorific prefixes: 惠, 莅, 垂, 恭, 荣, 拜, 劳	Honorific verb substitutions: yemoq → taomlanmoq o‘lmoq → vafot etmoq kelmoq → tashrif buyurmoq	Polite verbal expressions: благодарю, разрешите выразить благодарность (gratitude); прошу прощение, простите (apologies); хотелось бы пожелать, разрешите пожелать, примите мои пожелания (good wishes)	Chinese uses prefixes or lexical alternatives; Uzbek uses verb substitutions; Russian uses fixed polite expressions
<b>Derivational Honorifics (Prefixes/Suffixes)</b>	Prefixes: 老, 小 (before surname) Honorific prefixes: 令, 尊, 贤, 贵, 高, 大, 芳	Prefix: Hurmatli + name/title Suffixes: -jon, -xon/-xonim (e.g., onajon, qaynonaxon) Religious honorifics: hazratlari Plural suffix -lar may convey respect	Preposed adjective: уважаемый/ая + name or title	Chinese and Uzbek use prefixes/suffixes to convey respect; Russian mainly uses preposed «уважаемый/ая» and does not use 老/小

Syntactically, all three languages utilize sentence structures to mitigate directness, including modal phrases, conditional clauses, negative structures, or indirect expressions to soften requests, suggestions, and recommendations. In requests, Chinese commonly uses modal and interrogative structures such as “请.../能不能请您.../是否可以...,” for example, “您好, 能不能请您开一下门?” Uzbek similarly relies on polite markers like “Marhamat” or “Iltimos” and interrogative forms (e.g., “Marhamat, o‘tiring”), while Russian combines “Пожалуйста” with imperative forms or polite plural verb agreement, as in “Пожалуйста, откройте окно.” In suggestions, conditional clauses and indirect constructions are widely used across the three languages: Chinese employs structures such as “如果...就...” (e.g., “如果您有时间就帮我看一下吧”), Uzbek uses “Agar...” (e.g., “Agar xohlasangiz, men yordam bera olaman”), and Russian favors conditional or modal expressions like “Если у вас будет время...” or “Возможно, вам лучше обсудить это позже.”

Grammatically, politeness is further achieved through passives, impersonal constructions, and subjunctive or conditional moods. Chinese frequently uses passive constructions to avoid direct blame, for instance, “发现了一些问题,” and employs hypothetical expressions to soften

requests, such as “明天早上能去听课就好了.” Uzbek passives formed with suffixes like “-il/-in/-n/-l” similarly mitigate responsibility (e.g., “Xat hali jo‘natilmagan ekan”), while conditional and wish markers (“-sa/-se/-sin”) are central to polite expression, as in “Omad sizga yor bo‘lsin.” Uzbek honorific agreement further requires consistent verbal and possessive marking when using “siz,” as in “Siz keldingiz” and “oilangiz.” Russian combines passive and impersonal constructions (e.g., “Здесь допущена ошибка”) with a well-developed subjunctive mood formed by “бы” + past tense, which is essential for polite requests and suggestions, such as “Вы не могли бы помочь мне?” and “Было бы лучше обсудить это позже.”

Honorific systems in Chinese, Uzbek, and Russian are deeply embedded in their respective cultural value frameworks, and the similarities and differences among them reflect distinct cultural orientations shaped by history, religion, and social organization. Chinese honorifics originate largely from Confucian notions of “礼” (ritual propriety) and “敬” (respect), emphasizing hierarchical order, interpersonal harmony, and collective values; accordingly, honorific usage is sensitive to social distance and relative status, as seen in expressions distinguishing “上级/下级” (superior/subordinate), the use of polite forms such as “劳驾” toward strangers, and the

prevalence of self-deprecating and other-elevating expressions like “鄙人” and “贵体,” all of which serve to maintain “face” and social harmony. Uzbek honorifics are grounded in the concept of “hurmat” (respect), which integrates Turkic traditions with Islamic ethics and functions as a moral principle rather than a mere linguistic strategy; respect is closely tied to age, family hierarchy, and religious norms, with particular emphasis on reverence for parents, elders, and guests, while social status plays a comparatively less central role than in Chinese culture. Russian honorifics, by contrast, are shaped by Slavic traditions, Eastern Orthodox ethics, and a strong institutional heritage, with respect expressed primarily through normative and professional roles; influenced by Orthodox humanism and Western egalitarian ideas, Russian culture exhibits a relatively individualist orientation, manifested linguistically in the avoidance of intrusive personal inquiries

and a greater acceptance of direct compliments in everyday interaction.

Conclusion. The honorific systems of Chinese, Uzbek, and Russian exhibit both commonalities and significant differences. Chinese honorifics, as an analytic system, rely primarily on lexical and syntactic strategies. Uzbek honorifics, as a synthetic system, encode respect through morphological modifications. Russian honorifics combine morphological variation with the subjunctive and impersonal constructions to convey politeness. Effective use of honorifics is essential for maintaining harmonious interpersonal relationships and facilitating cross-cultural communication, emphasizing the importance of understanding cultural and linguistic norms underlying polite expression.

#### REFERENCES

1. Brown P., and Levinson S., *Politeness: Some Universals in Language Usage*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987 – 345 p.
2. Formanovskaya N.I., *Rechevoy etiket i kul'tura obshcheniya*, Moscow: Vysshaya shkola, 1989 – 159 p.
3. Gu Yueguo, *Politeness, Pragmatics and Culture – Foreign Language Teaching and Research*, no. 4, 1992 – 10-17 p.
4. Hojiyeva H.Ya., *O‘zbek tilida hurmat maydoni va uning lisoniy-nutqiy xususiyatlari*, Samarkand, 2001
5. Jian Zhaoqin, *A Preliminary Study of Chinese Honorifics*, Tianjin Normal University, master’s thesis, 2008
6. Kadirova M.B., *Hurmat kategoriyasining ingliz va o‘zbek tilida lingvopoetik xususiyatlari*, *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*, vol. 1, no. 4, 2021 – 1357-1362 p.
7. Leech G.N., *Principles of Pragmatics*, London: Longman, 1983 – 250 p.
8. Liu Chunjing, *The Influence of Russian and Chinese Cultural Factors on Polite Language in Cross-Cultural Communication*, *Journal of Jiangxi Vocational and Technical College of Electricity*, no. 4, 2004 – 88-90 p.
9. Liu Yuelian, *Politeness and Cross-Cultural Communication*, *Foreign Language Education*, no. 1, 2000 – 38-43 p.
10. Muminova A.A., *Uzbekskiy rechevoy etiket: sen (ty), siz (vy, VY) – Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov, Seriya: Teoriya yazyka. Semiotika, Semantika*, no. 3, 2015 – 95-103 p.
11. Siddiqova Z.T., *O‘zbek tilida ‘hurmat’ ma’nosini ifodalovchi morfologik vositalar tadqiqiga doir*, *Universal Journal of Academic and Multidisciplinary Research*, vol. 1, no. 1, 2023
12. Tan Yilan, *A Comparative Study and Translation of Honorifics in Tibetan, Chinese, English and Japanese*, *Journal of Foreign Languages and Cultures*, 2023 – 211-226 p.
13. Wang Lei, *A Comparative Study of Russian and Chinese Polite Language*, Heilongjiang University, master's thesis, 2013
14. Zeng Xiaoyan, *A Brief Analysis of the Definition of Chinese Honorifics*, *Modern Chinese (Language Research Edition)*, no. 5, 2013 – 118-120 p.
15. Zhao Zeling, *The Cultural Connotation of Chinese Polite Language*, *Journal of Ningbo University (Liberal Arts Edition)*, no. 1, 1998 – 34-36 p.



UDK: 821.512.133-3.09

**Rahmatilla NORBEKOV,**  
*Chirchiq davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti*  
E-mail: [rnorbekov@gmail.com](mailto:rnorbekov@gmail.com)  
PhD A.Davlatova taqrizi asosida

**“ABU RAYHON BERUNIY” ASARIDAGI KICHIK HIKOYATLARNING BADIY-ESTETIK VAZIFASI**  
Annotatsiya

Ushbu maqolada hozirgi adabiy jarayonning faol vakili Isajon Sultonning “Abu Rayhon Beruniy” asari tahlil qilingan. Asardagi kichik hikoyatlar tadqiq etilib, ularda Beruniy obrazi tasviridagi o’rni masalasiga ahamiyat qaratilgan.

**Kalit so’zlar:** Asar, tahlil, yordamchi personaj, tarixiy obraz, badiiy voqelik, tafakkur tadriji, dialog, shaxs, qahramon ruhiyati.

**ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ КОРОТКИХ РАССКАЗОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «АБУ РАЙХАН БЕРУНИ»**  
Аннотация

В данной статье анализируется творчество Исаджона Султана, активного представителя современного литературного направления, «Абу Райхана Беруни». Изучаются рассказы из его произведений, особое внимание уделяется роли Беруни в их изображении.

**Ключевые слова:** Произведение, анализ, вспомогательный персонаж, исторический образ, художественная реальность, образ мышления, диалог, личность, психика героя.

**THE ARTISTIC-AESTHETIC FUNCTION OF THE SHORT STORIES IN THE WORK “ABU RAYKHAN BERUNI”**  
Annotation

This article analyzes the work of Isajon Sultan, an active representative of the modern literary trend, Abu Rayhan Beruni. The stories from his works are studied, special attention is paid to the role of Beruni in their depiction.

**Key words:** Analysis, supporting character, historical image, artistic reality, way of thinking, dialogue, personality, Psyche of the hero.

**Kirish.** Har bir yozuvchi hayotni so’z orqali ko’rsatuvchi rejissordir. Uning manbasi esa, tabiiyki, hayotning o’zi. Zero, “Badiiy haqiqatning asosi hayotdir”[1]. Bu jarayonda obrazlar eng muhim vazifani bajaradi. Ijodkor obrazlar zimmasiga hayotni barcha jabhalarini o’ynab berish funksiyasini yuklaydi. Odatda, bunday vazifa bosh obrazlar zimmasiga yuklanadi. Ayni shu doimiy jarayondan farqli o’laroq “Abu Rayhon Beruniy” romanida hayotni aks ettirish, xususan, ijtimoiylikni to’laligicha ko’rsatish, ijtimoiy muhit qiyofasini akslantirish yordamchi personajlar zimmasiga yuklanadi. “Badiiy asarda ma’lum bir g’oyani ifodalovchi, juda kam ishtirok etgan obrazlar – personajlar yoki yordamchi obrazlar deyiladi”[2].

Isajon Sulton yordamchi obrazlarga yuqoridagi fikrlarga qo’shimcha o’laroq ijtimoiylikka daxldorlik, axloqiy prinsiplarni, jamiyat qonun-qoidalarini o’zida aks ettirish kabi yangi funksiyalarni yuklay oladi. Ayni shu xususiyatlarga ko’ra romandagi epizodik obrazlarning badiiy ahamiyati yuqorilaydi, ijtimoiy qiyofasi konkretlashadi. Obraz qanchalik ijtimoiylashsa, jamiyatning jihatlarini o’zida qanchalik ko’p aks ettirsa, uning yashovchanligi, ta’sir kuchi, badiiy jozibasi shunchalik ortib boradi. Boisi, “Roman voqeligiga kiritilayotgan har bir personaj goho sezilarli, goho ko’zga ko’rinar-ko’rinmas iplar bilan o’z aro bog’lanadi. Ular asarda muallifning badiiy niyati ijrosida muhim rol o’ynab bosh konsepsiyaning amalga oshuvida xizmat qiladi. Har bir obrazning asardagi ishtiroki qay darajadagi qiymatga ega bo’lishidan qat’iy nazar bir-biri bilan chambarchas bog’liq. Biri ikkinchisini taqazo qiladi. Ularning barchasi asosiy maqsad sari jamlanadi, shu yo’lda jipslashadi”[7]. Shu sabab yozuvchi qahramonlarni ijtimoiy masalalar sari yo’naltiradi va ayni bir

ijtimoiy muhit qiyofasi orqali ular o’rtasida badiiy zanjirni yaratadi.

Isajon Sultonning asaridagi yordamchi obrazlardagi badiiy zanjir jamiyatning eng muhim jihatlarini o’zida aks ettirishiga ko’ra uyg’unlik kasb etadi. U epizodik obrazlar orqali kamtarlik, sabrlilik, axloq, tarbiya kabi nodir xususiyatlarni jamiyatdagi ahamiyatini, Beruniy yashagan davrdagi qiyofasini ko’rsatib beradi. Buning uchun monolog, dialog, maqollar va hikmatlardan unumli foydalanadi. Xususan, bu holatning yorqin namunasi Al -Xo’jandiy hikoyasida ko’zga tashlanadi. Al- Xo’jandiy epizodik obraziga yozuvchi jamiyatni mustahkam oyoqda turishiga omil bo’luvchi axloqiy funksiyalarni yuklaydi. Bir kuni u otasiga Bog’dodga borib o’qishni orzu qilish istagini bildirganda otasi uni qo’llab-quvvatlaydi. Buning zamirida yotgan axloqiy jihatni esa, yozuvchi qisqa dialoglar yordamida ochib beradi:

O’g’lim, o’g’il bola o’n to’rtga to’lganidan so’ng unga qattiq so’zlanamaydi, uni urishmaydi deyдилar. Buning sababini bilasanmi?

Men “Yo’q” deb javob berdim.

Otam dediki: chunki shu yoshdan so’ng u o’z holicha mustaqil erkakka aylanadi.

Bu o’rinda jamiyatning eng muhim oltin qoidasi namoyon bo’ladi, ya’ni yigit kishi o’zi va o’z qarorlari uchun mas’ul. U o’zi oyoqqa turishi, o’z hayotini o’zi qura olish salohiyatiga ega bo’lishi zaruriy qoidadir. Bu fikr, bu tushuncha har bir davr uchun nihoyatda muhimligini yozuvchi asar mazmuniga g’oyatda nazokat bilan singdirib yuboradi. Isajon Sulton jamiyatning har bir a’zosi, har bir qatlami ijtimoiy muhitning bir qismi ekaniga, ular jamiyat va insoniyat, kelajak uchun mas’ul ekaniga urg’u beradi. Oddiy cho’pondan boshlab, sultongacha ijtimoiy voqelikka jalb qilinadi. Har bir yordamchi

personajni ijtimoiy muhit bilan uzviy bog'liqlikda ko'rsatib beradi. Ayniqsa, o'z davri sultonlarining jamiyatdagi o'rniga alohida e'tibor qaratadi. Xususan, Sabuktegin shaxsi bilan kitobxonni tanishtirar ekan, uning jamiyat va xalq taraqqiyotida tutgan o'rniga alohida to'xtaladi. Garchand Sabuktegin asardagi kichik voqelikda, sulolalar tadrijiy ketma-ketligini keltirish jarayonida asarga kiritilgan bo'lsa-da, uning obrazi jamiyat qiyofasini to'laqonli anglash va keyingi hukmdorlarga o'rnak bo'lish kabi yuksak mas'uliyatni o'zida aks ettiradi. Xususan, uning xalqparvarligiga alohida e'tibor qaratadi:

Ko'plab mamlakatlarni qo'lga kiritgan bo'ysundursam-da, faqat amirlik bilan kifoyaladim. Mol -mulk to'plash uchun umrimni zoe qilmadim, neki qo'lga kiritgan bo'lsam, xalqqa sarfladim.

Ko'ringanidek, hukmdor qiyofasida ulkan ijtimoiylik namoyon bo'ladi. Uning maqsadi mol-dunyoni yig'ib, xazinani to'ldirib qo'yishdan yoxud boshqa mamlakatlar talon-taroji uchun boylikni sarf etish emas, aksincha, hamma mol-mulkni xalq uchun sarflashdan iborat. Fikrlar Sabuktegin tilidan bayon etilmoqda, ya'ni birinchi shaxsga tegishli. Bunday holatda: "...birinchi shaxs tilidan hikoya iqrar xarakterida bo'ladi, bu o'z navbatida ta'sirchanlikni kuchaytiradi"[4,88 b]. Muallif ayni jarayonga mos ifoda yo'sinini ham to'g'ri tanlaydi. Zero, "Yozuvchining badiiy voqelikni xolisana tasvirlash tamoyillari tarixiy shaxslarni tanishtirish yoki ma'lum bir ijtimoiy – maishiy masalani bayon qilish jarayonida yaqqolroq ko'zga tashlanadi"[6,40 b]. Darhaqiqat, ayni shunday jarayonlarda, yozuvchining ifoda yo'sini, uslubi, tili - barchasi uning mahoratini o'zida aks ettiradi.

Aslida, "hayotdagi qonuniy, muqarrar, muhim, tabiiy narsa-hodisalar adabiy asardan o'rin olishga haqli. Yozuvchi epizodik obrazlar zimmasiga ayni shu tipik narsalarni ko'rsatib berish vazifasini yuklaydi, natijada bu obrazlarning ijtimoiy ahamiyati ortadi. Ayni shulardan kelib chiqqan holda Beruniy qiyofasini yoritib beruvchi hikoyatlarni bir qancha guruhlariga ajratish mumkin.

sultonlar bilan bog'liq hikoyatlarda Beruniy qiyofasining ochilishi;

olimlar bilan bog'liq voqeliklarda Beruniy obrazining namoyon bo'lishi;

epizodik obrazlar yordamida Beruniy portretiga munosabat.

Sultonlar bilan bog'liq hikoyatlarda Beruniy qiyofasining ochilishi. Bu tasnif roman mohiyatini to'la ochib berolmasa-da, qisman Beruniyga doir axloqiy qarashlarni umumlashtirish imkonini beradi. Jumladan, sulton Mahmudning vafotidan keyin uning o'g'li Sulton Mas'ud va Beruniy o'rtasidagi voqeliklar bosh obraz qiyofasining estetik jihatlarini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Sulton Mas'ud ham otasidan so'ng Beruniyga yuksak ehtirom ko'rsatishga urinadi. Bu holat romanning aksar o'rinlarida Isajon Sulton tomonidan batafsil yoritib beriladi:

Endigina o'ttiz ikki yoshga kirgan, vujudida g'ayrat va shijoat barq urgan sulton Mas'ud G'aznaviy bilan keksaygan, dard bukhaytirgan, soch-soqoli oppoq Abu Rayhon Beruniy ro'para bo'lishdi.

Ko'rinib turganidek, yozuvchi voqelikni eng avvalidan, Beruniy va Mas'udning uchrashuvdan boshlaydi. Uchrashuvni kontrast yo'li bilan yoritib beradi: biri yoshlik, unda hali vaqt, kuch va imkon yetarlicha. Biri esa ancha kuch va quvvatdan qolgan, ammo u o'z tanlovini amalga oshirib bo'lgan, bor hayotini ilmga baxshida etgan. Sulton Mas'ud tanlovi esa muallifni bir qadar o'ylantiradi va o'z mushohadalarni asar ichiga singdirib yuboradi. U taxtga chiqishi bilan mamlakatda katta tantana, davomiy ziyofatlar boshlanadi. Ammo muallif voqelikni ko'proq boshqa tomondan yoritishga e'tibor qaratadi:

Bu orada ushbu dabdaba va tantanaga mos kelmaydigan boshqa ishlar ham sodir bo'ldi. Ko'htiz qal'asida sulton Mas'udning inisi mangu zulmat aro o'z taqdiridan iztirob chekardi. Bir necha kun avval sulton Mas'udning buyrug'i bilan uning ko'ziga mil tortilib, ko'r qilindi.

Ushbu tasvirda go'yo sulton Mas'udning ukasi haqida so'z borayotgandek bo'lsada, aslida xuddi akaning xarakteri yoritib berilgandek taassurot uyg'onadi. Uning ko'ziga mil tortilishi, keyin esa hamma kerakli anjomlarning keltirib berilishi hayotiy haqiqatga zid, ammo sultonlar hayotiga xos. Ayni shu umumlashma fikrlardan keyin Sulton Mas'ud va Beruniy suhbatini boshlanadi, sulton unga "Qonuni Mas'udiy" asari uchun bir fil ko'tara oladigan miqdorda kumush tanga hadya qiladi. Muallif ayni shundan keyingi voqealarga alohida e'tibor qaratish orqali bosh obrazning badiiy-estetik xususiyatlarini ochib beradi:

Biroq Abu Rayhonning fe'lini barcha bilardi. Kamtar va oliyanob bu kishi sultonga qulluq qilib, minnatdorlik bildirdi-da, uzr tilab, tangalarga ehtiyoji yo'qligini va barchasini xazinaga qaytarishlarini iltimos qildi. Uning bu ishi yanada ko'proq ovozalarga sabab bo'ldi. Sulton Mas'ud bundan ta'sirlanib, Abu Rayhonning har qanday istagi o'rnatilishini ma'lum qildi va unga o'z supasidan joy berdi.

Muallif voqelikning ko'pchilik taxmin qilganidek tus olganiga urg'u beradi, ya'ni u mol-dunyoni rad etadi. Bu holat hech kimni, shu jumladan, kitobxonni ham hayratlantirmaydi. Chunki millatning olimi, odami bundan boshqacha bo'lishi ham mumkin emas. Shu sabab ham muallif ayni shu o'rinda Beruniy tilidan yana bir yordamchi obrazni hikoyat ichida hikoyat sifatida asarga olib kiradi. Bu obraz yordamchi obraz sifatida Beruniy obrazining estetik qirrasini to'la ochib berishga xizmat qiladi. Eng ahamiyatli tomoni yesa ayni obraz bilan kitobxonni Abu Rayhon Beruniyning o'zi tanishtiradi. Bu obraz Abu Jabal obrazidir:

Ziyoriylardan Mardovij ibn Ziyor zamonasida Abu Jabal degan bir kishi xos majlisda shohga yoqadigan so'zlarni aytib, uning ko'nglini chog' qildi. Shunda shoh "Tila tilagingni" deganida, "Ziyorat tog'ini menga berishingni so'rayman", dedi.

Abu Jabalning qarori aslida kulgi va achinarli edi. Ammo buni uning o'zi o'lim topmaguna qadar ham anglab yetmadi. Aslida eng og'iri aynan shunda edi.

... Shohdan ruhsat bo'lgach, Abu Jabal benihoya katta boylikka ega chiqdim, mening tog'imning qiymati bir necha mamlakat xirojidan ham ortiq turadi, deb, kimni ko'rsa shundan gapirib, juda mag'rurlanib yurardi. Nihoyat o'sha tog' etagida o'lim topdi.

Beruniy tilidan aytilgan bu fikrlar bu dunyo molining o'tkinchiligini inson har lahza anglashi lozimligi haqida eslatma edi. Zero, olimning chinakam olimligi ilmni dunyo havasidan, zaridan baland qo'ygani bilan belgilanadi va yuqoridagi hikoyat orqali uning hayotiy maqsadi, mol-dunyoga muhabbati namoyon bo'lganini kuzatish mumkin. Bu pallada Beruniy umr yo'lining oxiriga yetib qolgan, hayotning barcha yo'llarini sharaf bilan bosib o'tgan yoshda edi. Ammo uning yoshlik pallasidan boshlab hech qanday mol-dunyo yig'magani aslida uning bosib o'tilgan yo'llardagi amalini ko'rsatadi. Zero, Beruniy ta'kidlagani kabi:

Tog'-tog' oltin kumushni bir joyga to'plab, gerdayib yuruvchi kishining Abu Jabaldan qanchalar farqi bor?

Asardagi har bir hikoyat didaktik xususiyatga ega. Ayniqsa, romanning so'ngrog'ida keluvchi "Rayhona" sarlavhali hikoyat asardagi eng katta estetik vazifa bajaruvchi, ijtimoiy ahamiyat kasb etuchi, Beruniy obrazining tamomila yangi qirrasini ko'rsatuvchi hikoyalardan biridir deyish mumkin. Rayhona Beruniyning xorazmlik do'sti, sohibdevon Al-Hasanning qizidir. Rayhona obrazining o'zi bevosita

hikoyatda ishtirok etmaydi. Shunga qaramasdan uni bemaol romandagi eng muhim yordamchi obrazlardan biri sifatida baholash mumkin. Qizning ismini hikoyatda uchratib, boryo'g'i uning otasi orqali nomini eshitisga mavaffaq bo'l amiz. Ammo Al-Hasan va Beruniy obrazi ayni hikoyatda ko'rinmaydigan shu qiz obrazi orqali aniq va tiniqroq namoyon bo'ladi. Rayhona badiiy to'qima obraz bo'lib, u ilm-ma'rifatga chanqoq qiz sifatida (o'z otasining tilidan) tasvirlanadi. Otasining aytishicha uning qizini Parvardigor uni bilimga qobiliyatli qilib yaratgan. Shu sabab ham otasi Beruniydan qizi uchun nujum kitobini yozib berishini, ayni kitob orqali qizi nujum ilmini, handasa, aljabr va almuqobaladan ilm olishini istaydi.

Ayni hikoyatda Al-Hasan obrazi o'z davridagi boshqa otalardan farq qiluvchi, yuksak fikr va bilimga ega, dunyoqarashi keng obraz sifatida gavdalanadi. Boshqa aksariyat otalar qizi tugul o'g'illarini ilmi qilishni o'ylashmayotgan bu jamiyatda uning qizining tahsil olishi uchun intilishi, unga imkon yaratishga urinish Al-Hasanning ulkan tafakkur sohibi, keng ilm egasi ekanligini ko'rsatadi. Shu sababdan bu yordamchi obraz va ayni hikoyat romanda juda muhim ahamiyatga ega. Beruniy do'stining bu fikridan juda sevinadi va bu taklifni bajonidil qabul qiladi. U bu voqea haqida Abu Fazlga shunday fikr bildiradi:

Bu ish avvalroq xayolimga kelmaganini qara! Xonadonlarda voyaga yetayotgan qiz va o'g'il bolalarga men aytgan fanlarni biladigan volidasi murabbiylik qilishini va ular bu kitobni o'qigach, kelajakda kim bo'lib yetishishini tasavvur qil.

Ma'lum bo'ladiki, jamiyatdagi eng dolzarb masala, ayol-qizlarning ilmi bo'lish masalasi ayni hikoyatda ko'tariladi va bu hikoyat bugungi ijtimoiy hayot uchun ham nihoyatda ahamiyatli, shu bilan birga dolzarbdir. Chunki hamma ham

qizlarining ilm olish masalasini birinchi o'ringa qo'ymaydi. Muallif buni Beruniyning o'z hayoti bilan bog'laydi va estetik ta'sirchanlikni oshirishga erishadi:

Ey, Abu Fazl! Men senga, onamning xat-savodi bo'lmaganini va yolg'iz o'g'lim bilim olsin deb, dashtdan o'tin terib kelib bozorda sotishday mashaqqatga chidaganini aytib bergan edim. O'zi ham bilimlarni o'rganishi mumkinligi u roziqi marsumaning xayoliga ham kelmagan edi.

Hikoyat mavzusi Beruniyning eng og'riqli nuqtasiga borib taqaladi. Muallif badiiy to'qima va tarixiy haqiqat uyg'unligi kesishgan nuqtani anglaydi va kitobxonga badiiy ta'sirchan hikoyatni taqdim qiladi va unda jamiyatdagi eng og'riqli masalaga yuzlanadi. Ayni shu hikoyatdan kelib chiqib aytish mumkinki, "... tarixiy asarda yozuvchi badiiy to'qimadan foydalanishi mumkin. Faqat badiiy to'qima tarixiy voqea va faktlarga soya solmasligi, aksincha, tarixiy haqiqatni to'ldirishi lozim. To'qima timsollar orqali yozuvchi tarix voqealarini to'ldiradi, uni bugungi kun kitobxonlariga tushunarli tarzda yetib borishini ta'minlaydi"[10].

Beruniy ayni hikoyatda xuddi shu yo'ldan boradi. Badiiy ta'sirchanlik bilan otasi vafotidan keyin yolg'iz onasi uni katta mashaqqat bilan o'qitganiga, o'zi ilm olmaganiga, shu bilan bir qatorda jamiyatda ayollarning ilm olishi muhim masala ekanligiga urg'u beradi. Chunki "Yozuvchi faqat fakt va kechinmalarini ifodalasa, matn quruq bayondan iborat bo'lishi tabiiy. Badiiy to'qima asarning ta'sirchanligini oshiradi, quruq faktlar, hujjat ma'lumotlari, yillar va raqamlardan xoli holda asarni ta'sirchan qiladi. To'qima badiiy asarning, ayniqsa, tarixiy asarlarning ajralmas bir bo'lagidir"[1]. Bu narsa romandagi hikoyatlarda yaqqol kuzatiladi va ayni hikoyatlar vositasida Beruniy obrazi aniq va mukammal tarzda namoyon bo'lib boraveradi.

#### ADABIYOTLAR

1. Allamberganov A. Badiiy tafakkur masalalari. – Toshkent, 1983. – B. 83.
2. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2001. – B. 62.
3. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2002. – B. 60.
4. Botirova Sh. Hozirgi o'zbek romanlarida badiiy psixologizm. Filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Qarshi, 2019. – B. 88.
5. Doniyorova Sh. Istiqloq davri o'zbek romanlarida milliy ruh va qahramon. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2011. – B. 59.
6. Karimov B. Yangilanish sog'inchi. – Toshkent: Adabiyot jamg'armasi, 2004. – B. 40.
7. Qahramonov A. "Mehrobdan chayon" romanining poetikasi. Filol. fan. nomzodi dissertatsiyasi. – Toshkent, 2000. – B. 121.